

ЕТИКА БЕЗПЕКИ ПРОФЕСІЙНОЇ ПОВЕДІНКИ МАЙБУТНІХ ПЕДАГОГІВ
В УМОВАХ НАДЗВИЧАЙНИХ СИТУАЦІЙ

Є.М. Івашкевич

ЕТИКА БЕЗПЕКИ ПРОФЕСІЙНОЇ ПОВЕДІНКИ МАЙБУТНІХ ПЕДАГОГІВ В УМОВАХ НАДЗВИЧАЙНИХ СИТУАЦІЙ

Є.М. Івашкевич

**ЕТИКА БЕЗПЕКИ ПРОФЕСІЙНОЇ
ПОВЕДІНКИ МАЙБУТНІХ ПЕДАГОГІВ В УМОВАХ
НАДЗВИЧАЙНИХ СИТУАЦІЙ**

МОНОГРАФІЯ

Вінниця
НІЛАН ЛТД
2026

УДК 378.015.31:[614.8.084:316.63]

Рекомендовано до друку Вченою радою
Вінницького національного медичного університету
імені М. І. Пирогова
(протокол № 6 від 30 січня 2025 р.)

Рецензенти:

Візнюк Інесса Миколаївна, доктор психологічних наук, професор, професор кафедри психології та соціальної роботи Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського, м. Вінниця

Філоненко Оксана Володимирівна, доктор педагогічних наук, професор, професор кафедри педагогіки та спеціальної освіти Центральноукраїнського державного університету імені Володимира Винниченка, м. Кропивницький

Чорна Валентина Володимирівна, доктор медичних наук, доцент, доцент кафедри медицини катастроф та військової медицини Вінницького національного медичного університету імені М.І. Пирогова, м. Вінниця.

Етика безпеки професійної поведінки майбутніх педагогів в умовах надзвичайних ситуацій. Монографія / Є.М. Івашкевич/ – Вінниця: НІЛАН-ЛТД, 2026. – 212 с.

ISBN 978-617-558-451-4

У монографії обґрунтовано потребу визначення відповідальності педагогів під час навчання в умовах надзвичайних ситуацій з урахуванням світового та вітчизняного досвіду. Сучасні реалії змусили науковців і практиків звернути підвищену увагу на організацію безпечного освітнього процесу та безпечної поведінки здобувачів освіти в надзвичайних ситуаціях. Основним аспектом цього є формування культури безпечної професійної поведінки у майбутніх педагогів, щодо забезпечення відповідного реагування на різні загрози, такі як пандемії, воєнні дії, терористичні атаки, булінг, кібербулінг та інші конфлікти. Підкреслюється важливість готовності педагогів до цих викликів і забезпечення безпеки здобувачів освіти на кожну конкретну надзвичайну ситуацію. Такий підхід сприяє підготовці майбутніх педагогів до складних подій, що визначають нові стандарти безпеки в освітньому середовищі в сучасних умовах життя.

Книгу адресовано викладачам закладів вищої освіти, педагогам, психологам, студентам й іншим фахівцям, які працюють в галузі післядипломної освіти. Вона сконцентрована на вдосконаленні професійних навичок і знань цільової аудиторії, сприяючи їм у підвищенні якості навчання та фахової підготовки в умовах надзвичайних ситуацій.

УДК 378.015.31:[614.8.084:316.63]

© Івашкевич Є.М., 2026

ISBN 978-617-558-451-4

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ.....	4
ПЕРЕДМОВА.....	5
РОЗДІЛ I. СВІТОВИЙ І ВІТЧИЗНЯНИЙ ДОСВІД ОРГАНІЗАЦІЇ БЕЗПЕЧНОГО ОСВІТНЬОГО ПРОЦЕСУ В НАДЗВИЧАЙНИХ СИТУАЦІЯХ.....	9
1.1 Організація освітнього процесу в надзвичайних ситуаціях: світовий досвід.....	9
1.2 Професійна роль та відповідальність педагогів в організації навчання в умовах надзвичайних ситуацій.....	24
1.3 Структурні компоненти, характеристики та рівневий розподіл культури безпечної професійної поведінки педагога у надзвичайних ситуаціях.....	36
Висновки до розділу 1.....	52
РОЗДІЛ II. ЧИННИКИ ФОРМУВАННЯ КУЛЬТУРИ БЕЗПЕЧНОЇ ПРОФЕСІЙНОЇ ПОВЕДІНКИ МАЙБУТНІХ ПЕДАГОГІВ У НАДЗВИЧАЙНИХ СИТУАЦІЯХ.....	55
2.1 Теоретичне обґрунтування організаційно-педагогічних умов виховання культури безпечної професійної поведінки у майбутніх педагогів в надзвичайних ситуаціях.....	55
2.2 Розвиток психологічної стійкості та підготовка майбутніх учителів до здійснення психологічного захисту учнів.....	64
2.3 Оволодіння майбутніми педагогами правилами та алгоритмами безпечної професійної поведінки у надзвичайних ситуаціях.....	79
2.4 Вдосконалення навчальних програм з дисциплін «Безпека життєдіяльності» і «Цивільний захист».....	92
Висновки до розділу 2.....	101
РОЗДІЛ III. ОЦІНКА ЕФЕКТИВНОСТІ ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПЕДАГОГІЧНИХ УМОВ І МЕТОДИЧНИХ ПРИЙОМІВ ВИХОВАННЯ В МАЙБУТНІХ ПЕДАГОГІВ КУЛЬТУРИ БЕЗПЕЧНОЇ ПОВЕДІНКИ В НАДЗВИЧАЙНИХ СИТУАЦІЯХ.....	103
3.1. Визначення ефективності організаційно-педагогічних умов.....	103
3.2. Рекомендації та перспективи з організації безпечної освіти в умовах надзвичайних ситуацій.....	116
Висновки до розділу 3.....	123
ПІСЛЯМОВА.....	125
ГЛОСАРІЙ ТЕРМІНІВ.....	128
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	131
ДОДАТКИ.....	157

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

БЖД – безпека життєдіяльності

ВНП – вибухонебезпечний предмет

ВПО – внутрішньо переміщені особи

ДСНС – Державна служба з надзвичайних ситуацій

ЗВО – заклад вищої освіти

КПД (англ. *Convention on the Rights of the Child, CRC*) – Конвенція ООН про права дитини

МОН України – Міністерство освіти і науки України

НС – надзвичайна ситуація

ООН – Організація Об'єднаних Націй

ЦЗ – цивільний захист

ЮНЕСКО (англ. *United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization, UNESCO*) – міжнародна організація, спеціалізована установа Організація Об'єднаних Націй, яка за співпраці своїх членів-держав у галузі освіти, науки, культури сприяє ліквідації неписьменності, підготовці національних кадрів, розвитку національної культури, охороні пам'яток культури тощо

ЮНІСЕФ (англ. *United Nations Children's Fund, UNICEF*) – спеціалізована структура ООН, яка є світовим лідером із захисту прав та інтересів дітей

EfA (англ. *Education for all*) – «Освіта для всіх» – міжнародний рух, ініційований ЮНЕСКО, першочерговим завданням якого є забезпечення кожного правом на задоволення освітніх потреб та отримання якісної базової освіти

INEE (англ. *Inter-agency Network for Education in Emergencies*) – Міжвідомча мережа з питань освіти в надзвичайних ситуаціях

SSD (англ. *Safe Schools Declaration*) – Декларація безпечних шкіл, схвалена в Осло (Норвегія) у травні 2015 року, в якій зазначено, що школа зобов'язана забезпечити безпечний простір, де діти мають бути захищені від загроз

ПЕРЕДМОВА

Монографію присвячено подіям, в контексті яких українці протягом останнього десятиліття стали свідками постійних надзвичайних ситуацій (НС), до яких не всі були готові. Поняття надзвичайної ситуації визначено в Законі «Про цивільну оборону України», що включає природні, техногенні, соціальні та воєнні загрози для життя та здоров'я населення.

Пандемія COVID-19 підкреслила необхідність для всіх верств населення відповідати на виклики надзвичайних ситуацій, вимагаючи перегляду й адаптації навчального процесу. Після вторгнення РФ в Україну в 2022 році, було зафіксовано значну кількість надзвичайних ситуацій, що зумовлені військовими діями, які призвели до серйозних руйнувань, пожеж, повеней, травм і загибелі людей. Це додатково підкреслило необхідність підвищення освіти в навчальних закладах щодо безпечної поведінки в умовах надзвичайних ситуацій.

З цієї причини уряд України прийняв низку нормативно-правових актів, таких як Постанова Кабінету Міністрів України № 444 від 26 червня 2013 року, Наказ Міністерства внутрішніх справ України № 1112 від 21 жовтня 2014 року та Наказ Міністерства освіти і науки України від 21 листопада 2016 року № 1400, які регулюють підготовку населення, учнів та студентів до дій у надзвичайних ситуаціях і зміцнюють систему цивільного захисту країни. Ці документи визначають мету, завдання та організацію управління, склад сил і засобів, порядок взаємодії та функціонування Єдиної державної системи цивільного захисту. Вони організують і здійснюють заходи цивільної оборони для запобігання та ліквідації надзвичайних ситуацій техногенного, природного, соціального і воєнного характеру, а також захищають учасників освітнього процесу.

Учасники освітнього процесу здійснюють підготовку здобувачів освіти (дошкільнят, школярів і студентів) до дій у надзвичайних ситуаціях, включаючи воєнний стан. Вони повинні навчати їх вмінню діяти в різних небезпечних сценаріях, із метою формування культури безпечної поведінки в умовах надзвичайних ситуацій, згідно чого уряд нині розробив інструкції та рекомендації для організації необхідних навчальних заходів.

Тематика безпечної поведінки в умовах надзвичайних ситуацій активно висвітлюється на науково-практичних конференціях, організованих МОН України та ДСНС України. Світовий досвід імплементації культури безпеки діяльності також вивчається й аналізується вітчизняними науковцями сьогодення.

Сучасні реалії примусили науковців і практиків зосередити увагу на організації безпечного освітнього процесу та безпечної поведінки студентів у

надзвичайних ситуаціях. Видатні науковці сучасності (О. Белова, О. Богатов, Н. Волненко, О. Запорожець, О. Іванчук, Ю. Кулявець, В. Лапіна, В. Литвиненко та ін.) відзначають важливість викладання дисциплін, які пов'язані з безпекою життєдіяльності та цивільною обороною в університетах. Ця спрямованість включає спеціальну освітню діяльність та необхідність створення систем інформаційно-аналітичного забезпечення цивільної оборони в Україні, про що свідчать роботи О. Барило, К. Белікова та інших вчених.

Оскільки безпека освітнього процесу та формування культури безпеки життєдіяльності здобувачів освіти суттєво залежить від викладачів, педагогічні виші мають на меті створення спеціальних організаційно-педагогічних умов для виховання культури безпечної професійної поведінки в умовах катастроф. Проте в Україні поки що не було проведено достатньо глибоких науково-педагогічних досліджень щодо формування культури безпечної поведінки та життєдіяльності в умовах різних видів надзвичайних ситуацій, включаючи воєнний стан.

На сьогоднішній день у системі освіти спостерігається суперечність між зростанням кількості надзвичайних ситуацій різного характеру в Україні та недостатньою готовністю учасників освітнього процесу адекватно реагувати на них. Також існує потреба в організації освітнього процесу в умовах надзвичайних ситуацій, але відсутня цілісна система знань про види і специфіку освітньої діяльності в таких умовах. Необхідність виховання культури безпечної поведінки в учасників освітнього процесу у надзвичайних ситуаціях стикається з нерозвиненістю науково-методичного інструментарію для цього процесу.

Саме тому актуальність дослідження цієї проблеми полягає у відсутності комплексного наукового аналізу та необхідності розроблення теоретичних основ і практичних методик для підготовки педагогів у формуванні культури безпечної поведінки учнів в умовах надзвичайних ситуацій, що є нині доволі об'єктивною проблемою.

В монографії аргументовано про необхідність визначення сфер відповідальності педагогів під час організації навчання в умовах надзвичайних ситуацій на основі аналізу світового та вітчизняного досвіду, з урахуванням сучасних українських реалій. Основним аспектом є виховання культури безпечної професійної поведінки у майбутніх педагогів, яка є ключовою в реагуванні на різноманітні загрози, що можуть виникнути в учасників освітнього процесу через надзвичайні ситуації різного характеру. Підкреслюється, що педагоги мають бути готовими до таких викликів як пандемії, воєнні дії, терористичні атаки, псевдомінування, руйнування шкільних приміщень, булінг і кібербулінг, релігійні конфлікти, а також діяльність деструктивних спільнот. Важливо, аби педагоги

знали свої обов'язки та відповідно реагували на кожну конкретну НС, забезпечуючи безпеку та захист учнів. Такий підхід сприяє підготовці майбутніх педагогів до складних викликів долі, з якими вони можуть зіткнутися у своїй професійній діяльності, що саме й визначає нові стандарти безпеки в освітньому середовищі та стає все більш актуальним у сучасних реаліях життя.

В монографії проаналізовано типи техногенних, природних, соціальних та воєнних надзвичайних ситуацій, що найпоширеніші в Україні та визначено їх потенційні загрози для системи освіти й життя учасників освітнього процесу. Запропоновано визначення культури безпечної професійної поведінки педагога в умовах НС, яка об'єднує емоційну стійкість, знання із безпеки життєдіяльності та цивільного захисту, а також алгоритми безпечної поведінки для мінімізації ризиків. Обґрунтовано необхідність формування мотиваційного, розумового та поведінкового компонентів культури безпечної поведінки. Зазначено, що головним завданням учителя в умовах НС є забезпечення безпеки учасників освітнього процесу, що вимагає ретельної підготовки та врахування потенційних ризиків.

В контексті здійснення перевірки ефективності організаційно-педагогічних умов виховання культури безпечної професійної поведінки в майбутніх педагогів в НС описано етапи та результати експерименту, який включав опитування більше 400 учителів. Зроблено висновок про необхідність підготовки вчителів до різних сценаріїв НС та застосування різноманітних педагогічних підходів для досягнення оптимальних результатів у формуванні культури безпечної професійної поведінки. Дослідження показало, що числові результати показників культури безпечної поведінки майбутніх педагогів в умовах надзвичайних ситуацій в експериментальних групах (ЕГ) значно перевищують аналогічні результати контрольних груп (КГ), де експериментальна методика не застосовувалась. Різниця у числових значеннях показників свідчить про суттєві відмінності між ЕГ та КГ. Застосування методів математичної статистики, зокрема критерію згоди, дозволяє зробити висновок, що ці відмінності обумовлені ефективним впровадженням експериментальної методики.

На основі отриманих результатів дослідження було розроблено методичні рекомендації для підвищення рівня культури безпечної поведінки учасників освітнього процесу в умовах надзвичайних ситуацій на різних рівнях:

1. *На рівні держави* має бути розширено мережу безкоштовних курсів з першої домедичної допомоги та психологічної підтримки для учнів, розвиток у них навичок емоційної стійкості.

2. *На рівні системи педагогічної освіти* варто впроваджувати практичні заняття із надання домедичної допомоги в симуляційних навчальних класах, сприяти розвитку соціально-емоційного та етичного навчання.
3. *На рівні педагогічних закладів вищої освіти* потрібні оновлення змісту навчальних дисциплін із зазначенням найпоширеніших на території України видів НС та їх можливі наслідки й способи подолання.
4. *На рівні загальноосвітніх шкіл* щодо розширення функцій шкільних психологів у формуванні емоційної стійкості як в учасників освітнього процесу, так і в здобувачів освіти.
5. *На особистісно-професійному рівні кожного педагога* – в постійному розвитку культури безпечної професійної поведінки за умов НС та навчанні учнів відповідним правилам поведінки.
6. *На рівні кожного учня* у вивченні ними та дотриманні правил безпечної поведінки в умовах надзвичайних ситуацій різного характеру.

Такі рекомендації спрямовані на покращення підготовки педагогів та учасників освітнього процесу до викликів, що виникають у надзвичайних ситуаціях, з метою забезпечення безпеки та ефективного управління ризиками.

Новизна полягає у первинному аналізі досвіду країн, що організовували освітній процес під час різних надзвичайних ситуацій. Визначені компоненти культури безпечної професійної поведінки педагога в умовах НС, а також обґрунтовані й перевірені організаційно-педагогічні умови для формування психологічної стійкості та готовності до психологічного захисту учнів. Здійснено модернізацію змісту дисциплін «Безпека життєдіяльності» та «Цивільний захист», вивчено та дотримано правил безпечної професійної поведінки в умовах НС. Уточнено поняття «безпечна професійна поведінка», «безпека життєдіяльності», «культура безпечної поведінки в умовах НС» та «культура безпеки життєдіяльності», визначено типові НС на території України та розроблено алгоритми дій для вчителів у надзвичайних ситуаціях.

Практичне значення полягає в оновленні змісту навчальних дисциплін «Безпека життєдіяльності» та «Цивільний захист» із урахуванням надзвичайних ситуацій, спричинених війною. Розроблено матеріали для семінарів, вебінарів і методичні рекомендації щодо формування культури безпечної поведінки серед учасників освітнього процесу в умовах надзвичайних ситуацій. У співавторстві з колегами розроблено навчальну програму з дисципліни «Цивільний захист», методичні матеріали з комп'ютерними презентаціями для вебінарів на теми «Психологічна підтримка учасників освітнього процесу в умовах НС» та «Домедична допомога учасникам освітнього процесу». Також розроблено

практичні вправи і тренінги, які можуть бути корисними під час викладання дисциплін «Безпека життєдіяльності» і «Цивільний захист» у професійній підготовці педагогів у системі підвищення кваліфікації педагогічних працівників тощо.

Монографію адресовано викладачам закладів вищої освіти, педагогам, студентам й іншим фахівцям, які працюють в галузі післядипломної освіти. Вона сконцентрована на вдосконаленні професійних навичок і знань цільової аудиторії, сприяючи їм у підвищенні якості навчання та фахової підготовки в умовах надзвичайних ситуацій.

РОЗДІЛ І

СВІТОВИЙ І ВІТЧИЗНЯНИЙ ДОСВІД ОРГАНІЗАЦІЇ БЕЗПЕЧНОГО ОСВІТНЬОГО ПРОЦЕСУ В НАДЗВИЧАЙНИХ СИТУАЦІЯХ

1.1 Організація освітнього процесу в надзвичайних ситуаціях: світовий досвід.

Протягом тривалого часу науковці досліджували зв'язок між війною та освітою, зосереджуючись на документах та джерелах, що свідчать про вплив Другої світової війни. Вони дійшли висновку, що війна вплинула на кількість учнів та наявність вчителів і викладачів у початкових, середніх та вищих навчальних закладах; на зміст освіти та навчальний план; на позакласні заходи та культуру студентів. Мали місце мілітаризовані форми залучення студентів і стимулювання патріотичних кампаній зі збору коштів, заощаджень, які вважалися важливими для військових зусиль. Завдяки відповідному навчанню молодь отримала уроки про значення війни, що дозволило їй зрозуміти свою роль у цьому глобальному конфлікті [282; 288].

Після Другої світової війни багатьом країнам було важко впоратися з браком учителів, професорів і будівель. Тому в повоєнний час основні зусилля було спрямовано на розбудову шкіл, зменшення співвідношення кількості учнів до кількості вчителів [299].

У Польщі було створено Польський комітет національного визволення, головним пріоритетом якого було відновлення системи освіти. Акцент робився на демократичних ознаках і доступності для всіх соціальних верств, створенні довузівських підготовчих курсів. Завдяки цим зусиллям було відновлено систему освіти [246].

«З того часу воєнні конфлікти були не такі глобальні, але їх зв'язок з освітою не став слабшим. Результати досліджень багатьох науковців показують, що незважаючи на освітні програми, ініційовані різними організаціями, постраждали у воєнних конфліктах народи продовжують стикатися з численними політичними, фінансовими, психологічними, економічними, адміністративними чи інституційними проблемами щодо організації освіти» [236].

Італійські науковці Л. Сервантес-Дуарте і А. Фернандес-Коно, досліджуючи короткостроковий і довготерміновий згубний вплив збройних конфліктів на освіту та учасників освітнього процесу, визначили дев'ять категорій негативних наслідків:

- 1) відмова та перешкоди у поверненні до навчання;
- 2) освітня інфраструктура пошкоджена або зруйнована;

- 3) скорочення або скасування витрат на освіту;
- 4) втрата виховної та охоронної функцій сім'ї;
- 5) втрата академічної спільноти;
- 6) некваліфікований педагогічний персонал;
- 7) різка втрата навичок;
- 8) залишення рідної школи (переміщення населення, руйнування мереж і соціального середовища);

9) поведінкові проблеми: постравматичний синдром та самовіктимізація. Ці категорії підкреслюють серйозні наслідки збройних конфліктів, які порушують основні права людини, зокрема право на якісну освіту в дитинстві» [248]. Проте, здійснюючи детальний аналіз причин і наслідків вищезазначених впливів, автори зовсім не акцентували уваги на ролі педагогів у подоланні негативних наслідків від воєнних конфліктів.

«За останні кілька десятиліть майже в усьому світі зросла кількість терористичних атак. Загальновідомо, що терористичні атаки мають виражений вплив на учнів, особливо тих, хто живе в безпосередній близькості від місця нападу, як у фізичному, так і у віртуальному сенсі [306]. Під час терористичних атак чи воєнних дій учителям доводиться мати справу зі страхом, травмою та смертю, і вони повинні реагувати на це з чутливою педагогічною манерою» [320; 332; 335].

Створення безпечного середовища та обговорення проблеми тероризму одразу після теракту може бути емоційно складним як для вчителів, так і для учнів. Коли терористичний акт відбувається поруч зі школою і школа зачинена, вчителі не можуть підготуватися або вжити попереджувальних заходів і змушені реагувати спонтанно. Мало що відомо про те, як вчителі справляються з реакцією учнів у таких надзвичайних ситуаціях. Однак необхідно більше досліджень про те, як реагувати на різні надзвичайні ситуації в класі, оскільки вчителі дедалі частіше стикаються з екстремізмом, навіть у країнах зі стабільною демократією.

Декілька досліджень підтверджують, що тероризм впливає на психологічне благополуччя та соціальні відносини всередині населення загалом і в межах населення, яке проживає територіально поблизу місця нападу [228; 230; 231; 232; 269]. Дослідження також показали, що діти шкільного віку, швидше за все, більше постраждають від катастроф, ніж дорослі [242; 243; 249; 306]. Відсутність життєвого досвіду та когнітивних здібностей робить їх менш здатними впоратися зі страхом, спричиненим надзвичайною ситуацією, що може призвести до втрати почуття безпеки та відчуття соціальної підтримки [250; 263; 264; 265].

Реакція дітей і підлітків на терористичну атаку різна та коливається залежно від часу та місця. Вона може охоплювати великий діапазон емоцій, таких як страх,

гнів, смуток [302]. Науковці М. Татар і С. Амрам [335], які вивчали реакції підлітків після терористичного удару в Ізраїлі, оцінили їхні реакції як «страх, стрес, гнів, бажання помститися, спроби отримати більше інформації, сум і байдужість». Дослідження після 11 вересня у США показало, що занепокоєння учнів щодо питань, які стосуються їхньої особистої безпеки та майбутнього країни, зросло після нападів і що вони демонстрували більше симптомів, пов'язаних із тривогою, таких як труднощі зосередитися на своїй роботі та діяльності» [295]. Коротко кажучи, тероризм відгукується на здобувачах освіти як у країнах, де тероризм є вірулентним, так і там, де він здійснюється рідко.

Загалом тривала політична та економічна нестабільність перешкоджає доступу до регулярної освіти для великої кількості дітей і молоді. У дослідженні [224] «представлено спробу дати системну відповідь щодо особливих потреб дітей від початку НС до моменту, коли вони зможуть отримувати звичайну базову освіту. Документ складається з чотирьох частин. Частина перша підсумовує основні політичні інструменти, які позиціонують освіту як право дитини. У другій частині проаналізовано та проілюстровано різні етапи реагування на надзвичайні ситуації з використанням різних прикладів гуманітарного освітнього втручання, включаючи ситуації переміщених осіб, біженців і тих, хто повернувся. Частина третя показує, як основне ядро неформальної освіти можна розширити, щоб врахувати загрози, з якими щодня стикається населення. Частина четверта містить пропозиції щодо надання тимчасових класів» [224].

Вплив катастроф на суспільство в інформаційну епоху і ступінь залученості громадськості до дискусії значно посилюються завдяки широкому висвітленню надзвичайних ситуацій у засобах масової інформації [261]. Багато дітей зазнають інтенсивного висвітлення в ЗМІ подробиць надзвичайних ситуацій. Наприклад, протягом тижня після терактів 11 вересня діти та підлітки віком від 5 до 18 років дивилися в середньому три години телевізійних новин, пов'язаних із тероризмом [254]. Діти постійно шукали інформацію про теракти на телебаченні, в газетах, по радіо та в Інтернеті. Проблема полягає в тому, що діти шкільного віку є вразливими, оскільки в них часто обмежені ресурси для роботи з великими обсягами інформації. Діти менш здатні обробляти, класифікувати і розуміти контекст терористичної атаки. Необмежене використання засобів масової інформації може посилити дитячу розгубленість і подальший страх.

Дослідження реакції школярів на масове вбивство в Норвегії 22 липня 2011 року показало, що основними джерелами інформації для них були ЗМІ та однолітки, а не батьки та вчителі [275]. З'ясувалося, що для розуміння тероризму школярі створювали наративи, які містили всілякі вигадки й омани. Однак ці

нарлативи не дали їм відчуття безпеки, а радше посилили його. На цьому тлі викладачі мають знайти способи дати можливість обговорити тероризм. Водночас вони мають забезпечити простір для суперечливих емоцій і надати нормативну базу, що ґрунтується на знаннях, щоб допомогти учням зрозуміти жахливі події. Крім того, учні очікують, що вчителі допоможуть їм розв'язати ці суперечливі питання в безпечний і доречний спосіб.

Стійкість вчителів перед обличчям тероризму була проаналізована в річному нарлативному дослідженні двох виховательок ізраїльського дитячого садка [245]. У цей період часто відбувалися терористичні атаки, що супроводжувалися неминучою війною з Іраком і загрозою застосування хімічної зброї. Кожен педагог досліджував свої стратегії подолання, ґрунтуючись на власній теорії життестійкості. Одна вчителька активно працювала з дітьми, щоб допомогти їм пережити стресові новини, з якими вони зіткнулися. Це ґрунтувалося на її переконанні, що діти більш стійкі, якщо в них є досвід подолання стресу в непрямий спосіб. Інша вчителька вирішила створити комфортний простір для дітей, активно уникаючи відкритого обговорення стресових подій. Вона вирішила зосередитися на формуванні самооцінки, самоефективності та оптимізму, які, на її думку, допоможуть їй підвищити стійкість своїх учнів. Розробивши ці теорії особистої життестійкості, обидва педагоги змогли перейти від типового стану шоку в найближчий посттравматичний період до проактивного подолання наслідків. Ці методи були розглянуті у світлі сучасної теорії життестійкості [245].

Дослідник Р. ван Овермеєр та інші [345] розглянули їх у світлі теорії життестійкості. Ґрунтуючись на даних, отриманих через телефон довіри для молоді, [345] вивчили досвід неповнолітніх, які побічно постраждали від терористичних атак. Вони виявили, що діти, зіткнувшись із терактами, відчували подвійні потреби: їм потрібен був простір, щоб висловити та впоратися зі своїми емоційними реакціями, і вони також явно шукали інформацію та пояснення шокуючих подій, які сталися. [259] Згідно з дослідженням, вчителі є для дітей важливим ресурсом у сприянні соціально-емоційному відновленню дітей після теракту, оскільки вони часто відіграють центральну роль у їхньому житті. Тому шкільне середовище має розглядатися як важлива система підтримки для дітей, які пережили трагедію і травму.

Однак багато досліджень засвідчили, що вчителі, як правило, почуваються ніяково, коли торкаються делікатних тем, особливо пов'язаних із травмою, горем і смертю [267; 332]. Дослідники П. Стіліану і М. Зембілас [332]. Наприклад, у [56] наводяться причини, через які вчителі уникають роботи з травмою, зокрема

невпевненість у своїх силах, страх перед негативною реакцією батьків і відсутність професійної підтримки.

У статті [349] показано, як 12 вчителів початкової школи впоралися з терористичним актом в Утрехті (Нідерланди) в березні 2019 року, як під час уроків, так і відразу після них. Теракт в Утрехті стався вранці в будній день, і більшість дітей шкільного віку перебували в класі, коли стало відомо про те, що трапилося, та була введена ізоляція. Вчителі були в перших рядах тих, хто інформував учнів і допомагав їм впоратися зі своїми страхами.

Після терактів у Норвегії група дослідників опитала 12 вчителів, розповівши про їхні цілі, дилеми та педагогічні стратегії, які використовуються у класі. Автори виявили, що в день теракту вчителі намагалися зосередитися на наданні емоційної підтримки та наданні відповідної інформації своїм учням. При цьому вчителі зіткнулися з чотирма проблемами:

- 1) брак знань про тероризм і тероризм загалом;
- 2) побоювання, що обговорення тероризму викличе страх в учнів;
- 3) труднощі з врівноваженням різноманітних (здебільшого суперечливих) поглядів учнів;

4) відсутність чіткої адміністративної підтримки та керівництва. Дослідники розглядають свої висновки через призму «педагогіки політичної травми» та аргументують необхідність розширення цієї педагогіки за допомогою історичного підходу.

Згідно з Сонделем та ін. (2018), «педагогіка політичної травми» «сприяє досягненню демократичних та емансипаційних цілей освіти і водночас пом'якшує та/або опосередковує травми, спричинені подіями в політичній сфері». Структура «педагогіки політичної травми» складається з трьох взаємодоповнювальних стратегій: увага до соціального та емоційного благополуччя учнів (стратегія 1), виховання і розвиток позитивних громадянських установок (стратегія 2) і навчання розвитку критичної свідомості через аналіз соціальної нерівності (стратегія 3) [329, с. 179].

Згідно з низкою досліджень, цей підхід може дати вчителям рекомендації, які допоможуть учням зрозуміти та правильно реагувати на надзвичайні ситуації [351].

Як зазначають дослідники в багатьох країнах, учителі зазвичай уникають обговорювати зі своїми учнями теми, пов'язані з терористичними та екстремістськими атаками [262; 267; 276; 277]. Однак якщо вчитель стикається з терактом у своєму місті, йому важко не торкнутися цієї теми.

Одразу після теракту вчителі мають створити і підтримувати безпечну обстановку в класі. Щоб запобігти неадекватній реакції учнів на терористичний акт,

дослідники радять вчителям заздалегідь заохочувати навчання та критичне мислення учнів [221].

Однак дослідження показують, що надзвичайні ситуації рідко згадуються у національних навчальних програмах і підручниках, а більшість учнів і вчителів практично не знають про типи надзвичайних ситуацій і пов'язані з ними правила поведінки [238; 276; 285; 330; 331]. Саме тому науковці наголошують, що в надзвичайних ситуаціях дуже важливо, щоб школи могли спиратися на структуру «педагогіки політичної травми» Зондера [329].

Слід звернути увагу на суперечність між нестачею знань про те, як учителі мають діяти професійно в надзвичайних ситуаціях, і відсутністю відповідної методичної літератури та чітких інструкцій. Адже на практиці дослідження показали, що, наприклад, під час терористичних актів застосовували кардинально різні підходи, починаючи від заборон на пояснення учням деталей подій, що сталися [351, с. 500].

Таким чином, у ситуаціях катастроф важливо створити в класі безпечне середовище, у якому учні зможуть висловити свої почуття, страхи та думки. Умовою такого безпечного середовища є формулювання та встановлення чітких правил взаємодії. І тут усе залежить від того, як поведуться вчителі. Вчителі мають подавати приклад культури безпечної поведінки.

Загалом соціологічні дослідження неодноразово показували, що люди, які не відчувають шоків реакцій, схильні діяти так, як видається кращим для них самих та їхніх однолітків, виходячи з обмеженого розуміння ситуації, і часто демонструють високопросоціальну поведінку [237; 303].

Учителі, опитані в дослідженні [351], спочатку намагалися реагувати конструктивно, допомагаючи учням впоратися зі своїми почуттями. У таких ситуаціях створення безпечної та спокійної атмосфери в класі за уважного спостереження за реакцією учнів є важливим першим кроком, як описано в [347], де показано, що вчителі інтуїтивно намагаються задовольнити емоційні потреби учнів.

Визнаючи, що учні мають право на отримання відповідної та достатньої інформації, щоб зрозуміти сенс руйнівної події [347], дослідники пропонують четверту стратегію в концепції педагогіки політичної травми Сондела: надання відповідної інформаційної підтримки (стратегія 4). Викладачі мають бути готові надати учням інформаційні структури для контекстуалізації та розуміння лих [234; 277; 312].

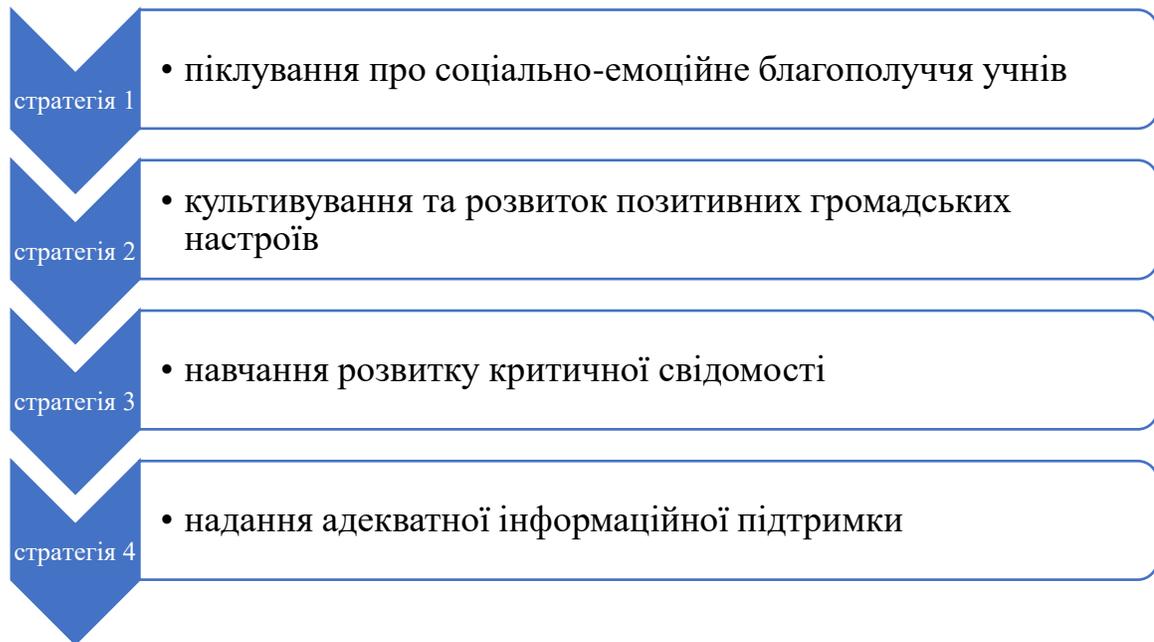

Рис. 1.1. Розширена концепція «педагогіки політичної травми»

Усі вчителі прагнули надати учням точну інформацію та допомогти їм зрозуміти, що сталося. Цей висновок узгоджується з результатами досліджень, які пояснюють, що, коли відбувається щось неочікуване та потенційно лякаюче, структурування оповіді може відновити зв'язність і сенс [247]. Проте вчителям також було важко створювати та передавати такі наративи. Вчителі не могли контролювати зміст інформації, що надходила до класу через смартфони учнів та соціальні мережі [338]. Крім того, було так багато різних історій та ідей, що вчителі почувалися перевантаженими під час оцінювання достовірності всієї наявної інформації. Деякі вчителі зіткнулися з дилемою, що обговорення тероризму може принести більше шкоди, ніж користі.

У зв'язку з педагогікою політичної травми Сондела з'ясовано, що вчителі мають намагатися створити в класі відчуття безпеки. Однак непередбачувані обставини терористичних атак у реальному часі ускладнили реалізацію четвертої стратегії, не кажучи вже про дві інші стратегії, перелічені Сонделем та ін. Знайти стабільне та безпечне навчальне середовище, у якому вчителі могли б обговорювати громадянську позицію (стратегія 2) і спокійно стимулювати критичне мислення (стратегія 3), було складно не лише через емоційний стрес і нестабільність на вулицях, а й через те, що їхні інформаційні позиції (стратегія 4) були недостатніми. Вони просто не знали достатньо про те, що відбувається, і про те, як забезпечити відповідний контекст [329].

Дослідники звертають увагу на деякі обмеження системи Зондера. Система ефективна лише в тому разі, якщо група учнів однорідна і всі вони однаково

травмовані надзвичайною ситуацією. Якщо група учнів неоднорідна (за етнічною, релігійною, політичною чи іншою ознакою), працювати з нею стає складніше. Тому деякі дослідники вважають, що кодекси поведінки або правила поведінки в класі, які стосуються спірних або «відкритих» питань, можуть створити безпечне середовище як для вчителів, так і для учнів під час обговорення таких спірних питань, як терористичні атаки. Зрештою, школа - це нормативне середовище, де учні мають навчатися розв'язувати конфлікти, демонструючи повагу та моральну порядність стосовно одне одного [277].

Світовий досвід показує, що вчителям, як і їхнім учням, необхідні рекомендації щодо безпечної професійної поведінки в ситуаціях стресу та невизначеності. Учителі не знали, як осмислити ситуацію й обговорити її зі своїми учнями. Школи реагували по-різному, але ніхто з учителів не мав протоколів, як діяти в надзвичайних ситуаціях.

Загалом, існує значний обсяг літератури, присвяченої ролі емоцій в обговоренні чутливих тем, пов'язаних із соціальною травмою, для вчителів. Наприклад, автори М. Шеперд і С. Леві зазначають, що в політично поляризованому світі запрошення учнів поділитися своїми переконаннями може викликати складні емоції (гнів, опір, страждання), і тому такі бесіди з учнями потребують від вчителів особливих навичок [320, р.200].

Крім надзвичайних ситуацій соціального характеру, існує безліч інших ситуацій і переживань, які можуть викликати почуття, пов'язані з травмою (наприклад, заходи ізоляції, пов'язані з COVID-19).

Доступ до можливостей навчання під час кризи рятує і зберігає життя. ЮНЕСКО прагне до того, щоб інклюзивна, справедлива та якісна освіта залишалася пріоритетом під час надання гуманітарної допомоги та допомоги у відновленні мігрантам, біженцям, внутрішньо переміщеним особам, репатріантам і приймаючим громадам. Частиною цієї роботи є програма «Зниження ризику лих в освіті», що готує школи та органи освіти до протистояння небезпекам, пом'якшення їхніх наслідків і підвищення стійкості [342; 343]. У своїх дослідженнях, присвячених організації освіти під час стихійних лих, науковці виокремлюють такі основні проблеми:

- школи та викладацький склад часто стають мішенню, що призводить не тільки до руйнування інфраструктури, а й до загибелі учнів;
- освіта молодих людей, втрачених під час катастроф, чинить значний вплив на подальше відновлення та реконструкцію суспільства в цілому;
- суспільство менше інвестує в освіту під час стихійних лих;

– страх і неврологічні розлади не створюють атмосферу, що сприяє навчанню;

– вчителі та інші працівники сфери освіти часто не знають про освітні ініціативи під час лих;

– люди зосереджуються на виживанні; освіта стає менш пріоритетною;

– школи в зонах конфліктів можуть бути відірвані від національної системи освіти;

– забезпечення шкіл для сотень тисяч дітей у надзвичайних ситуаціях зазвичай потребує великих витрат і часу [327; 328; 348; 350; 352; 353; 356].

З іншого боку, надання освіти в надзвичайних і постконфліктних ситуаціях приносить певні позитивні результати, такі як:

– відновлення шкільної освіти призводить до нормалізації обстановки в суспільстві;

– школи захищають учнів під час надзвичайних ситуацій;

– освіта слугує засобом передачі інформації про безпечну поведінку;

– дистанційне навчання в надзвичайних ситуаціях є гнучким і економічно ефективним;

– діти, які відвідують школу, дають дорослим можливість продовжувати відновлення і заробляти на життя;

– постконфліктне відновлення дає змогу переглянути навчальні програми, включно з освітою в дусі миру та громадянською освітою [323; 327; 328; 357].

Тому є потреба посилити зусилля, щоб задовольнити освітні потреби величезної кількості дітей, які навчаються в умовах НС, пов'язаних з воєнними чи соціальними конфліктами. Дієвими визначено шість основних заходів, які можуть бути використані для захисту шкіл:

1) незброєний фізичний захист, включаючи незброєну охорону, фізичну інфраструктуру, таку як огорожувальні стіни та аварійні бункери, а також захисний супровід для учнів і вчителів у школах, а також дорогою до школи та зі школи;

2) озброєна фізична охорона (озброєні охоронні формування);

3) домовленості з озброєними групами про те, щоб не нападати на школи та не використовувати їх у своїх цілях;

4) системи раннього попередження/оповіщення для повідомлення про атаки або загрози атак у режимі реального часу, включаючи використання мереж шкільного персоналу та батьків для розповсюдження попереджень про атаки, наприклад, через текстові повідомлення;

5) альтернативне надання освіти, часто в координації з членами громади, наприклад, зміна часу, місця та способу надання освіти;

б) психосоціальна підтримка учнів і вчителів, а також навчання вчителів щодо надання психосоціальної підтримки учням [314].

Загалом наукових досліджень щодо підготовки вчителів до організації безпечного освітнього процесу в умовах НС дуже мало. Це пояснюється тим, що постраждали в НС сторони рідко діляться досвідом, а науковці не завжди мають доступ до первинних матеріалів і осіб, які знаходяться в зоні НС.

Особливо цінною є дисертація Д. Алайна [227] «Міждисциплінарний процес проєктування освітніх технологічних систем для переміщених дітей, постраждалих від війни» (2022), в якій грецький науковець констатує, що в світі налічується щонайменше 65 мільйонів вимушено переміщених осіб. Близько 25 мільйонів з цих людей є біженцями, які тікають зі своєї батьківщини, переважно через війну та переслідування. Близько 51% біженців є дітьми, і навіть за найоптимістичнішими оцінками лише 50% цих дітей відвідують хоч якусь форму навчання. Освіта є однією з найважливіших потреб переміщеного населення після їжі та житла. Навчання у надзвичайних ситуаціях стикається з численними проблемами, особливо коли переміщення є результатом війни, оскільки це пов'язано з політичними та психосоціальними труднощами, які впливають на добробут та мотивацію дітей [227]. Автор вживає термін «надзвичайна освіта», акцентуючи на складнощах її організації в таборах для біженців і в грецьких школах, які приймали сирійських дітей-біженців.

Аланом Дж. надано огляд проблем проєктування в контексті переміщення та здійснено аналіз практик, які дозволяють краще визначити проблему, а також пропозиції щодо можливостей і викликів для використання різних технологій навчання в умовах переміщення [227].

Доцільним є аналіз специфіки організації безпечного освітнього процесу в умовах надзвичайних ситуацій, зокрема й під час війни. Цікавими для науковців і корисними для практиків є дослідження моральних орієнтацій боснійських дітей [260] або стосунків між шкільною культурою та ефективністю школи в період надзвичайних ситуацій в Ізраїлі під час війни в Перській Затоці [266].

Серед наявних досліджень підтверджується хорватських науковців того, що воєнні дії суттєво вплинули на фізичне здоров'я та емоційний стан учнів [278], на освітні результати тих, хто пережив жахіття війни [280].

Пізнавальним для України є дослідження науковців періоду між 1980 і 1999 рр., коли була пауза в навчанні албанських студентів у Косово. Вони зазначають, що: «сербським учням було дозволено відвідувати школу, де в цей час викладання

було сербською мовою. Тому в країні розвивалася паралельна система освіти, в якій створювалися таємні домашні школи, щоб навчати албаномовних дітей рідною мовою. Корисним для нашої держави можуть бути результати досліджень, у яких проаналізовано ефективність заходів, що були вжиті для відновлення освіти албанців у Косово, наслідки для майбутнього та застереження, про які слід пам'ятати. У більшості досліджень щодо зв'язків освіти з постійними конфліктами та сучасними проблемами безпеки в Косово освіта визнана як важливий чинник розбудови безпечного та комфортного життя суспільства» [287; 292; 319; 354].

Продовж останніх років надання освіти в надзвичайних ситуаціях продемонструвало помітне зростання міжнародної підтримки. Науковці багатьох країн досліджують механізми такої підтримки та досягнення у найкращих практиках. Активну участь у сприянні розвитку міжнародної підтримки країнам, де навчання відбувається в умовах НС, бере Міжвідомча мережа освіти в надзвичайних ситуаціях (Inter-Agency Network for Education in Emergencies, INEE) [270; 271; 272; 311].

«У 2004 році Міжвідомча мережа освіти в надзвичайних ситуаціях (INEE) випустила Мінімальні стандарти освіти в надзвичайних ситуаціях; у 2006 році створено Глобальний освітній кластер (Global Education Cluster) для формування готовності, забезпечення координації та розвитку технічного потенціалу реагування на надзвичайні ситуації в освіті; і в 2008 році проєкт Сфера (Sphere) оголосив про угоду про партнерство з INEE [272; 317]. Стандарти INEE, як і стандарти Sphere, призначені для універсального застосування. Вони були розроблені так, щоб бути досить гнучкими, врахувати безліч складних надзвичайних ситуацій, які можуть виникати. Основні напрями діяльності в умовах НС, що передбачені згаданими стандартами, – це співпраця різних інституцій, зокрема й зі сфери охорони здоров'я, з метою забезпечення прав дітей на освіту, доступу до якісної освіти та організації безпечного освітнього середовища» [255; 333; 334; 336; 339; 343; 346].

Завдяки таким заходам інтеграції освіти в усі етапи реагування на надзвичайні ситуації ці питання стали більше привертати увагу науковців і практиків. Основний висновок, який зроблено у багатьох дослідженнях, – освіта в надзвичайних ситуаціях рятує життя [255; 301; 305; 307; 316; 326].

Проблеми організації освіти під час війни описані в праці експерта з питань екстреної освіти М. Сомерса [327]. Фундаментальною проблемою для досягнення цілей міжнародної програми «Освіта для всіх» у країнах під час конфліктів є відсутність ефективної загальновизнаної політики чи стратегії для вирішення освітніх проблем. У країнах або регіонах, які переживають конфлікти, або в

постконфліктних ситуаціях відповідальність за освіту лежить на органах управління освітою національного та місцевого рівнів, які часто зазнають значних труднощів, а інколи взагалі не можуть функціонувати.

«Експерт вказує на те, що школи часто стають об'єктами нападу, що унеможливорює організацію безпечного освітнього процесу. Школярі та вчителі змушені евакуюватись на інші території, в інші країни. Це суттєво змінює перебіг освітнього процесу, його організація у нових умовах вимагає розроблення спеціальних стратегій. У той самий час, як зазначає експерт з питань екстреної освіти М. Сомерс, у науковому дискурсі такі проблеми аналізуються вкрай рідко» [328].

У наукових джерелах XX-XXI століть можемо зустріти елементарну модель екстреної освіти, яка набуває все більшого визнання поміж педагогів, котрим доводиться працювати в умовах надзвичайних ситуацій (рис.1.2).

Ця модель розроблена науковцями П. Агілар, Г. Ретамалом і К. Тріплхорном і передбачає три етапи: «I – рекреаційні заходи в безпечному місці, II – неформальну освіту і III – формальну освіту. Перший етап спрямований на створення зон безпеки для дітей та організацію розважальних експресивних заходів, таких як спорт, мистецтво й театралізація. Ці всі елементи психосоціальної інтервенції, на думку авторів програми, сприяють кращій адаптації дітей до нових умов середовища проживання, допомагають подолати стрес, розвивають психологічну стійкість» [224; 313; 340].

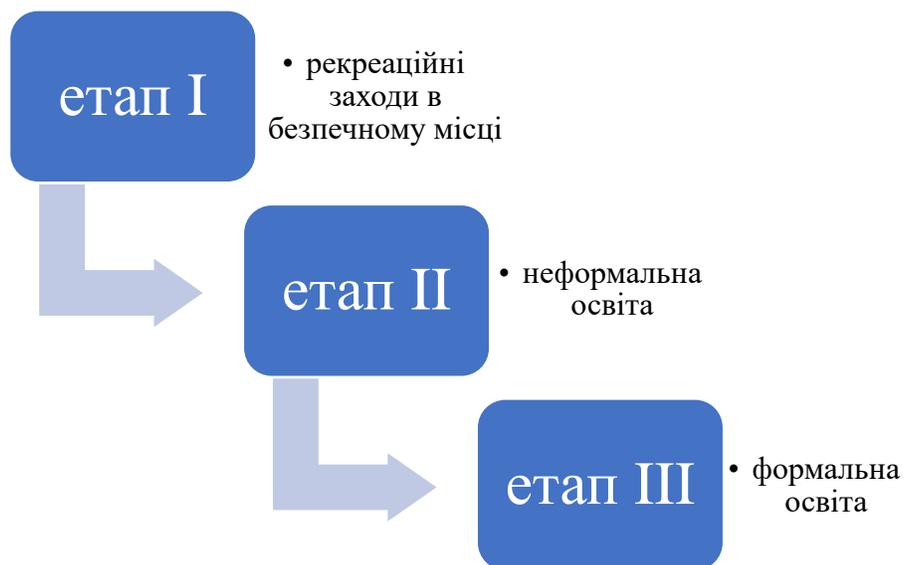

Рис.1.2 Спрощена модель екстреної освіти

Дослідження А. Пірісі доводять, що психосоціальні інтервенції в освітніх установах можуть суттєво поліпшити життя та освітній потенціал дітей, які

постраждали від війни. Діти можуть швидше одужати від травми війни, якщо поєднувати їхні освітні та емоційні потреби, використовуючи розповідь, малювання, театральну діяльність, письмо, музику та ігри. Зроблено висновок, що педагогам потрібно якомога раніше втручатися у життя травмованої дитини, оскільки це підвищує її шанси на відновлення [310]. Доведено, що за допомогою таких заходів може відбутися психологічне відновлення та швидша соціальна реінтеграція [298].

Дослідники П. Агілар і Г. Ретамал підкреслюють особливу важливість саме першого етапу, стверджуючи, що вираження почуттів під час гри може бути фундаментальним у формуванні в дітей стресостійкості. Науковці наполягають, що діти мають здатність розуміти стресові та травматичні події, які з ними трапляються [224, с.13]. На цьому етапі науковці пропонують паралельно організовувати підготовку вчителів, спеціалістів у сфері освіти, батьків і лідерів громад біженців або внутрішньо переміщених осіб до подальшої співпраці [224, с.13].

Етап II призначений для сприяння соціальній реінтеграції та розвитку когнітивних і соціальних навичок постраждалих дітей і молоді через структуровану неформальну освітню діяльність [340, с.15]. Передбачається, що оскільки діти зазнали шоку від війни, то їх спочатку потрібно підготувати до того, що вони знову підуть до школи. На цьому перехідному етапі неформальної освіти можливі заняття на екологічну тематику, формування системи знань про безпеку життєдіяльності тощо. Можуть бути організовані освітні заходи, що стосуються теми миру [224, с.15].

Однак є і критичні зауваження до цієї другої фази. Багато практиків зазначають, що було б краще перейти безпосередньо від початкової рекреаційної діяльності (етап I) до відновлення формального навчання (етап III). Найчастіше рішення приймають громади, які, навіть дотримуючись послідовності трифазної моделі, прагнуть якнайшвидше відновити формальну освіту [323, с.19]. Якнайшвидше відновлення системи формальної освіти є основною метою, яку поділяють майже всі громади, які постраждали від війни, а тому перші дві фази часто проходять дуже швидко [340, с.15]. Висновки й поради зарубіжних науковців були враховані під час організації роботи викладачів і студентів Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського з дітьми із сімей внутрішньо переміщених осіб [284].

У дослідженні [289] автор нагадує, що освіта відіграє життєво важливу роль у захисті дітей від жорстокого поводження чи зневаги. Шкільне навчання може бути ще важливішим для дітей і сімей під час війни та збройних конфліктів, а тому необхідно терміново вжити ряд заходів для збереження та захисту права дітей, які

постраждали від війни, на освіту. Дослідження спрямоване на те, щоб описати важливість права освіти у світі, та приводить до висновку, що не слід ігнорувати той цінний внесок, який освіта може зробити як ефективний засіб сприяння примиренню та миру.

Основні принципи освіти миру описані в працях М. Синклера [322; 323]. «Освіта миру базується на методах навчання, що максимально орієнтовані на дитину. На національному чи регіональному рівнях освіта миру стосується громадянства та громадянської освіти. Аналіз наукових публікацій вказує на те, що більшість дослідників дотримуються висновку, що освіта є найефективнішим засобом уникнути конфліктів у майбутньому» [248].

«Прикладом освіти миру може бути її організація в Ізраїлі, де з метою забезпечення стабільності і цілісності демократичної культури розроблено багато освітніх програм, спрямованих на заохочення толерантності та людської гідності, тобто на плекання традиції, яка закріпить ці цінності в «корпоративній культурі» ізраїльської освітньої системи і згодом прищепить ці цінності наступному поколінню. Ці програми ознайомлюють учителів і учнів з освітніми та етичними цілями та забезпечують форум для спільної діяльності, спрямованої на втілення теоретичних і практичних досліджень громадянської освіти, релігійних і національних цінностей, а також культурних цінностей» [273].

«Навчальні програми з етики та демократичні дослідження в Ізраїлі спрямовані на плекання гуманістичної традиції та сприяння діяльності з морального виховання «за всіма напрямками» серед переважної більшості освітян, включаючи арабських учителів і всі сектори єврейської вчительської спільноти – як релігійних, так і світських євреїв. Було започатковано безліч багатогранних освітніх програм, які базуються на передумові, що всі люди мають універсальну ідентичність як людські істоти, що переважає такі особливості, як національність, стать, раса, релігія чи етнічна приналежність» [273].

В ізраїльській освіті миру передбачено, що «боротьба з екстремізмом має бути метою освіти та частиною навчальної програми, враховуючи реальність терору та насильства, з якими стикаються вчителі як члени ізраїльського суспільства. Проте, як показують дослідження, освітяни, яким призначено роль практиків боротьби з екстремізмом, відчувають значні труднощі та занепокоєння, коли їм доводиться обговорювати з учнями проблеми тероризму» [234].

Рекомендації науковців педагогам щодо організації освіти в умовах НС

Результати досліджень науковців різних країн щодо підготовки вчителів до організації безпечного навчального процесу в умовах надзвичайних ситуацій

були узагальнені та визначені для використання вчителями протягом короткого періоду часу.

1. Школи мають розробити протоколи, якими мають керуватися вчителі та учні в різних надзвичайних ситуаціях. Ці протоколи слід час від часу переглядати та впроваджувати спільно з колективом учителів та шкільною адміністрацією.

2. Вчителі мають пройти психологічний тренінг з управління емоціями та того, як їхня реакція на надзвичайні ситуації впливає на учнів.

3. Вчителі мають бути навчені розпізнавати емоційні стани учнів і надавати їм необхідну психосоціальну підтримку.

4. Вчителі мають знати природу та причини виникнення надзвичайних ситуацій, щоб швидко та правильно пояснити учням, як діяти в тих чи інших ситуаціях.

5. Для зняття стресу вчителі мають бути готовими обговорювати катастрофи в класі та давати можливість учням висловити своє ставлення до події. Пріоритет слід надавати розширенню історичних меж подібних надзвичайних ситуацій, щоб відволікти увагу учнів від конкретної події, яка щойно сталася [247; 286]. Історична статистика показує, що подібні катастрофи навряд чи повторяться. Дітям, які вважають, що напади завжди неминучі, це знання надає деякої впевненості [268; 276].

6. Учителі мають знати найефективніші способи та засоби протидії і запобігання катастрофам. Тому дуже важливо, щоб вчителі могли використовувати цей контекст і вивчати історичні приклади та наслідки катастроф заздалегідь, коли вони «спокійні». Потім, коли виникне надзвичайна ситуація, вчителі зможуть використовувати цей історичний контекст і концепцію Б. Сонделя. Наукові дослідження підтверджують, що знання конкретної катастрофи та її історичного розуміння може підвищити стійкість учнів у разі лиха [238; 240; 276; 286].

Для того щоб перевірити обґрунтованість наведених вище рекомендацій, які є узагальненими висновками багатьох досліджень у різних країнах, є нагода вивчити досвід українських учителів, яким довелося організовувати навчальний процес в умовах воєнного стану. Результати таких досліджень можна узагальнити й дати конкретні рекомендації щодо доповнення змісту професійної підготовки майбутніх учителів у педагогічних вишах України та інших країн [220].

Загалом у європейських країнах, які пережили в минулому воєнні конфлікти, науковці продовжують розробляти інституційні механізми програмування необхідних життєвих навичок для виховання фізично та морально здорового покоління молоді. Визнаючи, що вчителі є важливим мультиплікатором і каталізатором сталого розвитку, у навчальні програми вищих навчальних закладів

упроваджуються відповідні технології та методики підготовки викладачів для навчання студентів культури безпечної поведінки під час катастроф і формування у молоді навичок соціальної безпеки.

Зокрема у посібнику старшого радника з освіти та зниження ризику лих М. Петал наводиться алгоритм дій у разі виникнення різноманітних надзвичайних ситуацій, знання якого дасть змогу кожному працівникові закладу освіти швидко оцінити ситуацію та обрати правильний або професійний, варіант дій. Це дасть змогу їм ухвалити правильне рішення та обрати правильні, тобто професійні, дії.

Для формування культури безпечної професійної поведінки під час катастроф необхідно адаптувати наявні в європейських країнах матеріали подібного роду посібників до українських реалій і включити їх до змісту професійної підготовки майбутніх учителів. Для того щоб визначити компоненти культури безпечної професійної поведінки вчителів під час катастроф, необхідно виявити знання, уміння та цінності, які необхідні вчителям для безпечного управління освітнім процесом під час катастрофи.

1.2 Професійна роль та відповідальність педагогів в організації навчання в умовах надзвичайних ситуацій

Останнє десятиліття українці живуть в умовах надзвичайної ситуації, до якої не готові ні молодь, ні дорослі. Поняття надзвичайної ситуації визначено в Законі про цивільну оборону України, ухваленому 2 жовтня 2012 року зі змінами 2017 та 2021 років. У Кодексі зазначено, що *надзвичайна ситуація* – це «обстановка ..., яка характеризується порушенням нормальних умов життєдіяльності населення, спричинена катастрофою, аварією, пожежею, стихійним лихом, епідемією, епізоотією, епіфітотією, застосуванням засобів ураження або іншою небезпечною подією, що призвела (може призвести) до виникнення загрози життю або здоров'ю населення, великої кількості загиблих і постраждалих, заподіяння значних матеріальних збитків, а також до неможливості проживання населення на такій території чи об'єкті, провадження на ній господарської діяльності» [145].

Офіційна класифікація НС в Україні до 2010 року здійснювалась двома нормативно-правовими документами: Державним класифікатором надзвичайних ситуацій ДК 019-2001, введеним у дію з 01.03.2002 р. наказом Держстандарту України № 552 від 19.12.2001р. і «Порядком класифікації НС техногенного та природного характеру за їх рівнями» [145].

Згідно з ДК 019-2001, залежно від причин, які можуть зумовити виникнення НС на території України, розрізняються:

1. НС техногенного характеру, що виникли внаслідок дії чинників техногенного характеру, якими можуть бути транспортні аварії (катастрофи), пожежі, вибухи, аварії з викидом (загрозою викидання) небезпечних і шкідливих, хімічних і радіоактивних речовин, раптове руйнування споруд; аварії в електроенергетичних системах, системах життєзабезпечення, системах зв'язку та телекомунікації, на очисних спорудах, у системах нафтогазового промислового комплексу, гідродинамічні аварії та ін.;

2. НС природного характеру, що з'явилися внаслідок дії природного характеру, таких як небезпечні геологічні, метеорологічні, гідрологічні явища, деградація ґрунтів чи надр, пожежі у природних екологічних системах, зміни стану повітряного басейну, інфекційна захворюваність і масове отруєння людей, інфекційні захворювання свійських тварин, масова загибель диких тварин, ураження сільськогосподарських рослин хворобами та шкідниками та інші;

3. НС соціально-політичного характеру, пов'язані з протиправними діями терористичного та антиконституційного спрямування: збройні напади, захоплення та силове утримання важливих об'єктів або реальна загроза здійснення таких акцій; збройні напади, захоплення та силове утримання атомних електростанцій або інших об'єктів атомної енергетики або реальна загроза здійснення таких акцій; замах на життя керівників держави і народних депутатів України; напад, замах на життя членів екіпажу повітряного або морського (річкового) судна, захоплення заручників із членів екіпажу чи пасажирів, викрадення (спроба викрадення), знищення (спроба знищення) таких суден; установлення вибухового пристрою у багатолюдних місцях, в установі, організації, на підприємстві, у житловому секторі, на транспорті; зникнення або викрадення зброї та небезпечних речовин з об'єктів їх зберігання, використання, перероблення та під час транспортування; виявлення застарілих боєприпасів, аварії на арсеналах, складах боєприпасів та інших об'єктах військового призначення з викиданням уламків, реактивних та звичайних снарядів, нещасні випадки з людьми та ін.

4. НС воєнного характеру, пов'язані з наслідками застосування звичайної зброї або зброї масового ураження, під час якої виникають вторинні чинники ураження населення, що визначаються окремими нормативними документами [145].

З початку 2011 року чинним у нашій державі є Національний класифікатор ДК «Класифікатор надзвичайних ситуацій» (КНС) 019:2010. У КНС 019:2010 зазначено впорядковані назви сучасних надзвичайних ситуацій (НС), які можуть виникнути в Україні, та їхні коди; наведено перелік НС, визначених у відповідних нормативно-правових актах і згрупованих за ознаками належності до відповідних

типів НС (виявлені та можливі), які можуть виникнути на окремій території України в різних галузях національного господарства [145].

Залежно від характеру походження подій, що можуть зумовити виникнення надзвичайних ситуацій на території України, в КНС 019:2010 визначено такі види надзвичайних ситуацій:

- техногенного характеру;
- природного характеру;
- соціального характеру;
- воєнного характеру.

Надзвичайна ситуація природного характеру – «це порушення нормальних умов життя та діяльності людей на окремій території чи об'єкті на ній або на водному об'єкті, пов'язане з небезпечним геофізичним, геологічним, метеорологічним або гідрологічним явищем, деградацією ґрунтів чи надр, пожежею у природних екологічних системах, зміною стану повітряного басейну, інфекційною захворюваністю та отруєнням людей, інфекційним захворюванням свійських тварин, масовою загибеллю диких тварин, ураженням сільськогосподарських рослин хворобами та шкідниками тощо» [145].

Незважаючи на деяку відмінність трактувань, види і суть надзвичайних ситуацій залишились тими, що й у попередній редакції. Доречно використати й попередній класифікатор, оскільки види НС там прописані детальніше.

Частота стихійних лих і техногенних катастроф, а також наявність надзвичайних ситуацій соціального та воєнного характеру посилюють необхідність навчання всього населення планети щодо готовності життєдіяльності в умовах надзвичайних ситуацій. Початок 21-го століття ознаменувався збільшенням уваги до якості реагування на надзвичайні ситуації та стихійні лиха, зокрема й до проблеми готовності працівників усіх галузей до правильного реагування на НС.

У науковій літературі висвітлюються пропозиції щодо спеціальної підготовки медичних сестер для задоволення потреб тих, хто постраждав від надзвичайних ситуацій. Науковці пропонують організовувати школи медичних сестер для підготовки випускників, які мали б знання про управління катастрофами та надзвичайними ситуаціями у сфері громадського здоров'я. Передбачається, що використання основних компетенцій може бути засобом забезпечення послідовного застосування передового досвіду надання медичної допомоги під час катастроф [223; 324]. Готовність до надзвичайних ситуацій описується як «всеосяжні знання, навички, здібності та дії, необхідні для підготовки та реагування на загрозові, фактичні або передбачувані хімічні, біологічні, радіологічні, ядерні або вибухові інциденти, техногенні інциденти, стихійні лиха або інші пов'язані події» [324, с. 426].

Зростання числа стихійних лих, громадянських заворушень і переміщення населення з причини воєнних дій призвело до необхідності відповідної підготовки і педагогічних працівників. Зараз кожна четверта дитина у світі живе в зоні конфлікту чи стихійного лиха, а понад 30 мільйонів були переміщеними, поневоленими або стали жертвами торгівлі людьми, жорстокого поводження та експлуатації. Майже 59 мільйонів дітей перебувають у надзвичайних гуманітарних ситуаціях через імміграцію у Європу, воєнні дії в Україні, соціальні та політичні кризи у Венесуелі, відсутність безпеки та насильство в Буркіна-Фасо, Малі та Нігерії. Більше того, вимушене переміщення та гуманітарні кризи зросли в Туреччині, Лівані, Йорданії, Іраку, Єгипті, Афганістані, Конго, Ємені, Бангладеш та М'янмі [233, с.44].

«Більшість із зазначених у «Класифікаторі надзвичайних ситуацій» подій зазвичай не мали масового характеру та були епізодичними й досить рідкісними в окремих регіонах нашої країни. Проте пандемія коронавірусної інфекції 2019 року COVID-19 зачепила увесь світ, створивши НС для всіх верств населення. Педагогам також довелось перебудувувати освітній процес і навчати учнів до поведінки в нових умовах, коли є загрози їхньому життю та здоров'ю» [92, с.65].

У Законі України «Про повну загальну середню освіту» в пункті 1 частини першої зазначено: «Безпечне освітнє середовище – сукупність умов у закладі освіти, що унеможливають заподіяння учасникам освітнього процесу фізичної, майнової та/або моральної шкоди, зокрема внаслідок недотримання вимог санітарних, протипожежних та/або будівельних норм і правил, законодавства щодо кібербезпеки, захисту персональних даних, безпеки харчових продуктів та/або надання неякісних послуг з харчування, шляхом фізичного та/або психологічного насильства, експлуатації, дискримінації за будь-якою ознакою, приниження честі, гідності, ділової репутації (булінг (цькування), поширення неправдивих відомостей тощо), пропаганди та/або агітації, у тому числі з використанням кіберпростору, а також унеможливають вживання на території закладу освіти алкогольних напоїв, тютюнових виробів, наркотичних засобів, психотропних речовин» [54].

Фактично в цьому пункті перераховані загрози, які можуть заподіяти шкоду учасникам освітнього процесу. Як видно з цього переліку, значна частина загроз пов'язана з можливим виникненням НС техногенного або соціального характеру. Загрози від пандемій та воєнних дій на час прийняття цього Закону передбачено ще не було. Проте реалії сучасного життя, особливо в Україні, зумовлюють комплекс нових загроз учасникам освітнього процесу [133].

На початку пандемії COVID-19 понад 90% шкіл по всьому світу були закриті. З весни 2020 року всі навчальні заклади в Україні перейшли на дистанційне

навчання. Через кілька місяців в Україні було запроваджено «адаптивний карантин», який передбачав поділ України на зони епідеміологічної безпеки: «зелену», «жовту», «помаранчеву» та «червону». Відповідно до такого розподілу, заклади загальної середньої освіти постійно переходили з дистанційного на змішане навчання та навпаки. Учителям доводилось не лише прилаштовуватись до змін у формах навчання, а й виховувати в учнів культуру поведінки в умовах карантину, дбайливе ставлення до свого здоров'я та здоров'я навколишніх.

Починаючи з весни 2020 року, навчання дітей у школах відбувається в умовах надзвичайних ситуацій: спочатку пандемія COVID-19, а потім широкомасштабне вторгнення російської федерації в Україну та оголошення у нашій країні воєнного стану. Перша з надзвичайних ситуацій спричинила проблеми, пов'язані з готовністю учасників освітнього процесу до дистанційної форми навчання, а в умовах другої додалися ще повітряні тривоги по всій території України, воєнні дії в окремих регіонах, загрози ракетного обстрілу по всій території нашої держави.

І якщо в умовах пандемії, долаючи певні труднощі, вчителі в усіх країнах досить швидко навчилися організовувати різні види занять [92], то в умовах воєнного стану часто саме від учителя може залежати життя та здоров'я учнів.

24 лютого 2022 року російська федерація вторглася на територію України. Починаючи з цієї дати, кількість надзвичайних ситуацій практично в усіх регіонах України є безпрецедентною, оскільки російська федерація щоденно застосовує боєприпаси, спричиняючи величезні руйнування, пожежі, поранення та загибель людей. З лютого 2022 року ситуація з організацією освітнього процесу значно погіршилася. Війна створила нові загрози життю та здоров'ю всього населення України, зокрема всіх учасників освітнього процесу. Досвід безпечної поведінки людей у цих умовах був сформований під час війни, але деяких жертв, зокрема серед дошкільнят, школярів і студентів, можна було б уникнути, якби освіта була організована своєчасно. У зв'язку з цим, з'явилися Постанова Кабінету Міністрів України від 26 червня 2013 року № 444 «Про затвердження Порядку навчання населення діям у надзвичайних ситуаціях», Наказ Міністерства внутрішніх справ України від 21 жовтня 2014 року № 1112 «Про затвердження Положення про організацію навчального процесу з функціональної підготовки», 21 листопада 2016 року Наказ Міністерства освіти і науки України № 1400, «Про затвердження Положення про функціональну підсистему навчання дошкільнят, учнів та студентів діям у надзвичайних ситуаціях (безпека життєдіяльності) єдиної державної системи цивільного захисту» та ін.

Ці документи визначають мету, завдання, організацію управління, склад сил і засобів, порядок і заходи щодо їхньої взаємодії функціональної підсистеми

навчання дітей дошкільного віку, учнів і студентів діям у надзвичайних ситуаціях (питанням безпеки життєдіяльності) Єдиної державної системи цивільного захисту. До завдань цієї функціональної підсистеми входить організація та здійснення заходів цивільної оборони щодо запобігання та ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій техногенного, природного, соціального і воєнного характеру та захисту учасників освітнього процесу від надзвичайних ситуацій; організація та здійснення заходів цивільної оборони щодо навчання дітей дошкільного віку, учнів та студентів способам поведінки в надзвичайних ситуаціях; загальноосвітні заклади і професійні освітні заклади; заклади загальної середньої освіти, професійні заклади освіти, професійні заклади освіти та інші. Безпосереднє керівництво функціональними підсистемами здійснює міністр освіти і науки України.

Через рік після повномасштабного вторгнення РФ на територію нашої держави, до Постанови КМ України від 26.06.2013р. № 444 «Про затвердження порядку здійснення навчання населення діям у надзвичайних ситуаціях» було внесено зміни, які передбачають, що навчання здобувачів освіти діям у НС має здійснюватись за місцем навчання [161].

Отже, значною мірою місія підготовки дошкільників, шкільної молоді та студентів до життєдіяльності в умовах НС, зокрема й під час воєнного стану, покладена на педагогів. Саме їм необхідно навчити всіх учасників освітнього процесу, як діяти в окремих НС. А з огляду на пролонгованість окремих НС у часі (пандемії, воєнний стан, післявоєнний час), є потреба у формуванні в учасників освітнього процесу культури безпечної поведінки в умовах НС. Йдеться про розуміння всіма учасниками освітнього процесу потенційних і реальних загроз (воєнних, техногенних, екологічних, соціальних, психологічних) життю та здоров'ю і про готовність до адекватної реакції на ці загрози.

Певні кроки в цьому напрямі вже зроблено. З огляду на потенційні загрози виникнення НС соціального та воєнного характеру, у червні 2021 року Кабінет міністрів погодив «Державну цільову соціальну програму національно-патріотичного виховання на період до 2025 року». Програма передбачає виконання низки завдань у трьох сферах: формуванні української громадянської ідентичності, військово-патріотичному вихованні та формуванні науково-методологічних і методичних засад національно-патріотичного виховання, зокрема:

- підвищення ролі української мови як національної цінності;
- подолання мовно-культурної меншовартості українців;
- сприяння утвердженню сімейних цінностей та активного залучення сім'ї до процесу національно-патріотичного виховання;

- подолання посттоталітарних деструктивних наслідків у свідомості населення України;
- запобігання проявів ксенофобії, расової дискримінації;
- залучення жителів тимчасово окупованого Криму та Донбасу до участі у проєктах національно-патріотичного виховання;
- формування оборонної свідомості громадян;
- підвищення популярності та престижу військової служби;
- формування шанобливого ставлення до героїв боротьби українського народу за здобуття незалежності України;
- формування розуміння і підтримки державної політики щодо євроатлантичної інтеграції [44].

Освіта в нашій державі визнана одним із базових прав людини, закріпленим у 26 статті Декларації прав людини, Конституції України та Законі України «Про освіту» [52]. Проте виникнення НС різного характеру (пандемії, терористичні атаки, війни) суттєво впливають не лише на якісь освіти, а й на безпеку освітнього процесу.

У статті 53 Закону України «Про освіту» зазначено, що здобувачі освіти мають право на «безпечні та нешкідливі умови навчання» і зобов'язані «відповідально та дбайливо ставитися до власного здоров'я, здоров'я оточуючих, довкілля». У цьому самому Законі в статті 54 вказані права та обов'язки педагогічних, науково-педагогічних і наукових працівників. Зокрема вони також мають право на «безпечні і нешкідливі умови праці» та зобов'язані «сприяти розвитку здібностей здобувачів освіти, формуванню навичок здорового способу життя, дбати про їхнє фізичне і психічне здоров'я» [52]. Загалом одним із пріоритетів системи освіти в Україні є формування безпечної поведінки підростаючого покоління, навичок дій у небезпечних ситуаціях різного походження, стійких мотивацій на необхідність безпечної життєдіяльності та здорового способу життя.

Окремої уваги заслуговує словосполучення «оборонна свідомість», яка в Законі України «Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності» від 13 грудня 2022 року визначена як «свідоме сприйняття та готовність громадянина до захисту незалежності і територіальної цілісності України, конституційних засад державного ладу, національних інтересів та суспільнодержавних (національних) цінностей України». У цьому самому Законі визначено ще й таке суміжне поняття, як «громадянська стійкість – здатність особи виявляти свою національну та

громадянську ідентичність у повсякденному житті і в умовах негативних зовнішніх впливів» [53].

У багатьох громадах розроблено й доведено до відома населення правила безпечної поведінки в НС, розроблені пам'ятки для дітей і дорослих, у ЗВО проводять лекції на тему «Дії учасників освітнього процесу в разі надзвичайних ситуацій» тощо. Враховуючи те, що певна частина вчителів і учнів проживає на особливо небезпечних територіях і на тимчасово окупованих територіях, МОН України розробляє низку інструкцій та рекомендацій щодо організації необхідних просвітницьких заходів. Зокрема в листі МОН України від 22 квітня 2022 року № 1/4408-22 запропоновано «Рекомендації щодо проведення бесід із здобувачами фахової передвищої, вищої освіти з питань уникнення враження мінами і вибухонебезпечними предметами та поведінки у надзвичайній ситуації».

Надзвичайні ситуації, спричинені збройними конфліктами та політичною нестабільністю, катастрофами та небезпеками, пандеміями та наслідками глобальної зміни клімату, порушеннями правил техногенної безпеки, часто ставлять під загрозу освіту й залишають мільйони дітей і молоді поза школами в усьому світі. У країнах і регіонах, які постраждали від надзвичайних ситуацій і тривалих криз, молоді люди втрачають не лише домівку та близьких, а й доступ до освіти та безпечного навчального середовища, що впливає на їхнє майбутнє та майбутнє суспільства в цілому.

Тривалий характер конфліктів чи катаклізмів сьогодні впливає на майбутнє цілих поколінь. Без доступу до освіти покоління дітей, які живуть у конфлікті, виростатиме без навичок, необхідних для розвитку своїх країн та економіки. Для дітей, які живуть у конфліктах, освіта часто є небезпечною. Зокрема в 2020 році було підтверджено 535 нападів на школи, що на 17% більше, ніж у 2019 році [256].

Війни та воєнні конфлікти, що час від часу відбуваються на планеті, позбавляють мільйони дітей освіти. Освіта в надзвичайних ситуаціях воєнного характеру традиційно не посідала помітного місця в педагогічній науці. Ніхто не помирає через те, що не ходить до школи. Натомість є інші потреби, що загрожують життю – їжа, вода, притулок чи охорона здоров'я, які вважаються більш нагальними. Проте, з огляду на особливу роль освіти в умовах НС воєнного характеру, науковці з різних країн і міжнародних організацій виступають за переоцінку важливості навчання в надзвичайних ситуаціях.

У статті [294] автори аналізують зв'язки між освітою та більш широким захистом потреб дітей і визначають освіту як інструмент захисту. Дослідники, визнаючи, що освіта в надзвичайних ситуаціях – молода сфера педагогічної науки, зробили спробу дати відповіді на такі запитання:

1. Як воєнний конфлікт впливає на освіту дитини, і який вплив це має на соціальний або когнітивний розвиток постраждалої особи?

2. Як освіта може посилити фізичний і психосоціальний захист дітей у постраждалих від війни або переміщених громадах?

3. Які ризики для дітей несе організація освіти в умовах надзвичайних ситуацій?

4. Що вже зроблено, що зараз робиться, і як це можна зробити краще?

Основний висновок статті – потрібно зробити більше досліджень, щоб поліпшити розуміння зв'язків між освітою та захистом дітей у надзвичайних ситуаціях [294]. У дослідженнях [255; 226; 229] на основі опитувань учнів, які постраждали від воєнних конфліктів, з'ясовано наявність постравматичного синдрому навіть через рік після виїзду із зони конфлікту. Зроблено висновок, що всі фізичні, психічні, поведінкові та соціальні проблеми зі здоров'ям дітей-біженців слід визначати та підтримувати за допомогою цілісного підходу. Для надання психологічної допомоги дітям науковцями розроблені відповідні посібники, зокрема «Рекомендації щодо психічного здоров'я та психосоціальної підтримки в надзвичайних ситуаціях» [244].

У більшості досліджень про організацію навчання в умовах НС освіта визнана як необхідний чинник психо-соціальної допомоги дітям, як механізм забезпечення миру. Організація освітнього процесу навіть в умовах НС живить колективну надію на соціальні зміни та поліпшення життя, а також згладжує страхи людей перед майбутнім і незнайомим і допомагає педагогам та учням використовувати освіту як інструмент розбудови мирного та справедливого світу в майбутньому.

Проте в науковій літературі можна знайти й протилежні думки про роль освіти в появі конфліктів [252, с.158]. Звертаючи увагу на те, що освіта може впливати на появу конфліктів шляхом відтворення нерівності та відчуження, увічнення етнічних чи релігійних поділів, прийняття домінантної агресивної маскулінності, спотворення освітніх акцентів на вузькі когнітивні сфери навчання, автор закликає більше скеровувати освіту на виховання миру та забезпечувати розвиток освіти глобального громадянства. Дослідник Л. Девіес стверджує, що порівняльна та міжнародна освіти відіграють надзвичайно важливу роль у встановленні моделей освітнього внеску в мир і подолання конфліктів. На думку автора, суспільству вкрай необхідні міжнародні, крос-культурні дослідження впливу освіти на стабільний розвиток і мирне співіснування держав [252, с.180].

Незважаючи на значне поліпшення якості життя, зокрема і якості освіти, за останні десятиліття сучасні діти стикаються з невизначеним майбутнім. Зміна клімату, екологічна деградація, міграція населення, воєнні конфлікти, надзвичайні

ситуації техногенного, природного та соціального характеру загрожують здоров'ю та майбутньому дітей у кожній країні. У 2015 році країни світу погодили Цілі сталого розвитку (ЦСР), але навіть через 5 років небагато країн зафіксували значний прогрес у їх досягненні.

З часом відповідні дослідження привели до розуміння, що право дитини на освіту не може бути забезпечене в зонах конфлікту без захисту самої освіти. На міжнародному рівні було визнано, що освіта може врятувати життя. Тому в Декларації безпечних шкіл (Safe Schools Declaration), яка була схвалена в Осло (Норвегія) у травні 2015 року, зазначено, що школа зобов'язана забезпечити безпечний простір, де діти мають бути захищені від загроз [314]. Це політичне зобов'язання стосується кращого захисту учнів, учителів, шкіл та університетів під час збройних конфліктів, підтримки продовження освіти під час війни та запровадження конкретних заходів для стримування військового використання шкіл. Підтримуючи Декларацію безпечних шкіл, 111 держав зобов'язуються відновити доступ до безпечної освіти та розвивати системи освіти, які будуть чутливими до конфліктів і сприятимуть повазі між соціальними та етнічними групами. Декларація є основою для співпраці та обміну інформацією, і країни, які її схвалили, регулярно зустрічаються для перегляду виконання Декларації.

Міжнародна організація ЮНІСЕФ співпрацює з державами, які схвалили Декларацію, та різними озброєними угрупованнями, щоб захистити освіту від загроз. ЮНІСЕФ знаходиться на передовій у постраждалих від конфлікту країнах, щоб розробити плани безпеки в школах, повернути дітей до навчання, надаючи психосоціальну підтримку та можливості неформального навчання, навчаючи вчителів, відновлюючи школи та розповсюджуючи матеріали для викладання і навчання [256; 342].

У статті [274, с.61] узагальнено досвід навчання студентів, напрацьований зусиллями колективу медичного університету під час російсько-української війни. Авторами зроблено висновок, що якісна освітня діяльність передбачає організацію неперервного навчального процесу за умови повної безпеки всіх його учасників, що може бути забезпечено використанням синхронного та асинхронного режимів навчання. Необхідною складовою професійної підготовки є набуття студентами не лише практичних, а й комунікативних навичок студентів, що здійснювалось у проєкті «Літня школа закріплення практичних навичок» [274, с.61].

За результатами вивчення досвіду організації освітнього процесу в початковій школі під час війни українська дослідниця О. Онопрієнко робить висновок, що вчителі потребували відповідного методичного супроводу для реалізації навчання у такий складний період [148, с.51].

Аналіз наукових публікацій показує, що досліджень, присвячених проблемі організації освітнього процесу та ролі освіти і вчителів в умовах воєнного стану та в повоєнний період, напрочуд мало.

Актуальність цього питання та загальна недостатність наукового аналізу зумовлюють необхідність розроблення теоретичних засад і практичних методів підготовки вчителів до формування культури безпечної поведінки школярів в умовах надзвичайних ситуацій, особливо у воєнний та повоєнний час, з урахуванням досвіду інших країн. Розроблення таких методик може стати більш ефективним, якщо буде використано міжнародний досвід і роботи вчених, які вивчали проблеми організації освітнього процесу в надзвичайних ситуаціях.

Загалом, освіта в надзвичайних ситуаціях надає дітям та їхнім громадам життєво важливу інформацію, таку як готовність до стихійних лих, усвідомлення прав та обов'язків, знання про міни, гігієну та інші навички виживання, характерні для військового та повоєнного стану.

Забезпечення безперервності освіти в надзвичайних ситуаціях значно знижує соціальні та економічні витрати, а також фізичний і психосоціальний вплив на дітей. Для українських дітей у воєнний час освіта – це більше, ніж право навчатися. Школи захищають дітей від фізичної небезпеки і часто забезпечують їх необхідними продуктами харчування, водою, медикаментами та засобами гігієни.

Світові лідери визнають, що освіта в надзвичайних ситуаціях має бути пріоритетом, щоб запобігти та подолати можливі негативні наслідки. Освіта – важливий спосіб дати дітям і спільнотам відчуття нормального життя, вселити надію на те, що воєнний стан має тимчасовий характер, і пом'якшити психосоціальні наслідки руйнувань, насильства та евакуації.

«В особливій ролі педагога в умовах НС переконались усі учасники освітнього процесу, коли в Україні було оголошено воєнний стан. Українці змушені розробляти відповідну стратегію і тактику організації навчання з дотриманням правил безпеки» [32]. Однак, вступаючи у 2022-2023 навчальний рік, не всі учасники освітнього процесу, хоч би де вони перебували в Україні, почувалися в цілковитій безпеці. Тому більшої впевненості та безпеки можна було б досягти, якби всі учасники освітнього процесу були озброєні знаннями щодо правил поведінки в разі тривоги, у сховищах, на незнайомій місцевості та в різних військових надзвичайних ситуаціях. Попри те, що такі правила поступово запроваджуються, освітяни й досі не отримали вичерпних інструкцій щодо ведення освітнього процесу у воєнний час.

Тому вкрай важливо вивчити досвід європейських країн, які були змушені організувати свій освітній процес не тільки в період повоєнної відбудови, а й

останніми роками в умовах воєнного стану та активного протистояння на кордонах (у зонах конфліктів). У зв'язку з цим корисним є досвід країн, частково визнаних як держави, таких як Албанія, Боснія і Герцеговина, Македонія, Сербія, Словенія і Хорватія, а також Республіка Косово і Турецька Республіка Південного Кіпру.

На перший погляд, досвід минулих конфліктів можуть здатися неактуальними сьогодні. Якщо раніше війни, як правило, велися могутніми урядами або регіональними угрупованнями, а армії покладалися здебільшого на кулі та бомби, то сьогодні в арсеналі є складні й тонкі економічні та технічні засоби. Політичні та економічні наслідки війни, які раніше були відносно обмеженими, сьогодні охоплюють весь світ. Незважаючи на ці зміни у формі, корінні причини війни – боротьба за владу і ресурси, етнічне та релігійне панування, політичні та соціальні ідеології – залишаються колишніми. Ба більше, соціальні та політичні розбіжності, що спричиняють війни, продовжують переплітатися з освітнім процесом, системою освіти та навчальними програмами, незалежно від того, коли і де спалахує війна.

Саме тому сучасний педагог повинен мати чітке уявлення про форми і цілі навчання та виховання у воєнний та повоєнний час, про організацію безпечного освітнього середовища та способи реагування на різні види надзвичайних ситуацій, що загрожують життю та здоров'ю учасників освітнього процесу.

Тому необхідно, враховуючи досвід країн, яким доводилося організовувати освіту в умовах воєнного та повоєнного часу, проаналізувати світовий досвід організації освітнього процесу у воєнний час і визначити мету та форми освітніх змін, а також роль учителя в умовах воєнного та повоєнного часу.

1.3 Структурні компоненти, характеристики та рівневий розподіл культури безпечної професійної поведінки педагога у надзвичайних ситуаціях

Тематика безпечної поведінки в умовах НС за останні роки усе частіше присутня на науково-практичних конференціях, які проводяться під егідою МОН України та ДСНС України. Проблеми формування культури безпечної поведінки присвячені праці С. Гвоздій [28; 29; 30; 31], Д. Журбинського [49], А. Іванчука [66], С. Ісаєва [75], В. Мошкіна [134], В. Покалюк [152], Н. Потапчук [162] та ін. Формування культури безпеки життєдіяльності визначено соціально-педагогічною проблемою сучасної системи освіти України науковцями М. Бутиріною, О. Горностай, М. Зоріною, Л. Кравченком, О. Кузьменком, В. Мошкіним, Ю. Скалецьким та ін. [18; 38; 52; 108; 117; 134; 183].

Близьким до поняття культури безпечної поведінки в умовах НС є поняття «поведінкова грамотність», яке пропонує Н. Потапчук. Поведінкова грамотність в

екстремальних умовах віднесена психологами до способів забезпечення безпеки людей в умовах надзвичайних ситуацій, який сприяє переходу від первинного імпульсивного рівня поведінки на її регульований рівень [162].

Світовий досвід формування культури безпеки діяльності та можливість імплементації його в Україні проаналізовано А. Гавазою, А. Терентьевою, О. Твердохліб [25; 192].

Сучасні реалії змусили науковців і практиків посилити увагу до організації безпечного навчального процесу та безпечної поведінки студентів у надзвичайних ситуаціях. З вирішенням цього завдання багато вчених пов'язують викладання дисципліни «Безпека життєдіяльності» у вищих навчальних закладах (О. Белова, О. Богатов, Н. Волненко, О. Запорожець, Ю. Кулявець, В. Лапіна, В. Литвиненко) та «Цивільний захист» (Т. Вихтинсенко, Т. Вихтинська, С. Горденко, В. Гречка, Д. Коломієць), а також щодо необхідності проведення спеціальних просвітницьких заходів серед учасників освітнього процесу та створення системи інформаційно-аналітичного забезпечення цивільного захисту в Україні (О. Барило, К. Белікова). Про це йдеться у [7]. Проте в Україні проблема формування культури безпечної поведінки та життєдіяльності в умовах різних видів катастроф, у тому числі військових, ще не стала предметом глибокого науково-педагогічного дослідження.

Ефективне реагування на катастрофи, особливо в разі масштабних подій, потребує завчасного планування та співпраці педагогів, не лише підготовки до надзвичайних ситуацій, а й формування у вчителів культури безпечної професійної поведінки.

Нещодавні воєнні події в Україні та в усьому світі змусили глибше проаналізувати й змінити уявлення про безпекову парадигму, тобто загальну систему понять та уявлень про механізми й методи забезпечення індивідуальної, соціальної та національної безпеки в сучасних умовах. Для кращого розуміння концепцій «безпечних освітніх процесів» і «культури безпечної поведінки» необхідно проаналізувати наукову літературу з безпеки, щоб, насамперед, уточнити значення терміна «безпека» стосовно існування й функціонування всіх складних систем, особливо таких соціальних типів, як цивілізація, суспільство, держава і шкільне співтовариство.

Протягом сотень і тисяч років проблема безпеки хвилювала багатьох учених, включно з філософами, істориками, юристами і психологами. Питання безпеки розглядалося і в стародавні часи. Однак у той час розуміння безпеки виходило за рамки буденності і трактувалося як відсутність небезпеки для людини. Саме таке значення терміна «безпека» використовував давньогрецький філософ Платон. У філософських доктринах античних мислителів питання забезпечення безпеки

громадян розглядалося як засіб досягнення загального блага. Пізніше поняття безпеки стало визначатися як відсутність загрози або небезпеки.

Завдяки філософським концепціям мислителів XVII і XVIII століть, таких як Гоббс, Локк, Руссо, Спіноза, Макіавеллі, Монтеस्क'є, Кант і Гегель, поняття «безпека» набуло поширення у наукових і політичних колах Заходу і почало визначатися як стан світу, який виникає внаслідок відсутності реальної небезпеки (фізичної або моральної). Методологічний підхід до визначення терміна «безпека» як стану світу, що забезпечується певними заходами, був привнесений у сучасну епоху лише в Середньовіччі; В. Холінський аналізує філософський зміст поняття «безпека» і визначає феномен безпеки як об'єкт аксіологічного розгляду [37].

Безпеку також визначають як комплекс заходів для захисту від будь-якого зовнішнього впливу, спрямованого на порушення ефективності функціонування об'єкта. У кожній країні особливу увагу приділяють проблемам безпеки держави, тобто національній безпеці [143; 144].

У сучасній українській науці домінує підхід, який тлумачить безпеку як «рівень захищеності життєво важливих інтересів людини, а також суспільства, держави, довкілля від реальних або потенційних загроз, що їх створюють антропогенні чи природні чинники» [144]. При цьому розрізняють: «воєнну, екологічну, економічну, інформаційну, пожежну, політичну, продовольчу, радіаційну, соціальну, технічну, транспортну, фінансову, ядерну безпеку» [46, с. 385].

У Законі України «Про національну безпеку України» національна безпека України трактується так: «захищеність державного суверенітету, територіальної цілісності, демократичного конституційного ладу та інших національних інтересів України від реальних і потенційних загроз», воєнна безпека визначена як «захищеність державного суверенітету, територіальної цілісності і демократичного конституційного ладу та інших життєво важливих національних інтересів від воєнних загроз», а громадська безпека – як «захищеність життєво важливих для суспільства та особи інтересів, прав і свобод людини і громадянина, забезпечення яких є пріоритетним завданням діяльності сил безпеки, інших державних органів, органів місцевого самоврядування, їх посадових осіб та громадськості, які здійснюють узгоджені заходи щодо реалізації і захисту національних інтересів від впливу загроз» [51]. Цим Законом передбачено: «державна політика у сферах національної безпеки і оборони спрямовується на забезпечення воєнної, зовнішньополітичної, державної, економічної, інформаційної, екологічної безпеки, безпеки критичної інфраструктури, кібербезпеки України та на інші її напрями» [51].

І. Корж у своїй статті аналізує сучасні методологічні підходи до дефініції поняття «безпека». Зазначається, що «поняття «безпека» є різноплановим, воно

позначає складне соціально-політичне явище, оскільки акумулює в собі багатогранну життєдіяльність, накопичений історичний досвід, зрештою, уподобання і культуру кожної людини (індивіда), суспільства, держави, загалом земної цивілізації» [103, с.68]. Автор вирізняє три наукові підходи до дефініції поняття «безпека»: «відсутність загроз системі; захищеність системи від наявних і ймовірних загроз; загрози існують завжди, вони негативно впливають на систему, однак вжиті заходи мінімізують їхній негативний вплив, що дає змогу системі функціонувати і розвиватися» [103, с.68]. Втім, у нинішньому суспільстві, яке характеризують багатоманітні кризи (політичні, економічні, екологічні, воєнні), не буває станів без загроз. Саме тому визначення «безпеки» потребує уточнення.

В Україні значна кількість дослідників (О. Белов, С. Гордієнко та ін.) [12; 35; 36;] визначають безпеку як певну характеристику стану системи та її основних складників. Сучасне трактування безпеки як: «стану захищеності конкретного соціального об'єкта (особи, суспільства, держави) позитивно сприймається політичними та науковими колами. Такий підхід враховується під час розроблення проєктів концепцій і законодавчих актів з питань безпеки в Україні» [103, с.68].

Наголошуючи на необхідності реконцептуалізації поняття «безпека» в сучасному політико-політологічному дискурсі, український дослідник О. Полтораков зазначає, що: «хоч поняття «безпека» є міждисциплінарною категорією, синтетичним суспільствознавчим поняттям, але достатньо усталеного її визначення й досі не існує» [154, с.20]. Крім того, автор В. Кравченко зазначає, що: «академічна наука в Україні продовжує значною мірою перебувати під впливом оцінювальних підходів до висвітлення проблем, викликаних потребами державного та національного будівництва» [107, с.138].

В епоху цифровізації та швидких темпів розвитку ІКТ до термінологічного поля в сфері безпеки ввійшли нові поняття: кібербезпека, кібербулінг, кіберзахист, кібератака тощо. Вплив такого типу загроз на учасників освітнього процесу науковці лише починають вивчати [79; 82]. Зокрема в статті [82], аналізуючи онлайн-ризик (комунікативні, контентні, споживчі, технічні, інтернет-залежність), автори визначили позитивні (розвиток логічного, оперативного мислення; уміння прогнозувати; задоволення дитячої потреби в зовнішніх враженнях; уміння структурувати потоки інформації; формування креативного мислення тощо) й негативні (проблеми з фізичним і психічним здоров'ям; невміння спілкуватися з однолітками й дорослими в реальному житті; зниження емпатії; небезпека віртуальної спокуси дитини; утрата інтересу до навчання, читання, ручної праці; нездатність відрізнити віртуальну реальність від реальної дійсності тощо) аспекти діяльності молодших школярів у цифровому просторі. Дослідниці пропонують

виховні завдання, спрямовані на підвищення безпеки молодших школярів у цифровому просторі, особливо акцентуючи увагу на виховання в учнів відповідального ставлення до своєї діяльності в Інтернеті [82, с.115].

Концептуальна незлагодженість «сучасного «дискурсу безпеки» як дискусії щодо «проблемного поля» безпеки все ще залишає широкий простір для подальших рефлексій герменевтичного характеру та своєрідне поле для широких наукових дискусій» [208; 215 та інші].

Безпека життя, за визначенням української дослідниці Л. Канішевської, це: «діяльність людини, що визначається необхідними знаннями та навичками з профілактики та подолання небезпечних та шкідливих ситуацій, заснована на системі соціальних норм, переконань і цінностей, що забезпечують збереження життя, здоров'я людини та цілісності оточуючого світу» [79]. До чинників, що ускладнюють процес формування безпеки життя у старших підлітків, Л. Канішевська відносить: «вплив групи; особливості емоційної сфери; потреба в соціальному визнанні і факті дорослішання; віддаленість від батьків; доступність, популяризація тютюнових, алкогольних, наркотичних речовин через рекламу; негативний вплив молодіжної субкультури; потреба у прояві власної індивідуальності та неможливість її задовольнити; спадковість; сімейне неблагополуччя тощо» [81, с.143].

Розроблена Л. Канішевською програма «Збережи себе сам» спрямована на формування безпеки життя у старших підлітків; формування у них здорового способу життя; вміння протистояти тиску з боку інших людей; вміння робити адекватний вибір і нести за нього відповідальність; здатність до самопізнання та самовиховання; залучення старшокласників до здоров'язбережувальної діяльності, спрямованої як на формування, збереження і зміцнення власного здоров'я, так і здоров'я інших, що реалізується у рамках учнівського самоврядування [83, с.141].

Необхідність організувати освітній процес в умовах надзвичайних ситуацій призвела до поширення політико-філософської категорії «безпека» і в сферу педагогіки, де спостерігаємо використання понять «безпека освітнього процесу», «безпечне освітнє середовище», «культура безпечної поведінки», які насамперед, пов'язані з поняттям «безпека людини» [253; 318; 355]. Аналіз літератури з питань безпеки освіти показав, що: «науковці пропонують школам мати комплексну систему управління безпекою, засновану на оцінці ризиків і визнанні безпеки учасників освітнього процесу основною цінністю. Передбачено, що така система в поєднанні з ефективним управлінням призведе до безпечнішого шкільного середовища» [318].

У статті [318] стверджується, що феномен безпеки має багато вимірів. На основі результатів інтерв'ювання представників різних професій (поліцейських, медсестер) автор визначив і описав різні аспекти безпечного навчального середовища. Основний висновок цього дослідження полягає в тому, що спеціальні соціальні навички, засоби навчання, ресурси, інформаційні повідомлення та знання основ безпеки персоналом закладів освіти та всіма учасниками освітнього процесу суттєво впливають на безпеку навчального середовища. Автор у підсумку робить висновок, що школи повинні мати комплексну систему управління безпекою, засновану на оцінюванні ризиків. Проте, як стверджує автор, така система лише в поєднанні з ефективним управлінням призведе до безпечнішого шкільного середовища. Головне – це наявність керівництва, яке цінує безпеку учасників освітнього процесу як основну цінність [318].

Необхідність безпеки навчальних закладів відображена в законах багатьох європейських країн. Наприклад, у Фінляндії в розділі 9 Закону про професійну освіту та навчання зазначено, що безпечне середовище навчання є правом кожного [222]. Те ж саме зазначено в Законі про базову освіту [337]. Однак питання про те, що означає безпечне навчальне середовище, залишається дещо незрозумілим. Це означає, що спочатку потрібно визначити, що означає середовище навчання, перш ніж можна буде визначити, що означає безпечне середовище навчання.

Згідно з М. Пііспаненом, навчальні середовища можна традиційно розділити на чотири види: психологічні, соціальні, педагогічні та фізичні. Психологічне навчальне середовище складається з настрою та атмосфери навчання. Соціальне навчальне середовище включає вчителів, учнів, друзів і всі навчальні мережі, які взаємодіють один з одним. Педагогічне навчальне середовище включає майже все, що пов'язано з організацією навчання, наприклад, методи навчання та вибір навчальних матеріалів. Фізичне навчальне середовище включає в себе місця, де відбувається викладання та навчання [308; 309].

Іншими словами, можна стверджувати, що безпечне навчальне середовище означає фактичне поєднання психологічних, соціальних, педагогічних і фізичних аспектів, де навчальний заклад і учасники освітнього процесу знаходяться в безпеці та захищені від ненавмисної та навмисної небезпеки чи шкоди, заподіяної іншими. Основними ресурсами створення безпечного навчального середовища, за висновком багатьох фахівців з безпеки, є такі: кошти, час, знання та навички поведінки, а основним чинником – управління інформацією та комунікаціями. Останнє означає, що в закладі освіти постійно мають організовуватись не лише оцінювання можливих ризиків, а й навчання з дій у різних надзвичайних ситуаціях [318].

Згідно з дослідженнями П. Йоріо (США), Д. Едвардса (Австралія) і Д. Хоневельда (Нідерланди), «на суб'єктивну перспективу індивіда щодо безпеки також впливає національна культура разом з інституціоналізованими цінностями, які створюють соціально сконструйовану структуру для того, що місцево вважається значущим і раціональним» [355]. Тобто: «суспільно-політичний концепт безпеки останнім часом поширився зі сфери воєнно-політичної (переважно міжнародної) в суміжні соціально-гуманітарні галузі та сфери – соціологію, психологію, педагогіку, етнополітологію, культурологію, лінгвістику» [14; 105].

У статті [293] американські дослідники критично аналізують дослідження щодо фізичної та психологічної безпеки та доказової бази, що зосереджується на психологічній безпеці, підкреслюючи важливість збалансованого підходу в зусиллях щодо сприяння фізичній та психологічній безпеці, з особливим акцентом на ролі шкільного контексту та шкільного клімату. Емпірично обґрунтовані авторами статті рекомендації щодо сприяння безпеці в школі включають упровадження багаторівневої підтримки соціального, емоційного, поведінкового та психічного здоров'я, підготовку шкільного персоналу, а також планування безпеки в школах та формування готовності учителів до створення безпечного середовища [293, с.170].

Отже, безпека людини – це відсутність загроз її життєво важливим інтересам: її життю, здоров'ю і добробуту. Безпека належить до базових людських потреб і є потребою дефіциту. Це означає, що доки людина не почувається безпечно, вона не може належним чином дбати про потреби вищого порядку – соціальні та духовні.

Організація Об'єднаних Націй (ООН) визнає два основні компоненти безпеки особистості: «захист від несподіваних і згубних порушень нашого повсякденного способу життя» (відомий як «свобода від страху») та «захист від постійних загроз голоду, хвороб, злочинів та придушення» (відомий як «свобода від потреби»). Основним постулатом є висновок, що не можна захистити світ від воєн, якщо люди не будуть у безпеці у себе вдома, на своїх робочих місцях, у повсякденному житті. ООН розробила всеосяжну Концепцію безпеки людини, яка складається із семи основних категорій (компонентів): економічна безпека; продовольча безпека; безпека для здоров'я; екологічна безпека; особиста безпека; соціальна безпека; громадська і культурна безпека; політична безпека [345]. У реальному житті всі ці категорії тісно взаємопов'язані.

Безпека людини – невід'ємна складова характеристика стратегічного напрямку людства, що визначений ООН як «сталий людський розвиток», який веде не лише до економічного, а й до соціального, культурного, духовного зростання, що сприяє гуманізації менталітету громадян і збагаченню позитивного загальнолюдського

досвіду. Люди створюють суспільство, яке держава має охороняти, тому існує таке поняття як безпека суспільства. Поняття «безпеки суспільства» сформувалось унаслідок усвідомлення феноменів ідентичності та згуртованості суспільства як джерел нестабільності. Забезпечення безпеки людини, а відповідно і суспільства, формує поняття національної безпеки.

Національна безпека – захищеність життєво важливих інтересів людини і громадянина, суспільства і держави, за якої забезпечуються сталий розвиток суспільства, своєчасне виявлення, запобігання та нейтралізація реальних і потенційних загроз національним інтересам [143; 144].

Національну безпеку України забезпечують, упроваджуючи виважену державну політику відповідно до ухвалених в установленому порядку доктрин, концепцій, стратегій і програм у політичній, економічній, соціальній, воєнній, екологічній, науково-технологічній, інформаційній та інших сферах [8].

Незважаючи на те, що визначення безпеки людини є предметом численних дебатів [290], «його перше, найчастіше цитоване використання було у Звіті про людський розвиток Програми розвитку ООН за 1994 рік [344]. У цьому звіті цілий розділ було присвячено новим вимірам людської безпеки. Заявлено, що безпека людини є універсальною; її компоненти взаємозалежні і базуються на превентивних, а не реакційних заходах. Безпека людини визначена як система з семи ключових індивідуальноцентричних компонентів: економічної безпеки, продовольчої безпеки, безпеки охорони здоров'я, екологічної безпеки, особистої безпеки, безпеки громади та політичної безпеки. Було зроблено висновок, що світ вступає в нову еру, коли сама концепція безпеки має змінитися – і змінитися кардинально. Безпека має трактуватися як: безпека людей, а не лише території. Безпека окремих людей, а не лише націй. Безпека через розвиток, а не через зброю. Безпека всіх людей усюди – у їхніх домівках, на їхніх роботах, на їхніх вулицях, у їхніх громадах, у їхньому оточенні» [344].

Вищезазначене свідчить, що безпека суспільства тісно пов'язана з розвитком його культури, а безпека людини – ще й з рівнем її культури поведінки. Тому є потреба проаналізувати основні визначення цього філософсько-соціального феномена.

Загалом поняття культура визначає динаміку та спрямованість суспільних процесів. Історично поняття культура зародилось як «обробіток землі» («agriculture»), а з роками трансформувалось в «обробіток духу людини» («cultura Litterarum»), тобто його стали пов'язувати з освітою та вихованням. Відтоді у філософії культура розглядається в узагальненому вигляді як форма, результат, спосіб зв'язку людини з дійсністю [200].

«Культура є складним динамічним утворенням, яке має соціальну природу, проявляється в соціальних відносинах і напрямках створення, засвоєння, збереження та розповсюдження предметів, ідей і цінностей, які забезпечують взаєморозуміння людей у різних соціальних ситуаціях. Між культурою суспільства, соціальної групи й окремої особистості, на думку українських філософів, є як збіги, так і відмінності [24; 181]. Культура – це система суспільнозначущих зразків раціональності повсякденного життя людей (ритуали та звичаї), які виражають як національний характер, так і дух самого народу [24, с.183]. Отже, культура є системою цінностей, уявлень про світ і правила поведінки, загальні для людей, які пов'язані певним способом життя. Культура організує людське життя і в певній мірі регулює поведінку людей. Культурі навчаються, культура формується, тому що культура – це система механізмів, які регулюють правила, рецепти, інструкції, які слугують для управління людиною й суспільством. Без культури людина була б повністю дезорієнтованою, поведінка людини практично не управлялася б і зводилася до спонтанних і беззмістовних вчинків» [24, с.184].

Поняття «Культура безпечної поведінки фахівця» пройшло складний шлях становлення. Для її позначення як об'єкта та предмета свого дослідження науковці використовували різні словосполучення, а саме:

– культура безпеки (Ю. Скалецький, Д. Бірюков, І. Кобилянська, О.Кобилянський, О. Кузьменко, О. Мартюшева, О. Пуляк, Л. Романів, Л. Яценко та ін.);

– культура безпеки життєдіяльності, або культура безпечної життєдіяльності (М. Бутиріна, В. Бабенко, О. Запорожець, М. Зоріна, С. Ісаєв, Л. Кравченко, Т. Петухова та ін);

– культура безпеки праці (О. Горностай, Н. Кулалаєва, О. Мірус та ін.);

– культура безпечної поведінки (О. Кузнєцова, О. Удалова та ін.).

Дефініція «культура безпеки» уперше з'явилася в ході аналізу наслідків Чорнобильської аварії, здійсненого МАГАТЕ. Було визнано, що «саме відсутність культури безпеки стала однією з причин трагедії» [121]. Після МАГАТЕ концепцію культури безпеки підтримала низка міжнародних організацій: ВООЗ, Міжнародна організація праці, Міжнародна організація цивільної авіації, Всесвітня організація трубопровідного транспорту, Міжнародна асоціація з радіаційного захисту та інші авторитетні міжнародні інституції. Так, поступово цей термін почали розповсюджувати на всі сфери людської діяльності та застосовувати як до окремої людини, так і до суспільства в цілому [18, с.34].

Культура безпеки визначається як важлива категорія нової гуманітарної парадигми ХХІ століття, що ґрунтується на аналізі викликів, загроз, ризиків і

небезпек для національних цілей, соціальних ідеалів, фундаментальних цінностей і життєво важливих інтересів суспільства. Формування та динамізм культури безпеки змістовно розкривається у взаємодії феноменів безпеки та безпекового середовища через соціальні механізми адаптації до внутрішніх і зовнішніх змін [49; 119; 171; 315].

Для визначення культури безпеки, її складових частин, аспектів, властивостей у науковій і методичній літературі використовуються різні терміни. Так, в англomовних публікаціях часто зустрічаються словосполучення «safety culture» (культура безпеки); «security culture» (культура безпеки), «culture of security» (культура безпеки), «survival culture» (культура виживання), «culture for survival» (культура для виживання) тощо [315].

Для уточнення поняття «культура безпеки» необхідно визначитися з найближчою родовою ознакою. Серед найпоширеніших родових ознак дефініцій цього поняття науковці найчастіше виокремлюють такі, як: «набір характеристик і особливостей діяльності та поведінки», «складова організаційної культури, що впливає на робочі відносини і поведінку», «способи та результати розумної життєдіяльності людини», «певний рівень розвитку творчих сил і здібностей людини», «процес збереження та розвитку цінностей, норм і традицій» тощо. Йдеться про сукупність певних характеристик, особливостей, способів та результатів поведінки людини, вони логічно зв'язані з певним змістом – забезпеченням безпеки, і в більшій мірі в умовах професійної діяльності. Відповідно до здійсненого узагальнення визначень культури безпеки, спільним у розумінні цього поняття є ціннісне ставлення людини (фахівця) до безпеки, що впливає на її поведінку та професійну діяльність [118, с.9].

Отже, в науковій літературі культура безпеки визначена як: «рівень розвитку людини і суспільства, для якого характерним є забезпечення безпеки життєдіяльності в системі особистісних і соціальних цінностей, безпечної поведінки в повсякденному житті та в умовах небезпечних і надзвичайних ситуацій; як рівень захищеності від загроз і небезпек в усіх сферах життєдіяльності» [49; 86; 106; 119; 315].

Визначаючи культуру безпеки умовою сталого розвитку суспільства, українські дослідники Д. Журбинський і А. Тарасенко на основі здійсненого аналізу ситуації у сфері безпеки, що склалася в Україні під впливом сучасних динамічних процесів, вказують на основні проблемні питання, які пов'язані зі зниженням рівня культури безпеки громадян в Україні [49, с.47]. Дослідники пов'язують таке зниження з різким зростанням ризиків виникнення надзвичайних ситуацій природного, техногенного і соціально-політичного походження. Оскільки «сучасна

освіта в галузі безпеки життєдіяльності спрямована на одержання фундаментальних знань, умінь і навичок, формування поглядів, цінностей і поведінки людини, то, на думку дослідників, дисципліни з безпеки у ЗВО України є вкрай важливою й необхідною складовою навчального процесу. Автори в своїй статті пропонують шляхи формування нового світогляду, системи ідеалів і цінностей, тобто формування цілісної культури безпеки в процесі професійної підготовки майбутнього фахівця» [49, с.51].

Науковці Національного інституту стратегічних досліджень проблеми впровадження культури безпеки в Україні також наголошують, що «низький рівень культури безпеки є основною причиною загострення проблем навколишнього середовища, що ставить під загрозу екологічну рівновагу та здоров'я нації» [183, с. 5]. Вони зазначають, що: «необхідно розглянути можливість запровадження навчального модулю курсу з культури безпеки у програмі навчальної дисципліни «Основи безпеки життєдіяльності» у системі професійної освіти». У праці Л. Романів культура безпеки визначена як «складова базової культури особистості» [177, с.239].

Наступним вихідним поняттям є «культура безпеки життєдіяльності». Воно відображається у використанні методів, способів і прийомів побутової (поза трудовою діяльністю) і професійної (в ході роботи) поведінки людини (фахівця) для мінімізації ризиків і загроз. Основною системоутворюючою ознакою такої культури є саме безпека в усіх її різноманітних проявах, на яку спрямована індивідуальна та соціальна діяльність фахівця. До того ж, «культура безпеки життєдіяльності» набуває соціального відтінку, оскільки йдеться про безпеку життя і діяльності людини (фахівця) [118, с.9].

Визначаючи поняття «культура безпечної життєдіяльності», науковці спираються на зміст таких понять як: «культурне суспільство, його безпечне проживання, на загальнофілософське уявлення про мир. При визначенні поняття «культура безпечної життєдіяльності» акцентують увагу на тому, що оцінювати рівень культури потрібно не тільки для практичної діяльності, а й для людини, суспільства, оскільки культура безпечної життєдіяльності зберігає, втілює в собі величезний багатовіковий досвід народу» [124; 128; 130].

На думку українського дослідника О. Запорожця, «у словосполученні «культура безпечної життєдіяльності» закріплено три ознаки явища: родовий – культура безпеки життєдіяльності виступає як частина загальної культури людини та обов'язкова складова професійної культури; діяльнісний – культура визначається, насамперед, як робота людської свідомості та результат діяльності

особистості; видовий – культура безпеки життєдіяльності особистості має відношення до безпеки людини і суспільства» [55].

Культура безпечної життєдіяльності, як категорія, містить низку додаткових компонентів, які необхідно враховувати як педагогічні умови її формування: мотивація поведінки і діяльності; досвід самовдосконалення особистості; готовність до безпечної життєдіяльності [56; 279].

Отже, для людини, яка володіє культурою безпеки життєдіяльності, характерні адекватні ситуації прояви поведінки, свідомості та діяльності в усіх сферах суспільного життя.

Проте рівень безпеки життя і діяльності людини визначається низкою зовнішніх і внутрішніх факторів:

- соціальні умови життя людини, що обумовлюють ступінь її забезпеченості в охороні здоров'я, культурі, захищеності дитинства, старості, непрацездатності;
- екологічні умови, що визначають рівень захищеності людини від впливу несприятливих екологічних факторів на здоров'я та перспективи подальшого життя;
- правові умови, що визначають рівень захищеності прав, свобод і обов'язків людини і держави;
- матеріально-економічні умови, що обумовлюють ступінь захищеності людини від злиднів, задоволення нормальних потреб у їжі, одязі, житлі та ін.;
- рівень освіченості, готовність людини до безпечного способу життя та діяльності [56].

У постанові КМУ № 733 від 15.09.1993 року «Про створення Національної ради з питань безпечної життєдіяльності населення» вказано, що «знання кожної людини, необхідні для забезпечення безпеки, повинні базуватися на чітких уявленнях про процеси, що відбуваються у складних системах, які містять велику кількість природних, соціальних і техногенних компонентів, та усвідомленні особистої відповідальності за результати своєї життєдіяльності» [159].

Виходячи з цього, М. Зоріна складовими культури безпеки життєдіяльності визначає такі:

- на індивідуальному рівні – світогляд, норми поведінки, індивідуальні цінності і підготовленість людини у сфері БЖД;
- на колективному рівні – корпоративні цінності, професійна етика та мораль, підготовленість персоналу у сфері безпеки;
- на суспільному рівні – традиції безпечної поведінки, суспільні цінності, підготовленість всього населення у сфері БЖД [59, с. 152].

Цілком слушною є думка О. Запорожця, що «формування культури безпеки життєдіяльності особистості має передбачати взаємозалежне рішення завдання виховання у членів соціуму мотивації до безпечної поведінки» [55].

На основі здійснених теоретичних досліджень М. Бутиріна та В. Бабенко виявили, що в процесі формування людини під впливом соціальних, педагогічних та інших чинників зазвичай реалізуються три основні рівні сформованості культури безпеки життєдіяльності у студентів:

1) низький рівень, для якого характерні дві протилежні тенденції у поведінці особистості: або схильність до саморуйнування, за якої відсутня мотивація до безпечного поводження, або перебільшене прагнення до безпеки, коли студент намагається цілком контролювати поточні події з метою повністю виключити ризик потрапляння у небезпечні ситуації;

2) достатній рівень, для якого характерне прагнення студента до забезпечення своєї особистої безпеки, безпеки інших людей (особистість налаштована на повноцінне життя, не позбавлене елементів ризику, при цьому усвідомлено ставить перед собою цілі, реалізація яких допомагає ефективно передбачати, попереджати, долати небезпечні ситуації);

3) високий рівень сформованості культури безпеки життєдіяльності, для якого характерне вміння особистості підвищувати мотивацію до раціонального подолання можливих небезпек, формувати культуру безпеки життєдіяльності в інших людей під впливом виховання, заснованого на поступовому розширенні зон самостійності та відповідальності молоді [18, с.37].

Автори висловлюють думку, що студенти педагогічних закладів вищої освіти повинні володіти культурою безпеки життєдіяльності на високому рівні для можливості самостійно формувати в учнів мотивацію до оволодіння знаннями та вміннями безпечної поведінки у побуті, соціумі та на практичних роботах [18, с.38].

У статті О. Акімової, А. Коломієць і О. Наливайко зазначено: «Культура безпеки включає: галузі наукового знання, що досліджують закони життєдіяльності як людини, так і суспільства; знання, норми, що визначають закономірності безпечної життєдіяльності; наукові результати пізнання у вигляді принципів, правил і закономірностей безпеки життєдіяльності людини в суспільстві; твори мистецтва, релігії і спорту, що сприяють забезпеченню безпеки суспільства і людини» [2]. До умов ефективного формування культури безпеки життєдіяльності автори відносять: «доцільний відбір важливої інформації стосовно питань соціального, фізичного, духовного, психічного здоров'я та безпечної поведінки; надання переваги формам і методам практичного характеру; проведення масових профілактичних виховних заходів задля формування життєвих переконань;

застосування тренінгових технологій із набуття вмінь «поведінки захисту» в надзвичайних ситуаціях; залучення до самостійної діяльності з формування відповідних якостей особистості тощо» [2].

Особливого значення дослідниці надають вихованню культури безпеки життєдіяльності, котра охоплює вміння вирішувати проблеми реагування на НС, мотивацію і досвід безпечної поведінки. Для виховання культури безпеки життєдіяльності в студентів авторки пропонують використовувати розв'язування ситуаційних завдань, організацію мозкових штурмів і диспутів, дидактичних ігор, що імітують небезпечні ситуації [1; 2].

Щоб досягти високого рівня безпеки, необхідно зазначені питання включити у професійну підготовку фахівців будь-яких сфер. Потрібно розвивати та заохочувати у майбутніх працівників такі якості як дисциплінованість, сучасний підхід до операцій на підприємстві, високу кваліфікованість персоналу, впевненість та інше. Культура безпеки праці майбутніх робітників формується з дитинства, і роль учителя в цьому процесі надважлива. Важливе значення має дослідження Т. Петухової щодо підготовки майбутніх учителів до формування культури безпеки життєдіяльності в учнів основної школи [151].

Дійсно, майбутнє будь-якої країни значною мірою залежить від вчителів, які навчають і виховують молоде покоління. Проте в сьогоdnішніх українських реаліях безпека освітнього процесу також значною мірою залежить від педагогів. Від рівня культури безпечної професійної діяльності в надзвичайних ситуаціях залежить не тільки рівень знань учнів з питань безпеки життєдіяльності, але часто і їхнє життя та здоров'я. Тому виникає потреба у вихованні у майбутніх учителів культури безпечної професійної поведінки в надзвичайних ситуаціях.

На проблему культури безпечної професійної поведінки в надзвичайних ситуаціях звертала увагу низка видатних дослідників з безпеки життєдіяльності, зокрема О. Запорожець, В. Ярошевська, В. Березуцький та інші. Цінними є дослідження Н. Кулалаєвої, Л. Романів, Н. Шерер та ін. про культуру безпеки людини у ХХІ ст. [118; 177; 214].

Коли йдеться про культуру безпечної поведінки, то розуміють поведінку в певному середовищі (природі, побуті, громадських місцях, транспорті, соціальних мережах тощо). Наприклад, у статті О. Кузнецової та О. Удалової висвітлено деякі проблеми культури безпечної поведінки особистості у мережі Інтернет [114].

У значній кількості наукових досліджень мова йде про виховання особистості, яка буде здатна уникати небезпек, або про підготовку фахівця, здатного безпечно виконувати свою професійну діяльність. Формування культури

безпеки життєдіяльності особистості, на думку О. Запорожець, має передбачати завдання виховання у членів соціуму мотивації до безпечної поведінки [56].

Проте в сучасних реаліях, у яких живе Україна, однієї мотивації замало. Саме тому твердження А. Савченко, що необхідною умовою досягнення сформованості культури безпеки життєдіяльності людини є, насамперед, компетентність у галузі небезпек і способів захисту від них, є найбільш актуальним. Важливим є освіта і професійна підготовка студентів, неперервна освіта, у процесі якої майбутній фахівець повинен не просто навчатися основ безпеки життєдіяльності, а усвідомити необхідність бути частиною системи безпечної життєдіяльності, виховувати в собі культурні основи поведінкової діяльності, тобто сформувати особистісну культуру безпечної життєдіяльності та професійної поведінки в надзвичайних ситуаціях природного й техногенного характеру [179, с.372].

На основі аналізу викликів, загроз, ризиків та небезпек, які дедалі частіше виникають у нашій країні, ми намагаємось визначити поняття «культура безпечної професійної поведінки педагогів у надзвичайних ситуаціях» з урахуванням раніше визначених понять «культура» та «безпека».

Сучасна реальність така, що ми дедалі частіше стикаємось з різними видами надзвичайних ситуацій, такими як техногенні аварії та катастрофи, епідемії, повені, землетруси, соціальні та військові конфлікти тощо. Тому для того, щоб люди та професіонали в суспільстві могли безпечно діяти в певних ситуаціях, необхідно формувати відповідну культуру безпечної поведінки.

Загалом в Україні здійснені детальні дослідження щодо культури безпечної професійної поведінки кваліфікованих робітників будівельного профілю [119], працівників об'єктів виробництва ядерної енергетики [120]. На виробництвах культура безпеки відіграє роль містка між людським чинником і технологічними процесами. Для фахівців, умови праці яких передбачають постійну реакцію на НС чи їх запобігання (працівники ДСНС), культура безпечної професійної поведінки має свою специфіку.

У цьому контексті хотілося б зупинитися на думці М. Зоріної. Вона пропонує розглядати поняття культури безпеки життєдіяльності представника професійної групи (професіонала) як таке, що складається з трьох елементів (культура, професійна культура та спеціальні знання, уміння й навички), які мають свої особливості, становлять майбутню безпеку професії та визначають її сутнісні характеристики. М. Зоріна стверджує, що культура безпеки життєдіяльності професіонала розглядається як сукупність позицій, цінностей та моделей поведінки, які відображають відносини між професією, тому культуру безпеки життєдіяльності майбутнього фахівця слід розглядати як структурний компонент

його базової культури, а також як найважливіший компонент його професійної культури, що формується у процесі професійної підготовки майбутнього робітника в умовах професійного освітнього закладу.

У звичайному освітньому процесі ні вчителі, ні учні не наражаються на небезпеку. Традиційно педагоги (удома, на дорозі, на воді, у лісі тощо) зобов'язані були дотримуватися загальних правил безпеки життєдіяльності та навчали цих правил своїх учнів. Однак у різного роду надзвичайних ситуаціях, які можуть виникнути раптово або тривати протягом деякого часу, від дій педагогів може залежати здоров'я та життя учнів. Тому культура безпечної професійної поведінки педагогів також має свої особливості [203; 204].

Культура безпечної професійної поведінки вчителя – це реакція педагога на загрози учасникам освітнього процесу, що виникли або можуть виникнути внаслідок різних видів надзвичайних ситуацій (наприклад, пандемії, воєнних дій, терористичних актів, псевдомінування, руйнації шкільних будівель, булінгу та кібербулінгу, релігійних конфліктів, диверсійної діяльності в суспільстві).

З огляду на частоту виникнення різних видів надзвичайних ситуацій у сучасному суспільстві, їхній вплив на освітній процес і відповідальність педагогів за здоров'я та життя учнів у школі, можна визначити: культуру безпечної професійної поведінки педагогів у надзвичайних ситуаціях як емоційну стійкість, забезпечену прагненням до безпеки, збереження життя та цивільної оборони і відповідними знаннями в галузі безпеки життєдіяльності і цивільної оборони, а також комплексну професійну й особистісну готовність педагога до надзвичайних ситуацій.

У надзвичайній ситуації всі учасники освітнього процесу відчувають стрес і тривогу. Однак емоції дітей посилюються, оскільки вони не завжди розуміють, що відбувається. Тому психологи радять змістити акцент з успіхів у навчанні на підтримку та нормалізацію психічного стану учня. Для цього вчителі мають бути підготовлені. Насамперед, вони мають бути психологічно стійкими. Психологічна стійкість – це здатність протистояти негативним зовнішнім впливам і стресу, виходити з кризи та успішно діяти в ситуаціях, що швидко змінюються. Вчителі мають бути готові розвивати цю здатність у своїх учнів. Іншими словами, йдеться про психологічні елементи культури безпечної професійної поведінки педагогів у надзвичайних ситуаціях.

Перше завдання вчителя у надзвичайній ситуації – надати психологічну підтримку, щоб відновити стан психологічної безпеки учня після початкового шоку. Друге завдання – надати інформацію, щоб допомогти учням зрозуміти, що відбувається. Рекомендується надати точну інформацію про конкретні види

катастроф, розповісти про подібні надзвичайні ситуації, що вже траплялися в інших місцях, пояснити учням, чому такі події трапляються насамперед, і дати їм можливість сформулювати та висловити власну думку. У плані надання учням достовірної інформації про надзвичайні ситуації вчителі стикаються з проблемою вибору актуальної, доступної, правдивої та нешкідливої інформації про ту чи іншу надзвичайну ситуацію з величезної кількості відповідної інформації у ЗМІ.

Основою культури безпечної поведінки є знання правил поведінки в надзвичайних ситуаціях. Надзвичайні ситуації порушують звичне життя дітей. Для школярів надзвичайні ситуації часто є незнайомою та ворожою реальністю, що руйнує відчуття безпеки, яким вони насолоджувалися у школі. Тому необхідні якісні освітні ініціативи, щоб пом'якшити ці ситуації, дати знання про небезпеки нового середовища та озброїти учнів навичками, необхідними для виживання у новому оточенні.

Такі ініціативи включають в себе розробку методів підвищення обізнаності про правила поведінки в надзвичайних ситуаціях, таких як протипіхотні міни, життя і виживання в окупованих і небезпечних районах, правила поведінки під час повітряних нальотів і в соціальних мережах. Ізраїльські науковці, які вивчають проблему організації освіти під час війни та тероризму, також вказують на необхідність надати майбутнім учителям інформацію про інтелектуальні та духовні можливості в різних надзвичайних ситуаціях воєнного й соціального характеру, а також дати їм змогу пояснити своїм учням, чому тероризм і насильство існують у нашому суспільстві [273]. Тому вчителям необхідно розвивати педагогічні елементи культури безпечної професійної поведінки в надзвичайних ситуаціях.

Оскільки безпека освітнього процесу та формування культури безпечної поведінки студентів у надзвичайних ситуаціях великою мірою залежить від викладачів, педагогічним вишам необхідно модернізувати методологічний підхід до організації вищої освіти, оновити зміст відповідних дисциплін та формувати культуру безпечної професійної поведінки в надзвичайних ситуаціях, зокрема за умов воєнного стану та у повоєнний період. Необхідно створити спеціальні організаційні та освітні умови для формування [112].

Для швидкого та адекватного реагування на надзвичайні ситуації, що виникають в освітньому процесі, викладачі повинні володіти прийомами та заходами щодо мінімізації та захисту від негативного впливу наслідків надзвичайних ситуацій, у тому числі навичками надання першої медичної допомоги [207]. Таким чином, третім елементом, необхідним для формування культури

безпечної професійної поведінки педагогів у надзвичайних ситуаціях, є технологічна складова.

На рівні повсякденної свідомості проявом культури безпечної професійної поведінки педагога в умовах НС можна звести до п'яти необхідних складових (рис.1.3).

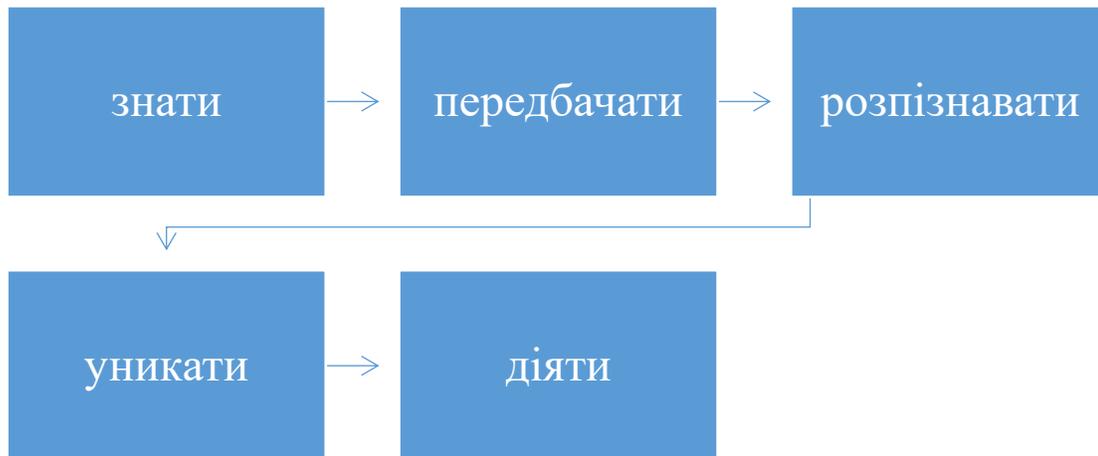

Рис. 1.3. Складові прояву культури безпечної професійної поведінки педагога в умовах НС

Педагогу необхідно знати потенційні небезпеки від НС, передбачати та розпізнавати небезпеки, а за можливості їх уникати. У разі виникнення НС необхідно діяти швидко, рішуче, компетентно, не сподіваючись, що все пройде саме собою. Освіта має готувати учня до того, як діяти у світі, що змінюється. Світ турбулентний, а війна – це вже катастрофічні зміни в життєдіяльності. Вона кардинально змінює все, що ми знали, мали і цінували до того. Людина захищає себе, близьких, рідну країну. Коли є загроза для життя кожного, на перший план виходить потреба в безпеці.

Висновки до розділу 1

Аналіз відомостей щодо організації освіти в умовах надзвичайних ситуацій дає підстави зробити такі висновки:

1. Сфера досліджень щодо організації освіти в умовах НС лише починає розбудовуватись.

2. Є багато матеріалів, які розглядають проблеми, пов'язані з наданням освіти в постраждалих і постконфліктних регіонах.

3. Існує дуже мало досліджень щодо якості освітніх програм, які діють у конфліктних і постконфліктних зонах.

4. Дослідження, оцінювання та дані моніторингів рідко використовуються практиками, які працюють в умовах НС.

5. Незважаючи на відсутність матеріалів у відкритому доступі, існує значна кількість неопублікованих доповідей, таких як внутрішні звіти та оцінки, проведені агентствами та консультантами, які працюють у цій галузі.

6. Розрив між дослідженнями та практикою обмежує кількість доказових матеріалів, на основі яких педагоги та науковці можуть планувати подальші заходи.

7. Ті, хто працює у сфері освіти в конфліктних регіонах, зробили значний внесок у спростування припущення про те, що освіта завжди є позитивною силою у зонах конфлікту, але через розрив між дослідженнями та практикою ці розробки можуть не врахуватись у теорії.

8. Освіта миру добре задокументована в літературі, проте значна частина матеріалу базується на думках/описах, а не на доказах. Крім того, під час воєнного стану застосування «педагогіки миру» викликає неоднозначні трактування.

9. На національному рівні освіта миру тісно пов'язана з громадянською освітою, але зв'язки між цими темами втрачають свою актуальність під час воєнних дій.

10. Хоча вважається, що труднощі, з якими стикаються агентства, які прагнуть запровадити навчання у конфліктних ситуаціях, добре відомі, на практиці проблеми організації освіти в умовах різних НС можуть бути зовсім іншими.

Загальні рекомендації, які пропонує світова наукова спільнота для формування готовності педагогів до організації безпечної освіти в умовах НС, такі:

- розширювати збір даних щодо надання освіти в надзвичайних ситуаціях;
- ширше використовувати Інтернет для поширення досліджень і розбудови мережі відповідних сайтів;
- відповідним агенціям і неурядовим організаціям у звітах про дослідження використовувати інструменти та публікувати результати, зручні для використання практиками;
- залучати ширше коло професійних дослідників для надання консультацій щодо моніторингу та оцінювання проблем організації освіти в умовах НС;
- розширювати співпрацю між практиками та науковцями.

Для подальших огляду визначено три сфери:

- 1) визначення ролі освіти як інструмента захисту в умовах НС;
- 2) з'ясування зв'язків між культурою безпечної поведінки педагога та безпекою учнів під час НС різного характеру;

3) розроблення методичних рекомендацій для педагогів щодо безпечної професійної поведінки в умовах НС.

У межах питань, користуючись можливостями навчального процесу та освіти загалом, ми не можемо створити загальної, глобальної безпеки. Але за допомогою навчальних закладів, використовуючи різні педагогічні технології, можна сформувати та розвинути культуру безпечної поведінки учасників освітнього процесу. Гіпотеза – вплив на студентів педагогічних університетів як на найсвідоміший і найвідповідальніший у плані виховання культури безпечної поведінки прошарок населення, значно підніме рівень культури безпечної життєдіяльності учнів і суспільства в цілому. Тому в наступному розділі монографії буде зазначено технології і методики виховання культури безпечної поведінки майбутніх учителів в умовах НС і визначення критеріїв і показників її сформованості в студентів педагогічних університетів.

Основні положення і результати наукових пошуків, що представлені в першому розділі, детальніше описані в працях [70; 89; 93; 96; 97].

РОЗДІЛ II

ЧИННИКИ ФОРМУВАННЯ КУЛЬТУРИ БЕЗПЕЧНОЇ ПРОФЕСІЙНОЇ ПОВЕДІНКИ МАЙБУТНІХ ПЕДАГОГІВ У НАДЗВИЧАЙНИХ СИТУАЦІЯХ

2.1 Теоретичне обґрунтування організаційно-педагогічних умов виховання культури безпечної професійної поведінки у майбутніх педагогів в надзвичайних ситуацій

Для успішного виховання в майбутніх учителів культури безпечної професійної поведінки в умовах надзвичайних ситуацій необхідним є визначення не лише її компонентів, а й розроблення критеріїв і показників її прояву. Тому доцільним є покрокове виконання таких завдань:

I. Визначення основних функцій педагога в умовах НС.

II. Розроблення алгоритму дій учителя під час НС.

III. Визначення критеріїв і показників прояву культури безпечної професійної поведінки педагога в умовах НС.

IV. Структурування етапів виховання культури безпечної професійної поведінки педагога в процесі його професійної підготовки.

V. Визначення, обґрунтування та реалізація організаційно-педагогічних умов успішного виховання в майбутніх учителів культури безпечної професійної поведінки в умовах НС.

Професія педагога за всіх часів, у всіх народів, культур і цивілізацій завжди була, є і буде основною у розвитку суспільства, оскільки вчитель формує, виховує, обдаровує знаннями й уміннями нові покоління громадян, формує в них необхідні життєві компетентності та суспільні цінності. Щоб виконати таку відповідальну місію, вчитель сам має бути духовно багатим, всебічно розвиненою, розумною, кмітливою, творчою особистістю. Формальними вимогами й підходами підготувати такого вчителя неможливо. Для виконання такого завдання у педагогічних ЗВО необхідні творчість, новаторство, авторський підхід, свобода та інноваційність у технологіях, методиках, прийомах, способах і засобах організації освітнього процесу. Цінним для цього може виявитись аналіз закордонного досвіду, який було описано в першому розділі.

Важливим є дослідження науковців із Польщі та В'єтнаму, де вказано на важливу роль учителя у створенні безпечного навчального середовища [253]. Автори статті [253] описали, як культурне середовище може вплинути на думку учнів про безпеку; що можна зробити, щоб створити атмосферу в школі безпечнішою; яка роль у цьому вчителів і учнів. Зокрема у їхній статті порівнюються погляди польських і в'єтнамських учнів на безпеку в школі, і

зроблено висновок: для того, щоб навколишнє середовище було безпечним, потрібна атмосфера довіри. Лідерські навички вчителів, на думку дослідників, сприяють організаційній культурі безпеки та безпечній атмосфері [253, с.43].

На території України за останні кілька років були прояви більшості НС, які перераховані в КНС. Всі вони більшою чи меншою мірою несуть загрозу життю та здоров'ю населення, зокрема й шкільній молоді, оскільки освітній процес часто здійснюється в умовах НС або в умовах високої ймовірності їх виникнення. Тому суттєво підвищується роль і ускладнюються функції педагога щодо організації безпечного освітнього процесу й щодо виховання в учнів основ культури безпечної поведінки в умовах НС.

Кожна людина реагує на НС, оскільки це є стрес. Найбільш характерними є прояви страху, тривоги, переляку, розгубленості, паніки тощо. У таких умовах звичний перебіг освітнього процесу неможливий. Від учителя в умовах НС суспільство очікує виконання додаткових функцій. Тож які спеціальні функції має виконувати педагог за умови загрози чи виникнення НС?

Функція психологічного захисту учнів в умовах НС. Для її виконання кожен учитель має знати:

1. Сутність пов'язаних з НС психологічних понять і зміст психологічного захисту та підтримки.
2. Психологічні особливості реагування учнів різного віку на екстремальні та надзвичайні ситуації.
3. Загальні відомості про запобігання виникненню НС та зменшення ступеня їх негативного психологічного впливу.
4. Алгоритми самозаспокоєння та методики заспокоєння учнів.

Успішне виконання такої функції може забезпечити психологічний компонент культури безпечної професійної поведінки педагога.

Функція визначення та запобігання ризиків в умовах НС. Для виконання такої функції кожен учитель має знати види НС і загрози від них для учасників освітнього процесу. Він повинен уміти швидко й адекватно зреагувати на загрози, застосувати відповідні технології захисту, аби уникнути негативних наслідків. Успішне виконання такої функції може забезпечити технологічний компонент культури безпечної професійної поведінки педагога.

Функція педагогічного (виховного та освітнього) супроводу в умовах НС. Важливо, щоб учитель був готовим у доступній формі пояснити учням, що відбувається. Якщо можливо, то педагог має розповісти учням про причини НС, навести приклади схожих подій, які відбувались раніше в інших місцях, вказати на відомі шляхи успішного подолання негативних наслідків. Такі розповіді

зменшують у свідомості учнів рівень «надзвичайності», сприяють зменшенню психологічної напруги і вселяють надію, що дорослі знають і вміють долати будь-які наслідки від НС. Крім того, одержані в таких екстремальних умовах знання та навички сприятимуть формуванню культури безпечної поведінки самих учнів. Успішне виконання такої функції може забезпечити педагогічний компонент культури безпечної професійної поведінки педагога.

Загалом для виконання таких додаткових функцій педагог має володіти емоційно-психологічною стійкістю; бути обізнаним із стратегіями екстреної освіти; знати види НС, алгоритми дій учителя в умовах НС і відповідні правила поведінки учнів.

Виклики та можливості для вищої школи під час війни проаналізовано в дослідженні українських економістів І. Шевчук і А. Шевчука [212]. Автори наголошують на необхідності якнайшвидшого реагування на них задля збереження вищої освіти та підвищення її вкладу у соціально-економічний розвиток України.

Психологічні критерії готовності учасників освітнього процесу до конструктивної поведінки в умовах НС (ефективність, адаптивність, гнучкість, активність, ініціативність, стійкість, критичність, рефлексивність) запропоновано ще до повномасштабного вторгнення РФ в Україну в статті О. Цукур [341, с.238].

Враховуючи стратегії екстреної освіти та структуру культури безпечної професійної поведінки, а також сучасні та довоєнні дослідження українських науковців, праці яких присвячені організації освітнього процесу в умовах НС, запропоновано такий алгоритм дій учителя в умовах НС:

- 1) заспокоїтись самому й зосередитись на своїх основних професійних функціях, що описані вище;
- 2) визначити вид НС і оцінити ризики її негативного впливу на учнів;
- 3) постаратись уникнути або мінімізувати негативний вплив за допомогою відповідних технологій захисту;
- 4) заспокоїти учнів за допомогою відповідних психологічних методик;
- 5) пояснити в доступній для учнів формі сутність НС і відповідні правила поведінки;
- 6) за можливості, вислухати переживання та міркування учнів і запевнити їх, що все буде добре;
- 7) за умов безпеки, продовжити освітній процес, уникаючи значного розумового напруження.

Наведений вище алгоритм дій педагога в умовах НС передбачає його мотивацію до безпечної професійної поведінки, систему відповідних знань, правильність і швидкість реагування. Тому рівень сформованості культури безпечної професійної поведінки педагога в умовах НС визначається за такими критеріями: мотиваційний, знаннєвий, діяльнісний.

Таблиця 2.1.

Компоненти, критерії та показники культури безпечної професійної поведінки педагога в умовах надзвичайних ситуацій

КОМПОНЕНТИ	КРИТЕРІЇ ТА ПОКАЗНИКИ		
	<i>мотиваційний</i>	<i>знаннєвий</i>	<i>поведінковий</i>
ПСИХОЛОГІЧНИЙ	Мотивація безпечної професійної поведінки. Прагнення стабілізувати психоемоційний стан учнів.	Знання особливостей психологічних реакцій на стрес. Знання методик психологічної підтримки.	Власна емоційна стійкість. Уміння заспокоїтись самому і заспокоїти учнів.
ТЕХНОЛОГІЧНИЙ	Усвідомлення відповідальності за безпеку учнів. Бажання уникнути або мінімізувати загрози від НС для учнів.	Знання сучасних видів НС і відповідних загроз. Знання правил безпечної поведінки і технологій захисту.	Уміння визначити загрози від НС. Уміння швидко зреагувати й застосувати відповідні технології захисту.
ПЕДАГОГІЧНИЙ	Бажання оволодіти стратегіями екстреної освіти. Готовність продовжувати освітній процес за умов безпеки.	Знання особливостей і стратегій навчання в умовах НС. Знання показників культури безпечної поведінки педагога та учнів.	Здатність пояснити учням правила поведінки. Уміння перебудувати освітній процес в умовах НС.

Джерело: розроблено автором

У статті [2, с.327] викладачі педагогічного університету, аналізуючи проблему формування культури безпеки життєдіяльності студентів, дійшли висновку, що вона охоплює піклування про соціальне, психічне та фізичне здоров'я. Безпека трактується ними як наявність належних умов для задоволення життєвих потреб особистості у процесі життєдіяльності; як найважливіша цінність, що забезпечує розвиток особистості, створює можливості для вирішення суперечностей у відносинах людини з навколишнім середовищем, людини з суспільством. На думку авторів, культура безпеки включає: галузі наукового знання, що досліджують закони життєдіяльності як людини, так і суспільства; знання норми, що визначають закономірності безпечної життєдіяльності. Науковцями виокремлено вимоги ефективного формування культури безпеки

життєдіяльності, до яких віднесено: доцільний відбір важливої інформації стосовно питань соціального, фізичного, духовного, психічного здоров'я та безпечної поведінки; надання переваги формам і методам практичного характеру; проведення масових профілактичних виховних заходів задля формування життєвих переконань; застосування тренінгових технологій із набуття вмінь «поведінки захисту» в надзвичайних ситуаціях; залучення до самостійної діяльності з формування відповідних якостей особистості тощо.

Важливого значення надається у статті інтелектуальній підготовці до виховання культури безпеки життєдіяльності, котра спрямована на набуття вміння вирішувати проблемні питання щодо використання досвіду безпечної поведінки, котра здійснюється через аналіз наявного досвіду вирішення проблем, вирішення ситуаційних завдань, організацію мозкових штурмів та диспутів, дидактичних ігор, що імітують небезпечні ситуації. Важливою умовою виховання культури безпеки життєдіяльності визначено формування відповідної мотивації та готовності до ефективного вирішення проблем [2, с.327].

Такі пропозиції цілком узгоджуються зі стратегіями організації безпечного освітнього процесу, що описані в працях дослідників з інших країн світу, які проаналізовані в першому розділі. Тому, враховуючи результати наукових досліджень українських і зарубіжних педагогів, процес виховання культури безпечної професійної поведінки педагога в умовах НС доцільно здійснювати послідовно в таких три етапи:

I. Формування усвідомлення педагогом відповідальності за безпеку учнів під час організації освітнього процесу в умовах НС та необхідності розвитку власної культури безпечної професійної поведінки з урахуванням особистих фізичних, психологічних та інтелектуальних можливостей.

II. Ознайомлення з видами НС і їх небезпеками, правилами поведінки в різноманітних НС і технологіями їх попередження.

III. Оволодіння моделями та алгоритмами безпечної професійної поведінки під час НС різного характеру.

Усі вказані етапи взаємопов'язані між собою і спрямовані на формування відповідних компонентів (психологічного, технологічного, педагогічного) і критеріїв (мотиваційного, знанневого, поведінкового) культури безпечної професійної поведінки педагога в умовах НС.

Необхідність організації освітнього процесу в умовах надзвичайних ситуацій спричинила потребу в пошуку та застосуванні особливих технологій і методик навчання та виховання, а також у визначенні та реалізації у педагогічних ЗВО

спеціальних організаційно-педагогічних умов виховання в майбутніх учителів культури безпечної професійної поведінки.

У словнику української мови поняття «умова» визначене як «сукупність змінних природних, соціальних, зовнішніх і внутрішніх впливів, що діють на фізичний, психологічний, моральний розвиток людини, її поведінку, виховання, навчання, формування особистості» [184]. Поняття «педагогічні умови» вказує на те, що означені впливи пов'язані з організацією освітнього процесу, із зовнішнім середовищем, де відбувається навчальна та виховна діяльність, спрямована на формування в учасників освітнього процесу певних характеристик (знань, умінь, навичок, особистісних якостей, цінностей, досвіду тощо).

Педагогічні умови в українській педагогічній науці визначено як необхідні обставини, що зумовлюють наперед заданий напрям педагогічного процесу; як чинник успішності досягнення поставленої дидактичної чи виховної мети [125; 126; 210].

Поняття «організаційно-педагогічні умови» є підвидом педагогічних умов, яке охоплює компоненти, пов'язані з організацією освітнього процесу, складовими якого є цілі навчання, методи, технології, форми і засоби, а також взаємодія учасників освітнього процесу та управлінські дії керівництва закладу.

Організаційно-педагогічні умови українські науковці визначають як сукупність об'єктивних можливостей, що забезпечують успішне вирішення поставлених завдань або як функціональну залежність суттєвих компонентів педагогічного процесу від комплексу обставин у різних проявах [47; 60].

Організаційно-педагогічні умови – це структурна оболонка освітнього процесу в педагогічному університеті, яка охоплює спеціальні організаційні заходи, педагогічні технології, методики навчання, модернізацію змісту окремих дисциплін чи їх розділів, а також додаткові форми навчання та виховання, що все разом спрямоване на досягнення конкретної педагогічної мети. Виходячи з викладеного, слід зазначити, що організаційно-педагогічні умови як особливості організації освітнього процесу, що детермінують результати виховання в майбутніх педагогів культури безпечної професійної поведінки в умовах НС.

Враховуючи нові функції та специфіку алгоритму професійної діяльності педагога в умовах НС, компоненти, критерії та показники культури його безпечної професійної поведінки, що описані вище, а також застереження Є. Хрикова [201], що педагогічні умови повинні мати практичну й нормативну спрямованість на підвищення ефективності педагогічної діяльності, спробуємо визначити й обґрунтувати найбільш адекватні сучасним українським реаліям організаційно-

педагогічні умови виховання у педагогів культури безпечної професійної поведінки в умовах НС.

Підставою для вибору конкретних організаційно-педагогічних умов стали результати морфологічного аналізу широкого переліку можливих педагогічних умов, необхідних для вирішення поставленого в дослідженні педагогічного завдання. Складанню такого переліку передував детальний аналіз наукової літератури та досвіду роботи педагогів із країн, у яких відбувались НС різного характеру, а також використання штучного інтелекту, зокрема рекомендацій чат-боту ChatGPT, які представлені нижче:

ChatGPT:

1. Знайте плани школи стосовно дій у надзвичайних ситуаціях. Перед тим як щось трапиться, вчителі повинні бути знайомі з планами евакуації та безпеки школи, щоб бути готовими до будь-яких ситуацій.

2. Залишайтеся спокійним і намагайтесь зберігати спокій учнів. Важливо, щоб учні бачили, що ви залишаєтесь спокійним, навіть якщо вони злякалися. Якщо учні відчувають, що ви впевнені, то вони будуть більш спокійні.

3. Не ризикуйте. Не намагайтесь рятувати своє майно або ризикувати своїм життям, щоб зберегти щось незначне. Головне завдання вчителя – це захистити учнів та персонал школи.

4. Слідкуйте за інформацією про ситуацію та дійте відповідно до інструкцій відповідальних осіб. Не впливайте на ситуацію своїми діями, якщо ви не маєте повної інформації про те, що відбувається.

5. Будьте готові до дії. Можливо, вам доведеться швидко реагувати, тому завжди майте при собі засіб зв'язку та інші необхідні речі, які можуть допомогти вам в екстрених ситуаціях.

6. Не панікуйте та не дозволяйте перемогти паніці серед учнів. Ви повинні бути сильними та впевненими у своїх діях.

На основі результатів аналізу світового досвіду реагування учасників освітнього процесу на НС різного характеру, порад штучного інтелекту і досвіду українських педагогів, яким довелось організовувати навчання під час пандемії та воєнного стану, встановлено найбільш значущі особистісні та професійні характеристики, які необхідні педагогу в умовах НС:

1) усвідомлення відповідальності педагога за безпеку учнів в умовах НС, яка сталась під час освітнього процесу;

2) власна психологічна стійкість в умовах НС;

3) володіння прийомами психологічної самопомоги і підтримки учнів;

4) знання теоретичних основ ЦЗ і БЖД щодо видів НС;

- 5) знання відповідних правил поведінки в умовах НС різного характеру;
- 6) знання стратегій реагування педагогів на НС (на основі аналізу світового досвіду);
- 7) практичні вміння та навички виживання, що необхідні педагогу в умовах НС;
- 8) володіння алгоритмами безпечної професійної поведінки в умовах НС;
- 9) здатність швидко реагувати на НС і прийняти правильне рішення для захисту всіх учасників освітнього процесу.

Для з'ясування найважливішої характеристики, що необхідна педагогу для правильного реагування на НС, використовувались експертні оцінки. Для цього формувалася група з 12 експертів (3 працівники ДСНС, 3 психологи, 3 викладачі дисциплін «Цивільний захист» і «Основи БЖД» та 3 учителі шкіл), які повинні були розмістити виділені характеристики відповідно до своїх уявлень про їх важливість у порядку спадання. Кожній характеристиці експертом присвоювався ранг.

На основі даних опитування експертів складено матрицю рангів професійно та особистісно важливих характеристик (табл. 2.2).

Таблиця 2.2

Матриця рангів особистісно-професійних характеристик, що необхідні педагогам в умовах НС

Експерт	особистісно-професійні характеристики								
	<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>	<i>4</i>	<i>5</i>	<i>6</i>	<i>7</i>	<i>8</i>	<i>9</i>
1	1	4	5	8	6	9	7	3	2
2	2	5	1	4	6	8	9	7	3
3	7	4	3	8	5	9	6	2	1
4	5	6	7	4	3	9	1	8	2
5	2	1	6	7	5	8	9	4	3
6	4	3	8	6	7	9	1	5	2
7	9	4	6	5	1	7	8	2	3
8	6	3	9	7	5	8	2	1	4
9	7	4	1	8	5	9	6	2	3
10	1	5	3	4	6	8	9	7	2
11	1	4	5	9	6	8	7	3	2
12	8	4	7	3	5	9	2	1	6
Сума	53	47	56	73	60	101	67	45	33
Узагальнений ранг	IV	III	V	VIII	VI	IX	VII	II	I

Як видно з таблиці 2.2, на думку експертів, найбільш значущими особистісно-професійними характеристиками, що необхідні педагогам в умовах НС, є такі: здатність швидко реагувати на НС і приймати правильне рішення для захисту всіх учасників освітнього процесу, володіння алгоритмами безпечної професійної поведінки в умовах НС, а також власна психологічна

стійкість в умовах НС та володіння прийомами психологічної самопомоги і підтримки учнів, зумовлені усвідомленням відповідальності педагога. На формування цих особистісних характеристик у майбутніх педагогів і була спрямована експериментальна методика.

Для виховання культури безпечної професійної поведінки в умовах НС було відібрано комплекс з трьох організаційно-педагогічних умов, які визначені як сукупність заходів у процесі освітньо-виховної діяльності студентів в педагогічному ЗВО, орієнтованих на досягнення конкретної педагогічної мети: забезпечення готовності майбутніх педагогів до правильного реагування на НС різного характеру як основи їхньої культури безпечної професійної поведінки.

Отже, необхідним є дотримання таких організаційно-педагогічних умов:

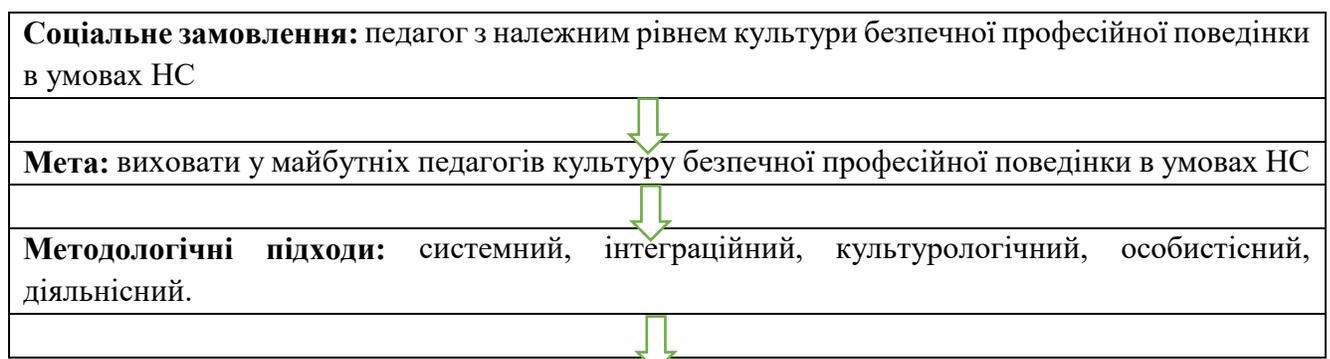
1. Формування у майбутніх учителів під час вивчення психологічних дисциплін психологічної стійкості та готовності до виконання функції психологічного захисту учнів в умовах НС.

2. Модернізація змісту дисциплін ЦЗ і БЖД щодо видів НС, їх потенційних загроз життю і здоров'ю й технологій запобігання негативним наслідкам.

3. Вивчення та дотримання майбутніми педагогами правил і алгоритмів безпечної професійної поведінки умовах НС.

Враховуючи специфіку організації освітнього процесу в умовах перманентного прояву НС різного характеру; закордонний досвід організації освіти в умовах терористичних атак чи природних катаклізмів; структуру культури безпечної професійної поведінки педагога в умовах надзвичайних ситуацій і її особистісно-діяльнісний характер; а також методологічні засади педагогічних досліджень [88; 91], основними методологічними підходами визначено такі: системний, інтеграційний, культурологічний, особистісний, діяльнісний.

Усе, що описано в попередніх підрозділах, уможливило запропонувати структурно-функціональну модель (рис. 2.1).

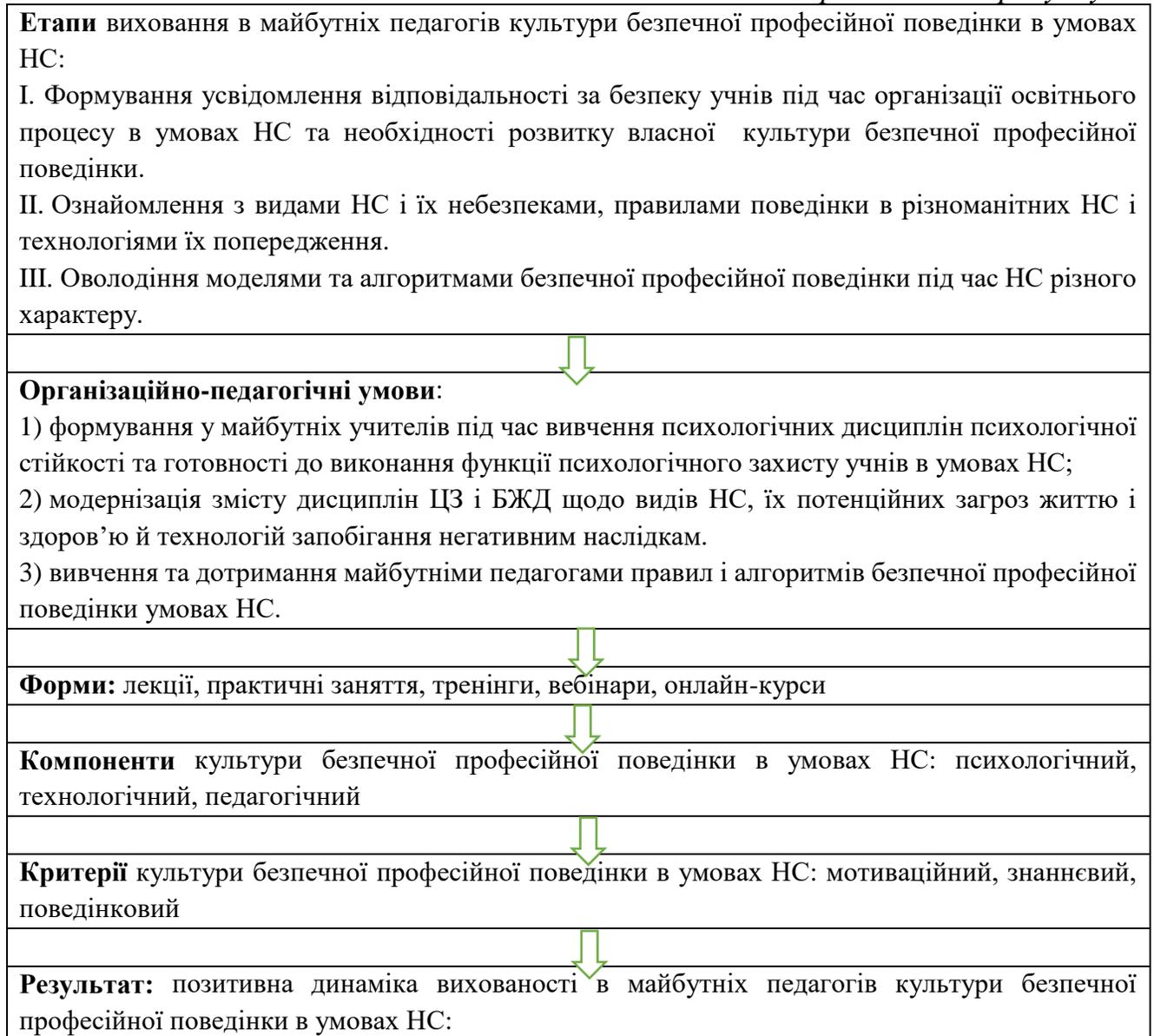

Рис. 2.1. Структурно-функціональна модель упровадження експериментальних методик виховання в майбутніх педагогів культури безпечної професійної поведінки в умовах НС

2.2 Розвиток психологічної стійкості та підготовка майбутніх учителів до здійснення психологічного захисту учнів

Поняття психологічної стійкості тісно пов'язане з поняттям психологічної культури. Проблема психологічної культури та емоційної стійкості вчителів в Україні набула особливої актуальності з початком запровадження Концепції Нової української школи. У статтях Г. Горбань та Л. Турчиної описані особливості психологічного супроводу учителя Нової української школи [33; 196]. Пандемія

Covid-19 у 2020 році змінила акценти у розв'язанні цієї проблеми, оскільки освітній процес учителям довелося організовувати в незвичних умовах дистанційного навчання [92].

Із 24 лютого 2022 року освітній процес в Україні організовується в умовах воєнного стану, що залишає суттєвий відбиток на якості навчання через нестійкий психологічний стан і не завжди безпечне навколишнє середовище, в якому перебувають здобувачі освіти. Провідні українські дослідники зазначають, що навчальний процес, який відбувається під звуки повітряної тривоги та постійної паніки, новин сьогоднішнього та незрозумілих подальших дій у всіх аспектах життя, дезорієнтує будь-яку особистість, залишаючи неабиякий відбиток на психічному здоров'ї учнів [170]. Саме тому освітній процес, який і до цього тривалий час реалізовувався у дистанційному форматі, позбавляючи його учасників живої взаємодії один з одним та з учителем, перейшов ще у більш складну ситуацію організації навчання. Учні перебувають у постійному психологічному напруженні, тобто довготривалому стресі, який є патологічною формою впливу і може призвести до дезадаптації нервової системи та виникнення серйозних порушень функціонування організму [32, с.102].

У таких умовах педагоги також потребують особливої підтримки та формування у них стресостійкості, оскільки вона відіграє визначальну роль у забезпеченні психологічного здоров'я особистості. Тому психологи України, використовуючи світовий досвід, швидкими темпами почали напрацьовувати методичні поради та відповідні рекомендації щодо професійної поведінки педагогів у НС воєнного характеру [23; 41; 42; 110; 111].

Підтверджуючи факт, що війни та збройні конфлікти впливають на дітей як через безпосередній вплив загроз, так і через руйнування соціальної інфраструктури, що підтримує їхній розвиток, автори статті [325] висувують ідею створення клімату соціальної підтримки. Йдеться про інтеграцію зусиль окремих особистостей, сімей, громади та суспільних систем для надання послуг і вироблення програм, спрямованих на формування стійкості дітей [325]. Тому на перший план виноситься формування психологічної стійкості в майбутніх учителів, на що звертають увагу українські дослідники [90; 193].

Для України особливо цінним є висновок авторів, що сучасні війни відбуваються за відсутності чітких полів битв із навмисним націлюванням на цивільне населення. Життя та зростання у цих небезпечних і жахливих умовах завдає величезної шкоди психічному здоров'ю та розвитку дітей. Однак, як доводять науковці, багато дітей виявляють дивовижну адаптацію, незважаючи на жахливі обставини та НС, що свідчить про функціонування процесів стійкості, які

пом'якшують негативні психологічні наслідки. До чинників, які пом'якшують негативні впливи і сприяють стійкості, автори відносять особистісні контакти, сім'ю, громаду та суспільні системи. Запропонована дослідниками концептуальна програма соціальної підтримки, може бути використана для розроблення теоретичних основ і практичних рекомендацій для підготовки майбутніх педагогів до надання учням психологічної, педагогічної та соціальної підтримки в умовах НС [325].

В умовах надзвичайних ситуацій значних змін зазнали психологічні функції сучасного уроку. Основною психологічною функцією уроку традиційно було вироблення в учнів певного діяльнісного біоритму, звички до роботи в один і той самий час. Звичний час і знайомі умови та обстановка навчальних занять породжують в учнів психологічний стан розслаблення, свободи, оптимального використання інтелектуального потенціалу. Основним завданням для вчителя тривалий час була така організація уроку, яка б не суперечила психологічним закономірностям засвоєння учнями знань, умінь, навичок, досвіду та ціннісних орієнтацій, на основі яких формувались відповідні життєві компетентності учнів.

Психічна складова здоров'я є фундаментом для повноцінного розвитку дитини як особистості. У своїй роботі Гладких А. М. та Галій А. І. стверджують, що формування та збереження психосоціального здоров'я кожного учня є одночасно завданням і проблемою для усіх учасників освітнього процесу. Освітнє середовище повинно створювати такі умови взаємодії, комунікації та комфортного навчання для здобувачів освіти, яке б сприяло формуванню в учнів товариського спілкування, вміння володіти своїми емоціями, злагоджено працювати в команді, концентрації уваги під час вивчення навчального матеріалу [32, с.101].

У ХХІ столітті з інтенсивним утвердженням гуманістичної парадигми основною психологічною функцією уроку стало створення умов для повноцінного розвитку особистості учня; для формування у дітей суспільно та особистісно значущої цілеспрямованості, відповідальності, волі. Лише інколи в педагогічній літературі можна було знайти твердження, що під час уроку варто оберігати свідомість учнів від негативних психологічних впливів [78].

Виконання вищезазначених психологічних функцій вимагало від учителя високого рівня моральної культури і професійної готовності конструювати урок як особистісно розвивальну взаємодію відповідно до конкретних дидактичних цілей і завдань.

За нормальних умов науково обґрунтована структура уроку є його психологічною основою, яка забезпечує логічну послідовність усіх психічних процесів, притаманних навчальній діяльності: згадування, відтворення, засвоєння,

аналіз, сприйняття, усвідомлення, осмислення, трансформація, узагальнення, запам'ятовування тощо. Усі ці процеси передбачають спокійну обстановку та почуття цілковитої безпеки.

В умовах НС зміст і результати провідних процесів мислення визначаються вже не стільки структурою уроку та дидактичними цілями, скільки відчуттям незвичності, тривожності, небезпеки. Тому в умовах НС структура уроку має бути доповнена раніше не врахованими в теорії та практиці психолого-педагогічними компонентами – формування безпечної поведінки учнів, оскільки на перший план виходить збереження їхнього життя та здоров'я.

Головним засобом створення психологічно комфортного простору є безпечне середовище, яке є одночасно і розвивальним, і психотерапевтичним, і психокорекційним. У цій атмосфері зникають бар'єри, енергія витрачається не на тривогу або боротьбу, а на навчальну діяльність, на продукування ідей, на творчість. Основне завдання створення безпечного середовища – забезпечення психологічного комфорту всіх учасників освітнього процесу. Психологічний комфорт – умови життя, за яких людина відчуває себе спокійно, не має необхідності захищатися [155].

Психологічний комфорт безпосередньо під час заняття, на думку Г. Овсянко та С. Кириченко, це: «шлях до усвідомлення своєї значущості у соціумі, намагання отримати максимум інформації для успішного саморозвитку. За умови повного психологічного комфорту починається інтенсивний розвиток розумових процесів і уяви, покращення пам'яті, розвивається вміння спілкуватись і структурувати, виникає розуміння і повага до культури, історії, особливостей життя країн, мови яких вивчаються, нове усвідомлення поняття толерантності у сучасному світі» [146, с.160].

Тому цінними є рекомендації для вчителів авторів статті [32, с.102] щодо використання на уроках п'ятихвилинок, спрямованих на розслаблення дитини, зберігання психологічної рівноваги учнів, підтримання душевного спокою. Науковці зауважують, що вчитель повинен пам'ятати про можливий психоемоційний стан учнів, тому йому слід використовувати невеликі рефлексії з дітьми, більше розмовляти, прислухатись до їх думок і побажань. Такі рекомендації цілком співзвучні з порадами закордонних дослідників, які в межах «педагогіки політичної травми» також пропонують дослухатись до висловлювань учнів [329].

У МОН України триває постійна робота з розроблення методичних матеріалів для учителів щодо того, як організувати безпечний освітній процес, зокрема як правильно структурувати урок під час війни; як стабілізувати емоційний стан учнів.

Наприклад, на рис.2.2 представлено поради щодо структури уроку під час війни, а на рис.2.3 – як стабілізувати емоційний стан учнів.

Державна служба якості освіти у співпраці з ініціативою «Система забезпечення якості освіти» та командою підтримки реформ Міністерства освіти і науки України розробили серію порад щодо організації освітнього процесу в умовах воєнного стану. Проте значна частина роботи покладається на педагогічних працівників та їх уміння взаємодіяти з учнями. Експерти Державної служби якості освіти у своїх рекомендаціях акцентують увагу на необхідності психологічної підтримки учнів та формування у них емоційного інтелекту.

Лайфхаки щодо структури уроку під час війни

- 1 Встановіть емоційний зв'язок з учнями — запитайте їх, як минули вихідні, який у них настрій.
- 2 Обговоріть плани, мрії про майбутнє — таким чином, у дітей з'явиться важливе позитивне підкріплення.
- 3 Повторіть пройдений матеріал — наприклад, те, що вивчили на минулому уроці.
- 4 Разом виконайте дихальні вправи — це допоможе учням сконцентруватися на новій інформації.
- 5 Проведіть основну частину уроку — постарайтеся зробити її інтерактивною та цікавою для сприйняття.
- 6 Виділіть час на фізичні вправи, обговорення, ігри.
- 7 Підбийте разом підсумки уроку — створіть так звану «історію успіху», похваліть дітей за їхні старання.

Рис 2.2 Поради щодо структури уроку під час війни

Як стабілізувати емоційний стан школярів?

Вправа «МЕТЕЛИК»

- Схрестіть долоні, «зацепіться» великими пальцями один за один – таким чином «створіть» руками метелика.
- Прикладіть долоні до грудей, легко та ритмічно постукуйте по ключицях кожною з них: правою рукою по лівій, а лівою — по правій.
- Продовжуйте вправу, доки не відчуєте, що дихання вирівнялося.
- Після виконання вправи мозок переходить в більш адаптивний режим, йому легше навчатися, зосереджуватися, сприймати нову інформацію.

Рис. 2.3 Вправи на стабілізацію емоційного стану учнів

У мережі Інтернет можна знайти численні безоплатні курси для підвищення викладацької кваліфікації. Зокрема курс «Спільно до навчання: ефективна та безпечна освіта під час війни» передбачає, що впродовж навчання вчителі дізнаються більше про укриття й евакуацію до нього під час уроків, як стабілізувати свій психологічний стан і допомогти заспокоїтись учням.

Курс «Психологічна безпека дорослих і дітей під час повітряної тривоги в школі» розроблений у межах Програми «Безпечна школа», яка реалізується Фондом «Східна Європа» у співпраці з ДСНС, МОН та МВС України за підтримки партнерів – «Eurasia Foundation» та «Terre des Hommes», компаній «ЕРАМ Україна», «Baker Tilly International» та «METRO Україна». Цей курс розрахований допомогти дітям і вчителям підготуватися до повітряної тривоги у школі та впоратися зі стресовими ситуаціями, які можуть виникнути. Під час курсу психологи вчать складати алгоритм дій для переходу в укриття; моделюють різні стресові ситуації, які можуть виникнути; розповідають, як допомогти дитині швидко подолати панічну атаку та як повернутися до навчання, коли повітряна тривога закінчилась. У курсі, окрім теоретичного матеріалу, багато ігор та вправ, які допоможуть учителям і учням приборкати тривожність і повернутись у ресурсний стан.

Курс «Як підтримати дитину під час війни?» розроблений у межах Програми «Електронне урядування задля підзвітності влади та участі громади» (Програма EGAP), яка реалізується Фондом «Східна Європа» та Фондом Innovabridge у партнерстві з Міністерством цифрової трансформації за підтримки Швейцарії. Цей курс створено передовсім для батьків, опікунів, вихователів і вчителів, проте він буде цікавим та корисним усім, хто переживає складні часи під час воєнного стану. У структурі курсу передбачені такі рубрики:

1. Знайомство і стабілізація.
2. Батьківський ресурс і самодопомога.
3. Поведінка дітей під час стресу: на що звернути увагу.
4. Як засинати легко та боротися із жахами.
5. Як допомогти дитині подолати шок.
6. Як реагувати на істеріку дитини.
7. Що робити під час панічної атаки у дитини.
8. Як допомогти дитині адаптуватися до нового середовища.
9. Практичний блок: ігри, щоб впоратися з агресією, тривогою та додати стійкості [149].

З перших днів повномасштабного російського вторгнення науковці Інституту соціальної та політичної психології НАПН України розгорнули роботу з опрацювання викликів, що постали перед українським суспільством. Ця робота

здійснювалася на різних рівнях і за різними напрямками: розроблення та поширення інформативно-інструктивних і методичних матеріалів (інфографіки, рекомендації, інструкції) для педагогів, батьків з питань психологічної підтримки дітей у надзвичайних ситуаціях; практична робота з дітьми, їхніми батьками, вчителями, шкільними психологами з оволодіння техніками подолання стресу, зниження викликані війною емоційної нестабільності, опанування паніки (вебінари, практичні заняття, консультації); розв'язання проблем організації освітнього процесу дітей, що виїхали за межі України; акумуляція та осмислення власного досвіду професійної діяльності в умовах війни (участь у масових науково-практичних заходах, їх організація та проведення); відтворення семантичного простору російсько-української війни (у вигляді термінологічного словника) тощо [149; 209].

Окремим ресурсом для виховання в майбутніх педагогів культури безпечної професійної поведінки в умовах НС стали українські та іноземні наукові дослідження, результати яких імплементовані в зміст професійної підготовки майбутніх учителів, пам'ятаючи, що найактуальнішими є знання, представлені в найсучасніших наукових дослідженнях [283]. У науковій літературі описано багато випадків, коли після вимушеного перебування у містах проведення бойових дій значно погіршувався психічний стан дітей, підлітків, студентської молоді та виникала потреба у зверненні за медичною та психологічною допомогою до відповідних фахівців. Оцінку завданої шкоди психічному здоров'ю серед молодого покоління ще належить дати після проведення багатьох досліджень і постійного моніторингу стану здоров'я, але вже під час першого ж проведеного визначення самопочуття викладачі й студенти бачили результати, які насторожують [284].

Для з'ясування психічного стану в умовах війни українськими дослідниками було здійснено оцінювання емоційного стану серед дітей із сімей внутрішньо переміщених осіб і здобувачів освіти України [32]. За методикою Уесмана-Рікса, яка передбачає 10-бальну систему оцінювання за чотирьома показниками «Спокійність – тривожність», «Енергійність – втомленість», «Піднесення – пригніченість», «Впевненість у собі – безпорадність», було визначено суттєвий негативний вплив воєнних дій на психіку учнів. На основі одержаних результатів автори дійшли висновку, що в умовах війни навчальний матеріал необхідно переформатувати, оптимізувати, щоб зменшити навантаження на учнів, оскільки в стані тривалого стресу учням важко утримувати свою увагу. Тому, добираючи навчальний матеріал, варто сфокусувати увагу на сюжетах, основних поняттях і визначеннях для оптимізації часу та максимальної концентрації уваги учнів.

Добираючи матеріал, радять дослідники, варто враховувати вік і спиратись на психоемоційний стан учнів [15; 32; 57].

Іншою психолого-педагогічною проблемою для вчителя, який організовує освітній процес в умовах НС, є питання смерті. У статті [332] автори проаналізували сприйняття вчителями початкової школи та емоційний досвід навчання поняття смерті, яке викладав перший автор упродовж трьох років у Кіпрському педагогічному інституті. Підготовка вчителів була зосереджена на тому, як обговорювати проблеми смерті, втрати та горя у початковій школі. У статті досліджується, що спонукає вчителів брати участь у тренінгу, і описуються їхні занепокоєння та дилеми, пов'язані із залученням до викладання проблем смерті, втрати та горя. Дослідженими були також рефлексії вчителів щодо їхніх педагогічних зусиль і розробки та реалізації плану уроку, до якого включено питання смерті, втрати та горя. Автори вказують на прогалини в професійному розвитку вчителів, пов'язані з тим, що педагоги зовсім не готові до пояснення учням питань, пов'язаних з проблемами смерті, втрати та горя [332, с.56].

В умовах НС ризики та загрози життю досить значні, але важко уявити людину, яка буде готова до своєї смерті чи до смерті інших, особливо коли йдеться про цивільних людей і дітей. І тут важливою для вчителів може бути психологічна стійкість до НС, яка допоможе їм не впасти в паніку, заспокоїти себе та заспокоїти учнів [172]. Тому з метою формування у майбутніх педагогів психологічного компонента культури безпечної професійної поведінки в умовах НС було приділено значної уваги вихованню психологічної стійкості студентів.

Психологічна стійкість (резильєнтність), за визначеннями науковців, – це здатність адаптуватись до складних умов; адекватно реагувати на тривалі психологічні навантаження; утримувати рівний і спокійний настрій; вчасно й адекватно реагувати на загрози; долати власні страхи й тривоги [27; 123; 182; 213].

В українській науковій літературі немає спеціальних рекомендацій щодо формування психологічної стійкості педагогів, оскільки їх професійна діяльність не відноситься до стресогенних. В українських дослідженнях є пропозиції лише щодо формування психологічної стійкості в поліцейських і фахівців служби ДСНС України, військовослужбовців ЗС України [123; 182; 213].

Найближчим є дослідження українських науковців із психології стресостійкості особистості [109], а також статті [129] і [127]. Основним висновком, який зроблено в цих працях, є те, що психологічна стійкість – це складна якість особистості, в якій об'єднані: врівноваженість (рівновага), відповідність; стійкість, стабільність (постійність); опірність (резистентність). Її складовими є показники емоційної стійкості, мотиваційні, моральні, вольові, інтелектуальні якості,

властивості нервової системи, які в комплексі повинні перешкоджати виникненню емоційно напруженого стану, що дезорганізує поведінку і професійну діяльність.

У статті українських науковців [129] розглянуто проблему психологічної стійкості особистості у важких життєвих обставинах, описуються основні підходи до поняття «психологічної стійкості». Аналізуються уявлення про психологічну стійкість у контексті різних теоретико-методологічних підходів. Психологічна стійкість визначається як цілісна, інтегральна якість особистості, що проявляється в здатності оптимально відображати дійсність в складних, в тому числі важких ситуаціях, що обумовлює готовність людини до дії в екстремальних і надзвичайних ситуаціях. Обґрунтована необхідність розробки системи спеціальних заходів, пов'язаних з формуванням психологічної стійкості людини у важких життєвих ситуаціях [129].

Психологічна резильєнтність охоплює чотири аспекти:

- надія: непохитна впевненість у собі, а також у тому, що маєш усі засоби та можливості досягти мети;
- оптимізм: очікування того, що, зрештою, все завершиться добре;
- власне стійкість: рішення не здаватися при зіткненні з труднощами і рухатися далі до мети попри невдачі;
- адаптованість: здатність пристосовуватися до можливих змін у середовищі.

Майбутнім учителям викладачі психологічних дисциплін повідомляли, що є багато ситуацій, які можуть «зламати» людину. Це хвороби, втрата близьких, зруйновані стосунки чи справа життя. Але важливо, що стійкі люди можуть адаптуватися, переосмислювати, шукати резервний ресурс у собі або ж уміють спиратися на запропонований ресурс [101; 102]. Поняття психологічної стійкості тісно пов'язані з поняттями сензитивності нервової системи (тобто підвищеної чутливості до зовнішніх подразників) та афективної лабільності (нестійкості настрою). Відповідно, способи їхньої корекції відрізняються, адже варто розуміти причини гострих реакцій. Задля цього варто звернутися до фахівця з ментального здоров'я. Корисним для майбутніх учителів став матеріал, запропонований викладачами психологічних дисциплін у монографії «Психосоціальний супровід особистості в складних життєвих обставинах» [170].

Проте основним завданням для кожного педагога, який змушений здійснювати навчальний процес в умовах НС, є підтримка психологічної стійкості в учнів [185]. Для підготовки до виконання такого складного завдання їм запропоновано опрацювати відповідні найновіші дослідження з таких питань. На основі аналізу наукових публікацій студентами було з'ясовано, що, незважаючи на загальну кореляцію між впливом НС та негативними

психологічними реакціями, задокументовано вікові відмінності. Доведено, що діти молодшого шкільного віку мають більший ризик розвитку психологічних симптомів загалом [239; 291] і посттравматичного синдрому (ПТСР) [291] тоді як було виявлено, що старші діти та підлітки страждають більше від емоційних і соціальних труднощів, академічної дисфункції [257], емоційної дисрегуляції [281], здатні проявляти більше агресії [291].

Організуючи формування психологічної, зокрема емоційної, стійкості майбутніх педагогів, враховані результати досліджень працівників кафедри психології, які стверджують: «Кризові ситуації детермінують появу негативних психічних станів, емоцій, психоемоційного напруження, що однозначно травмує особистість, психологічно її виснажує, стає причиною тривоги, стресу, дезадаптації та дезорганізації її поведінки» [216]. Ефективність подолання подібних ситуацій, на думку дослідників, залежить від уміння конструктивно «переробляти» емоції [147; 217].

Невміння молоді психологічно переробляти емоції, як стверджують Л. Коломієць і Г. Шульга: «може провокувати виникнення соціально-психологічних деформацій, дезадаптації або інших деструктивних проявів, зокрема закріплення таких якостей, як дратівливість, песимізм, тривожність. Означені особистісні якості мають негативний вплив на становлення та розвиток суб'єкта, оскільки будуть заважати в налагодженні ефективної міжособистісної взаємодії, сприятимуть формуванню пасивної життєвої позиції, інфантилізму» [100]. Запропоновані дослідницями стратегії емоційної регуляції було внесено до змісту психологічної підготовки майбутніх педагогів з метою формування у них умінь стабілізації, розуміння та приймання власних емоцій, формування навичок емоційної стійкості [90] і формування готовності майбутніх учителів до впровадження таких стратегій для психологічної підтримки учнів в умовах НС.

Завдяки аналізу найсучасніших досліджень українських і закордонних психологів, майбутні вчителі зробили висновок, що виховання в учнів психологічної стійкості – це свого роду процес «нарощування» або «пошуку» ресурсу. Він відкриває в кожному учневі нові можливості, нове бачення або навіть нових особистостей. Для майбутніх педагогів важливим і цінним стало усвідомлення того, що психологічну стійкість зміцнюють гнучке мислення, емоційна регуляція та розкриття власних сильних сторін. Шляхи ж досягнення цього є дуже індивідуальними [113; 122].

Аналізуючи статтю [241], в якій авторами здійснено теоретичний аналіз впливу позитивного мислення на подолання стресу в контексті нейронауки. У статті зазначено, що копінг-протидія стресу регулюється усвідомленими та осмисленими

на рівні психічної діяльності інтелектуальними стратегіями антистресових дій, пов'язаних з індивідуальними особливостями стилю мислення та особистісними характеристиками. Стиль мислення та його вплив на саморегуляцію індивіда в умовах стресу, на думку дослідників, багато в чому можуть визначати міжпівкульну асиметрію мозку та локалізацію його динамічних функцій. Автори, визначивши змістові та функціональні особливості позитивного мислення та методи його розвитку, наголошують, що реалістичне (позитивно-оздоровче) мислення з розумним оптимізмом слід розвивати комплексно – у поєднанні нейропсихологічних і соціально-психологічних технологій на системному, інтеграційному рівні. Ефективними технологіями тренінгу антистресового мислення визначено такі: самодопомога, дебрифінг, розвиток рефлексії, використання когнітивно-поведінкових, позитивних і раціональних психотерапевтичних технік, психологічний тренінг, нейропсихологічні методи і прийоми, екологічні методи оптимізації оздоровчого мислення [241, с.12]. Розроблені авторами практичні рекомендації щодо «перепрограмування» мозку в умовах надзвичайних ситуацій на позитивне мислення було застосовано практиці.

В якості висновку – вчитель не може підготуватися до всіх можливих НС, але може виробити в собі відносно оптимальну реакцію на надзвичайні події. Для цього розроблена й апробована система професійно-орієнтованих суб'єктно-розвивальних психологічних завдань, що сприяють вихованню культури безпечної професійної поведінки в умовах НС. Вона включає три основні групи завдань:

1. Змістово-функціональні, що спрямовані на засвоєння базового рівня психологічних знань і умінь; набуття досвіду встановлення та розвитку емоційно-ціннісних відносин із усіма учасниками освітнього процесу (однокурсниками, викладачами, учнями); набуття досвіду використання психотехнік (діагностувальних, профілактичних, розвивальних, коректувальних, реабілітаційних, консультаційних).

2. Процесуально-результативні, виконання яких спрямоване на формування вмій використовувати психологічні знання для виконання основних функцій педагога, якому доводиться організовувати освітній процес в умовах НС.

3. Мотиваційно-ціннісні, виконання яких спрямоване на вироблення вмій визначати професійно-значущі основи спонук, сенсів і дій, що забезпечують ініціацію, орієнтацію та регуляцію безпечної професійної поведінки педагога в умовах НС.

В основу таких завдань були покладені рекомендації МОН і ДСНС України щодо організації освіти в умовах НС.

Поради майбутнім педагогам, які розробила Американська психологічна асоціація (АРА):

1. Створюйте ефективні зв'язки. Якісні стосунки з сім'єю, друзями чи колегами дозволяють створити власну мережу соціальної підтримки. Прийняття допомоги від людей, які справді піклуються про вас, посилює психологічну стійкість. У складній ситуації ви будете знати, що не самотні – підтримка надасть сил, аби протистояти обставинам.

2. Уникайте схильності сприймати кризи як непереборні проблеми. Ви не можете змінити те, що стресові події трапляються. Проте ви можете змінити свою реакцію на них та їхню інтерпретацію. Спробуйте зазирнути за межі теперішньої ситуації, адже майбутні обставини можуть скластися значно краще. Звертайте увагу на будь-які речі, навіть мінімальні, які дозволяють вам почуватися краще.

3. Прийміть те, що зміни є природною і неunikною частиною життя. «Усе рухається, і ніщо не залишається на місці», – варто не забувати цей вислів, що приписують Геракліту. Плани, котрі колись давали енергію крокувати вперед, більше не приваблюють, а сильні бажання – не тішать. Це цілком нормально, як нормально й відчувати розчарування. Не варто зосереджуватися на негативі – краще спробувати витягти максимум користі з поточної ситуації.

4. Рухайтесь до власних реалістичних цілей. Замість того, щоб зосереджуватися на завданнях, які здаються недосяжними, запитайте себе: «Що я можу зробити сьогодні з того, що допоможе мені рухатися в бажаному напрямі?». Навіть якщо ці кроки здаються невеликими, робіть їх регулярно – уже незабаром ви будете значно ближче до того, чого прагнете досягти.

5. Ухвалюйте рішення, які допоможуть вам зіткнутися з вашими викликами. Повністю відсторонитися від проблем і стресів неможливо. Дійте у несприятливих ситуаціях настільки ефективно, наскільки можете. Ви можете не перемогти, але завжди зможете чомусь навчитися, якщо будете досить відкритими та допитливими.

6. Шукайте можливості для самореалізації. Складні обставини не завжди загартовують, а велика кількість травматичного досвіду не створює імунітет до стресів. Проте часом саме за таких умов у людини розкриваються сильні особистісні якості. Наприклад, підвищене почуття власної цінності, краще сприйняття власного «Я», більше внутрішньої сили тощо.

7. Виховуйте позитивне сприйняття себе і своїх можливостей. Розвиток упевненості в тому, що ви здатні вирішувати проблеми та довіряти інстинктам, сприяє формуванню психологічної стійкості. Світ дуже різний, і неможливо

передбачити все, що може з нами трапитися. Питання полягає в тому, на що звертати увагу, а на чому не фокусуватися взагалі.

8. Сприймайте події, орієнтуючись на перспективу і контекст. Навіть стикаючись з дуже болючими подіями, постарайтеся розглянути стресову ситуацію у більш широкому контексті. Намагайтеся орієнтуватися на довгострокову перспективу – попри теперішній негатив, надалі перед вами можуть відкритися нові можливості.

9. Підтримуйте оптимістичний погляд на життя. Оптимістичний світогляд дає змогу очікувати, що у вашому житті відбудуться хороші події. Спробуйте візуалізувати те, що ви хочете, а не перейматися тим, чого боїтесь.

10. Піклуйтеся про себе. Звертайте увагу на власні потреби та почуття. Турбота про себе зберігає розум і тіло, аби мати змогу впоратися зі складними ситуаціями або легше пережити їх. Наприклад, дехто записує почуття і відслідковує власну адреналінову хвилю, позбавляючись у такий спосіб від нав'язливих думок. Декому відновити баланс допомагають медитація та духовні практики. Дехто знімає стрес сильними фізичними навантаженнями. Головне – займайтеся тим, що вам подобається та допомагає розслабитися.

Порадою для майбутніх педагогів є те, що єдиний спосіб впоратися зі складною ситуацією – це прожити та пропрацювати неприємні почуття, аби не боятися їх. Це означає на повну відчувати сум та горе, а потім рухатися далі. І для того, аби спрямувати думки в протилежне русло, пропонуємо студентам розібрати ситуацію детальніше – з позиції логіки та конструктивності. Кожен учитель має знати, що дотримання цих порад можуть зробити власну психіку людини більш адаптивною та витривалою, а тому їх потрібно доносити й до учнів під час виникнення НС.

Досить чіткі рекомендації висвітлені на сайтах психологічних служб, зокрема *We Calm* [218]. Корисними для майбутніх педагогів виявились і семінари-практикуми, що розміщені в мережі Інтернет на сайтах Національної освітньої платформи «Всеосвіта» [169], а також матеріали наукового характеру, що представлені в монографіях і окремих статтях українських дослідників [16; 17; 19; 20; 26; 170].

Дієвою формою виховання в майбутніх педагогів психологічного компоненту культури безпечної професійної поведінки в умовах НС стала система психологічних тренінгів, яка включала в себе:

1. Тренінг саморегуляції, спрямований на формування навичок контролю емоційно-вольових процесів: розвиток важливих вольових якостей і характеристик емоційної сфери особистості, оволодіння психорегулятивними методиками, що

допомагають гармонізувати емоційно-афективні процеси (знімати зайву напругу, підтримувати високий рівень працездатності в умовах підвищеної складності).

2. Тренінг розвитку пізнавальних якостей, спрямований на розвиток професійного мислення: підвищення загальної раціональності мислення та усунення ірраціональних установок, розвиток здатності продуктивно аналізувати факти та явища, розвиток професійної спостережливості, накопичення досвіду професійного сприйняття.

3. Тренінг стресостійкості, що спрямований на опанування навичками емоційно сфокусованого та проблемно орієнтованого подолання стресу, когнітивними стратегіями опанування стресу.

4. Мотиваційний психотренінг, спрямований на формування активної життєвої позиції та професійної спрямованості особистості: корекцію комплексу мотивів, що визначають ефективність діяльності та поведінки у професійно напружених ситуаціях, закріплення як мотиваційних детермінант професійно важливих мотивів та ін.

5. Тренінг упевненості в собі, спрямований на закріплення позитивної настанови стосовно себе, підвищення відчуття впевненості у собі, формування стійкої адекватної самооцінки.

Для визначення сформованості психологічної стійкості студентам застосовані відповідні методики:

1. Шкала толерантності до невизначеності Д. Мак-Лейна (валідизація – Є. Луковицька). Методика дозволяє оцінити, наскільки людина приймає складність, неоднозначність і непередбачуваність навколишнього світу, що може характеризувати її, згідно з гуманістичними позиціями, як зрілу, відкриту новому досвіду особистість.

2. Діагностика самоактуалізації особистості (А. Лазукін в адаптації Н. Каліної). Методика дозволяє скласти комплексну характеристику самоактуалізації людини за такими шкалами: часовий орієнтир, цінності, огляд природи людини, пізнавальна потреба, прагнення до творчості, самостійність, креативна непередбачуваність, самопізнання, прихильність, комунікативність, гнучке спілкування.

3. Методика діагностики рівня розвитку рефлексивності А. Карпова, яка дає змогу оцінити рефлексивність людини, тобто її вміння вийти за межі власного «Я».

4. Методика дослідження самооцінки особистості С. Будассі, яка дозволяє оцінити, наскільки людина адекватно оцінює свої якості і чи відповідає цьому рівень її домагань.

5. Шкала психологічного благополуччя К. Ріфф (версія Т. Шевеленкової – Т. Фесенко). Методика дозволяє оцінити рівень психологічного благополуччя, а також його складових (позитивні відносини з оточенням; автономія; управління середовищем або впевненість у тому, що від дій людини безпосередньо залежать події її життя; особистісне зростання; мета в житті; самоприйняття) [6].

6. Методика визначення копінг-стратегій (Р. Лазарус), яка призначена для визначення копінг-механізмів, способів подолання труднощів.

Для оцінювання емоційного стану та рівня тривожності, за якими можна всебічно оцінити, наскільки добре людина справляється з негативними факторами внутрішнього і зовнішнього середовища, запропоновано використовувати такі методики:

1. Методика дослідження тривожності Ч. Спілбергера (адаптація Ю. Ханіна), яка дозволяє оцінити рівень особистісної тривожності як стійкої індивідуальної характеристики; а також рівень ситуативної або реактивної тривожності як стану, що характеризується суб'єктивно пережитими емоціями: напругою, занепокоєнням, заклопотаністю, нервозністю.

2. Шкала суб'єктивного благополуччя Г. Перуе-Баду (адаптація М. Соколової), яка являє собою скринінговий психодіагностичний інструмент для вимірювання емоційного компонента суб'єктивного благополуччя (емоційного комфорту).

Корисним для майбутніх учителів виявився посібник «Психодіагностика особистості у кризових життєвих ситуаціях» [58], у якому представлено аналіз сучасних зарубіжних психологічних досліджень кризових ситуацій та підходів до їх діагностики, а також монографії «Емоційна стійкість людини та її діагностика» [6], «Розвиток емоційної стійкості осіб, що переживають наслідки травматичних подій» [131] і «Психосоціальний супровід особистості в складних життєвих обставинах» [170], підготовлені викладачами психологічних дисциплін. Окремо викладачі психологічних дисциплін разом зі студентами аналізували типології стресових розладів і чинники постстресового відновлення, використовуючи, зокрема й матеріали, що запропоновані на сайтах МОН і ДСНС України [164; 186; 191].

Особливу увагу приділено аналізу сучасних зарубіжних програм постстресового відновлення та методикам психотерапевтичної допомоги учням, що пережили психотравматичні ситуації [27; 98; 166].

Усі описані вище заходи, як показали спостереження та результати діагностування, сприяли успішному формуванню у майбутніх педагогів психологічного компонента культури безпечної професійної поведінки в умовах НС.

2.3 Оволодіння майбутніми педагогами правилами та алгоритмами безпечної професійної поведінки у надзвичайних ситуаціях

Надзвичайні ситуації природного, техногенного, соціального чи воєнного характеру за короткий проміжок часу руйнують умови для життя та навчання дітей. І тому часто освітні заклади припиняють свою роботу, а органи державної влади в списку найперших пріоритетів не знаходять місця для освіти. Проте науковці з багатьох країн наполягають на тому, що освіта в умовах НС життєво важлива для кожної дитини, оскільки вона дає набагато більше, ніж право на навчання. Навчання у шкільному колективі дуже важливе для психологічного, соціального та фізичного благополуччя учнів [327; 328; 329].

Освіта в умовах НС стає інструментом психологічного захисту. Надзвичайні ситуації роблять учнів невпевненими та вразливими, провокуючи розвиток певних фобій, а також реакцій страху й тривоги. І навчання в школі може помітно зменшити психосоціальний вплив травми на учнів. Навчальні заняття в умовах НС фактично є превентивним заходом для підтримки учнів, щоб у них не розвинулись психологічні проблеми, спричинені поганим досвідом, який вони зазнали. Крім того, під час навчання у школі є можливість надати спеціальну допомогу учням, щоб допомогти їм подолати стрес.

Отже, дітям потрібні вчителі, готові регулярно підтримуватимуть їх у час довготривалих чи перманентних НС. Педагоги мають прагнути підтримувати право дітей на освіту, особливо тих дітей, які проживають в умовах НС. Уся педагогічна спільнота має працювати над створенням світу, де всі діти зможуть користуватися своїм правом на освіту, незалежно від виду НС, у якій вони знаходяться. Тому в педагогічних університетах потрібно підвищувати обізнаність майбутніх учителів про це право, щоб його можна було поважати та підтримувати.

За допомогою методу ситуацій (case study) на прикладі прикрого випадку загибелі кількох людей під час сильних поривів вітру, що стався у Києві в жовтні 2023 року, разом із студентами виробляємо правила безпечної поведінки вчителя. Майбутнім учителям пропонували запитання: «Які дії поетапно мають здійснити педагоги, якщо ураган розпочався під час робочого дня і всі учні знаходяться в школі, але прагнуть бігти додому?» Після певних обговорень і дискусій було вироблено такий алгоритм дій педагога під час урагану:

1. Перевірити присутність усіх учнів у класі.
2. Заспокоїти дітей, розповівши про природній характер цієї НС.
3. Звернути увагу на безпеку, яку може нести ураган, якщо знаходитись на вулиці.

4. Переконати учнів, що ураган потрібно перечекати в будівлі, відійшовши подалі від вікон.

5. Попросити дітей зателефонувати батькам (або зателефонувати самому), щоб повідомити про місцезнаходження дитини і намір перечекати негоду разом з учителем.

6. Відпустити кожного учня додому лише у супроводі хоча б одного з батьків, якщо ті наполягають.

7. Залишатись у школі разом з учнями до тих пір, поки батьки не заберуть усіх дітей.

Особливу увагу під час вивчення дисципліни «Цивільний захист» приділяли поведінці педагога в умовах НС воєнного характеру. Цілком зрозуміло, що безпека всіх учасників освітнього процесу в умовах війни залежить не лише від наявності належним чином обладнаного сховища, а й від розвиненості в них навичок реагування на різні надзвичайні ситуації. І саме від уміння педагога правильно оцінити НС та обрати порядок дій може залежати життя та здоров'я як здобувачів освіти, так і самих працівників закладу освіти. Тому є потреба у визначенні та формуванні в учителів навичок, які необхідні для організації освітнього процесу в надзвичайних умовах, коли є загроза виникнення екстремальних ситуацій.

Ізраїльтяни, які перебувають у стані війни понад 70 років, починають формувати необхідні навички та правила поведінки дітей і школярів у закладах освіти. І тому освітній процес у них відбувається в аудиторіях, а не дистанційно. В Ізраїлі укриття є в кожному закладі освіти. Процес евакуації, який триває у кожній ізраїльській школі до 60 секунд, відпрацьований до автоматизму. Всі діти знають, як діяти під час тривоги, а кожний старшокласник знає свою роль у разі виникнення НС.

Усі учасники освітнього процесу проходять спеціальну підготовку з надання першої медичної допомоги та допомоги у припиненні пожежі з допомогою підручних матеріалів, а також щодо супроводу і керування потоком школярів молодших класів до укриття. Усі працівники освіти обов'язково проходять курси інструктажу із надання першої медичної допомоги. В укритті викладачами та психологами сформована база активностей на всі можливі випадки, що залежать від тривалості небезпеки та загального настрою школярів. Це можуть бути будь-які рольові ігри на будь-яку тематику і постійне контактування з усіма дітьми для того, щоб зрозуміти, як кожна дитина себе почуває під час повітряної тривоги. Спільно зі студентами розроблено кілька ігор, які можна організовувати з учнями в укриттях, а також скористались пропозиціями українських психологів (Додаток Д).

У педагогічних закладах вищої освіти України передбачене тренування щодо евакуації учасників освітнього процесу не рідше одного разу на пів року та проведення «Днів цивільного захисту», інколи організують «Тижні знань з основ безпеки життєдіяльності». Проте в умовах воєнного стану важливо проводити з майбутніми вчителями навчальні тренування за алгоритмами необхідних дій у різноманітних НС. Такі тренування сприятимуть виробленню необхідних навичок і культури безпечної поведінки в умовах надзвичайних ситуацій.

Навчальні тренування пропонується здійснювати у вигляді ділових імітаційних ігор під час занять з дисциплін «Безпека життєдіяльності» та «Цивільний захист». Для організації таких тренувань викладачі можуть скористатись відповідними рекомендаціями, що розроблені Державною службою України з надзвичайних ситуацій (Додатки Е, З).

Окремо пояснено алгоритм дій у разі сигналу «Повітряна тривога». Разом із студентами розробляємо рольові ігри: «Найкоротший шлях до укриття», «Складаємо тривожний рюкзак», «Основні дії вдома під час повітряної тривоги»...

Майбутні педагоги самостійно розробляють алгоритми дій для учня, який під час сигналу «Повітряна тривога» знаходиться сам удома: швидко одягнутися, закрити вікна, вимкнути газ, водопостачання, електрику, взяти «тривожний рюкзак» і найкоротшим шляхом прямувати до найближчої захисної споруди чи укриття, швидко та без паніки зайняти місце у захисній споруді. Якщо ж немає можливості спуститися в укриття або його просто немає поблизу, то обов'язково потрібно дотримуватися правила двох стін.

Серед правильно перерахованих необхідних дій вони не вказали ще одну дуже важливу: учень має зателефонувати батькам або залишити записку про свої наміри перейти в укриття за конкретною адресою і вказати час виходу з дому. Власне, в умовах воєнного стану, так потрібно діяти завжди, коли дитина виходить з дому, щоб батьки чи інші дорослі знали місце її перебування.

Майбутні вчителі розробляють пам'ятки-інструкції для учнів щодо їх поведінки під час сигналу «Повітряна тривога», який застав їх на вулиці. Якщо повітряна тривога застала на вулиці, то обов'язково потрібно прямувати до найближчого укриття (хоча б до підвалу найближчого будинку, паркінгу, підземного переходу). Якщо укриття поблизу немає, але вже чути звуки вибухів, потрібно впасти на землю та накрити голову руками. За можливості варто шукати заглиблення, яму, в якій можна сховатися.

Учасники освітнього процесу під час воєнного стану в країні потребують специфічних навичок та підготовки до правильного й ефективного функціонування

в умовах невпевненості, небезпеки та обмежень. Ось деякі ключові навички, які можуть бути корисними:

Адаптація до змін: здатність швидко адаптуватися до нових умов, розуміти та приймати зміни, а також пристосовувати свої дії та рішення до обмежень, що вводяться під час воєнного стану.

Базові навички безпеки: розуміння принципів безпеки, вміння діяти професійно в небезпечних ситуаціях, враховуючи можливі ризики.

Кризовий менеджмент: здатність збирати інформацію, приймати швидкі та обґрунтовані рішення в умовах обмежень і стресу.

Здатність до співпраці та комунікації: вміння працювати в команді, спілкуватися з іншими учасниками освітнього процесу, обмінюватися інформацією та підтримувати позитивний комунікативний клімат.

Ефективне використання ресурсів: вміння раціонально використовувати обмежені ресурси, такі як інформація про НС, час, власні сили, електроенергія, тепло, вода та їжа.

Цілеспрямованість та самодисципліна: здатність встановлювати конкретні цілі та рухатися до їх досягнення, навіть у важких умовах; уміння примусити себе виконувати важливі й рутинні справи.

Дистанційне навчання та використання технологій: у воєнний час часто можуть бути обмежені можливості для традиційного навчання. Здатність використовувати онлайн-ресурси, електронні засоби комунікації та навчальні платформи є дуже важливою.

Креативність та інноваційність: здатність думати за межами звичних сценаріїв, знаходити нетрадиційні рішення та застосовувати нові підходи до навчання та вирішення проблем.

Саморозвиток та самонавчання: вміння самостійно здобувати знання, розвиватися та вдосконалювати навички навіть за наявності багатьох перешкод і відсутності мотивації.

Стресостійкість: здатність залишатися зосередженим та ефективним у ситуаціях, пов'язаних зі стресом, тривогою та неспокоєм.

Ці навички можуть допомогти учасникам освітнього процесу успішно подолати виклики воєнного стану чи НС іншого характеру та забезпечити найкращі умови для навчання та розвитку учнів навіть у складних умовах НС.

Основне, що мають усвідомлювати майбутні педагоги, що освіта особливо важлива під час НС тривалого характеру. Хоча все навколо може бути в хаосі, школа може і зобов'язана імітувати нормальний стан. Діти шкільного віку мають шанс побути з друзями та насолодитися підтримкою один одного. Учням

корисними є регулярні контакти з учителями, які можуть стежити за їхнім фізичним і психологічним здоров'ям. Учителі також можуть допомогти дітям розвивати нові навички та знання, необхідні для виживання та подолання стресу. Формальна освіта також приносить користь громаді. Здатність громади продовжувати навчання у найбільш складних обставинах демонструє впевненість у майбутньому.

Використовуючи результати аналізу закордонного досвіду, зокрема поради іноземних психологів зазначається, що учні зазвичай хочуть і повинні говорити про те, що вони бачать, пам'ятають і відчують зараз; їм потрібні настанови та допомога дорослих у їхніх школах, щоб мати змогу справлятися зі своїми емоціями та травмами здоровим, безпечним і продуктивним способом. Класна кімната – це те місце, де вчителі допомагають дітям сприймати поточні події.

Педагоги повинні чітко усвідомлювати емоційний вплив надзвичайних ситуацій на учнів. Вчителі під час прояву НС повинні приділяти пильну увагу кожному учню. Перед початком обговорення майбутнім вчителям рекомендовано ознайомитися з відповідними ресурсами (матеріали відповідних посібників, рекомендацій МОН чи ДСНС України, актуальні повідомлення офіційних ЗМІ тощо) для проведення обговорень у класі.

Із дітьми, які перебувають у стані посттравматичного стресу, необхідно проводити відновлювальну роботу. Для тих, у кого під впливом НС підвищився рівень тривожності чи проявляються поведінкові проблеми, доцільно створити відчуття безпеки, передбачуваності. Це, насамперед, входить до обов'язків шкільного психолога, але в перші хвилини чи навіть години сильного стресу в умовах НС не завжди є можливість до нього звернутися. Тому педагог має бути готовим до проведення дебрифінгу, який є формою кризової інтервенції, що являє собою особливим чином організоване обговорення у групі дітей, які спільно пережили стресову або трагічну подію. Метою такого обговорення є мінімізувати ймовірність важких психологічних наслідків після стресу. Для цього майбутнім учителям запропоновано вивчити відповідні інструкції та алгоритми (Додатки В, Г).

На сайті «Всеосвіта» висвітлені матеріали щодо формування психологічної готовності працівників закладів освіти до конструктивної поведінки в умовах надзвичайних ситуацій [Формування психологічної]. Особливо цінними в сучасних умовах для майбутніх педагогів виявились поради психологині С. Безпалої щодо дій учителя для психологічної підтримки дітей (Додаток Ж).

Тому в умовах перманентних НС учителі повинні перемістити фокус уваги з академічних успіхів на підтримку і нормалізацію психічного стану учнів. Усі вчителі можуть і зобов'язані долучитись до цього в рамках викладання свого навчального предмета, дотримуючись таких рекомендацій:

1. Демонструйте власний спокій і врівноваженість. Це найбільш простий спосіб допомогти заспокоїтись учням.

2. Дайте учням можливість висловитись: розповісти про свій настрій, розказати про свої переживання, нагальні справи. Коли людина називає (проговорює) свої емоції, у неї змінюється активність у відділах головного мозку і таким чином знижується тривожність.

3. Дозвольте учням говорити про свій сум чи злість, але обов'язково спрямуйте їх увагу на маленькі перемоги, сильні сторони, гарні новини. У кожній негативній ситуації можна знайти щось позитивне. Допоможіть учням побачити це, навчіть їх помічати це. В арсеналі вчителя повинно бути багато тем для розмов, які зможуть переключити емоції учнів.

4. Якщо вчителю відомо, що в одного з учнів відбулась жахлива травмувальна подія, не варто розпитувати про це детально. Повторення деталей може викликати повторну травматизацію психіки. Варто пам'ятати, що якщо хтось ділиться страшними подіями в групі, то це може сприяти травматизації інших слухачів. Якщо у дитини є потреба поділитись, за можливості, краще запропонувати їй поспілкуватись після уроку індивідуально або спрямувати цю роботу на психолога.

Майбутні вчителі засвоїли, що НС можуть позначитись на поведінці учнів, на їх здатності засвоювати матеріал. Стрес може вплинути на увагу, пам'ять, на здатність зосереджуватись. Увагу студентів звертали на те, що одним із механізмів захисту психіки є регрес. Тобто деякі діти можуть демонструвати поведінку, яка притаманна меншим за віком учням (плакати, шукати захисту в дорослих тощо). До цього вчителю потрібно поставитись з терпінням та з розумінням.

Важливо потурбуватись і про себе. Для того, щоб надавати допомогу іншим, вчителю необхідно відновлювати свій власний ресурс, задовольняти свої базові потреби.

Правила та алгоритми безпечної поведінки учнів під час оголошення сигналу повітряної тривоги за умов онлайн-навчання:

1. Демонструйте впевненість у своїх діях. Спокійно повідомте учням про сигнал «Повітряна тривога».

2. Акцентуйте увагу учнів фразою: «Ви йдете в безпечне місце, яке встановлене за правилами вашої сім'ї».

3. Зверніться до учнів: «Натисніть кнопку «вийти з конференції» та на кнопку «виключення комп'ютера».

4. Повідомте, що після сигналу «Відбій тривоги» учні мають доєднатись до занять за розкладом.

5. Дочекайтесь, щоб усі учні, які є слухачами, вийшли з онлайн-зв'язку.

6. Намагайтесь зберігати спокій, будьте переконливими.

Кожен учитель має сам володіти культурою безпечної поведінки в умовах НС і має сприяти вихованню такої культури в учнів. Тому рекомендовано майбутнім учителям правила життєдіяльності в умовах перманентних НС:

1. Щодня, не зважаючи на хочу/не хочу, можу/не можу, ми всі маємо виконати декілька завдань: соціальне, фізичне і когнітивне.

2. Ми повинні підтримувати спілкування з родичами та знайомими, поставити хоч одне запитання «як ти там?», бо єдність і підтримка важливі для всіх.

3. Нам потрібен рух, особливо у стресі – це стабілізує, приводить до тями і надає сил для подальших дій. Хоча б три присідання або ходіння колами, будь-який активний і бажано інтенсивний рух.

4. Нам потрібна здатність вчитись, запам'ятовувати і аналізувати. Тож вкрай важливо щодня хоча б щось одне вивчити і запам'ятати: іноземне слово, інструкцію з надання домедичної допомоги чи іншу корисну інформацію. Важливо не просто подивитись, а саме вивчити!

5. Намагайтесь жартувати з учнями, посміхатись до них, викликати посмішку у відповідь. Гумор має терапевтичну дію. У пригоді стануть смішні історії, запитання на кмітливість.

Дотримання цих простих правил і порад допоможе зберегти нормальний емоційний стан учнів.

Особливо цінними для майбутніх педагогів стали курси для освітян, що представлені на сайті МОН України. Зокрема курс «Спільно до навчання: ефективна та безпечна освіта під час війни» – це безкоштовне підвищення викладацької кваліфікації. Упродовж навчання вчителі дізнаються більше про укриття та евакуацію до нього під час уроків, як стабілізувати свій психологічний стан і допомогти з цим учням. Курс містить вичерпну та експертну інформацію про: алгоритм дій під час повітряної тривоги; організацію простору в укритті; активності для дітей в укритті; ефективні методики змішаного та онлайн-навчання; психологічну допомогу дітям; інструменти для підтримки ментального здоров'я вчителів; мінну безпеку для дітей; здоровий спосіб життя в умовах війни; взаємодію вчителів з батьками [186].

Наразі в Україні питання мінної безпеки для громадян є одним із найактуальніших, адже велика частина території України замінована. Учні – це особлива аудиторія, їм усе цікаво. Тому вчителі зобов'язані здійснити необхідні роз'яснення у доступній формі: що таке базові правила поведінки та як діяти в разі

виявлення мін та інших вибухонебезпечних предметів. Матеріали для таких роз'яснень представлені в Додатку Є.

Слід ознайомитись майбутнім педагогам зі змістом онлайн-курсу «Цивільна безпека та підготовка до надзвичайних ситуацій», який розроблений у співпраці з ДСНС для учнів 5-9 класів. Він має на меті надати теоретичні знання з основ цивільного захисту та сформувати практичні навички реагування на НС. Курс поєднує елементи комп'ютерної гри Minecraft із навчальним матеріалом. Такий формат цікавіший для учнів і сприяє легшому засвоєнню інформації. Цей онлайн-курс створено Фондом «Східна Європа» в межах Програми «Онлайн-заняття з безпеки для дітей» за сприяння Агентства США з міжнародного розвитку (USAID) та підтримки американського народу через Проєкт USAID «ГОВЕРЛА» [202].

В умовах НС педагогам важливо розвивати в учнів критичне мислення та разом вчитися перевіряти інформацію, розпізнавати фейки, маніпуляції, аналізувати різні точки зору, оцінювати ризики від неправильної поведінки чи шкідливих звичок. Зразок уроку з розвитку критичного мислення є на сайті НУШ [219], де критичне мислення визначено як здатність вільно використовувати розумові стратегії та операції високого рівня для формулювання обґрунтованих висновків і оцінок, прийняття рішень; аналізувати, порівнювати, синтезувати, оцінювати інформацію з будь-яких джерел; бачити проблеми, ставити запитання; висувати гіпотези та оцінювати альтернативи; робити свідомий вибір, приймати рішення та обґрунтовувати його [219].

О. Пометун, яка є розробницею посібників і програм з критичного мислення для початкової й основної школи, зазначає що для оволодіння технологією розвитку критичного мислення замало лише ознайомитися з нею в методичній літературі [156; 157], тому експериментальну методику спрямовували на організацію спеціальних тренінгових завдань для того, щоб майбутні педагоги набули навичок організації уроків з розвитку критичного мислення. Також запропоновано студентам використовувати можливості неформальної тренінгової освіти, зокрема на платформі «Критичне мислення».

В умовах НС школа часто є осередком, який дає змогу учням отримувати не лише знання, а й психологічну підтримку, відчуття приналежності до колективу. Тому маємо вчити майбутніх педагогів гнучко підходити до організації освітнього процесу загалом так, щоб він був комфортним і безпечним. Використовуючи методи розвитку критичного й прагматичного мислення (метод мозкового штурму, асоціативний куц, дерево передбачень, сенкан, кластерний аналіз тощо), разом зі студентами проаналізовано види і загрози НС, розробляємо алгоритми реагування на них учасників освітнього процесу.

Оскільки найбільш оптимальною та безпечною формою організації освітнього процесу в умовах НС є дистанційна, то особливу увагу приділено підготовці майбутніх педагогів до організації дистанційного навчання. Розроблені викладачами університету [40; 43; 85; 92; 187; 211] моделі змішаного та дистанційного навчання студентів у синхронному й асинхронному режимах стали гарним прикладом організації освітнього процесу в умовах НС.

Традиційним в організації освітнього процесу в умовах воєнного стану стало вшанування пам'яті героїчного подвигу воїнів, які загинули під час виконання бойових завдань із захисту державного суверенітету та територіальної цілісності України, відповідно до Указу Президента України Володимира Зеленського від 16.03.2022 року № 143/2022 «Про загальнонаціональну хвилину мовчання за загиблими внаслідок збройної агресії російської федерації проти України», щоденно о 09 годині 00 хвилин загальнонаціональною хвилиною мовчання. Тому педагогам в цей час потрібно призупинити урок, незалежно від форми його проведення, і вшанувати пам'ять загиблих хвилиною мовчання. Далі урок продовжують з дотриманням правил безпеки.

Стосовно НС природного характеру, якою є, наприклад, погіршення епідеміологічної ситуації щодо коронавірусної хвороби, рекомендуємо майбутнім учителям дотримуватися відповідних правил і протиепідеміологічних вимог з метою запобігання поширенню COVID-19. Необхідно дотримуватись дистанціювання учнів; уникати вправ, ігор і руханок, які передбачають доторкання дітей один до одного; за необхідності надавати перевагу формату дистанційної взаємодії між учасниками освітнього процесу.

Відповідно до Державного стандарту базової і повної загальної середньої освіти (Постанова Кабінету Міністрів України від 23.11.2011 р. № 1392) з урахуванням Державного стандарту початкової загальної освіти (Постанова Кабінету Міністрів України від 20.04.2011 р. № 462) та відповідно до положень «Концепції Нової української школи» (2016 р.) рекомендуємо майбутнім учителям організовувати освітній процес в умовах надзвичайної ситуації так, щоб він проходив із максимальною користю для всіх учнів, а саме:

- наголошувати на важливості емоційного здоров'я;
- час від часу проводити бесіди на тему безпечної поведінки в надзвичайних ситуаціях;
- формувати адекватну самооцінку, здатність протистояння негативному психологічному впливу та стресу.

Розклад занять в умовах НС має бути гнучким і його варто регулювати, залежно від поточної ситуації; виконання навчальних завдань варто здійснювати в

найбільш зручний для здобувачів освіти спосіб, створюючи для них комфортну, довірливу обстановку; під час проведення онлайн-уроків бажано залучати учнів до активної роботи, висловлювання своїх ідей і пропозицій, надавати можливість їм спілкуватися між собою. Доцільним також буде проведення індивідуальних зустрічей з дітьми із внутрішньо переміщених сімей з метою представлення закладу освіти як ефективного та безпечного освітнього простору.

Дослухаючись до порад Державної служби якості освіти, під час вивчення дисциплін методичного характеру викладачі рекомендують майбутнім учителям в умовах довготривалих НС оптимізувати навчальний зміст шкільних предметів; скоротити обсяг текстів для читання, оскільки дітям, які перебувають у стані тривалого стресу, важко довго утримувати увагу. Читання підручника рекомендуємо замінити усною розповіддю, переглядом відеоматеріалів, інтерактивними заняттями, роботою над творчими та мікродослідницькими проєктами. У процесі відбору навчальних завдань рекомендуємо майбутнім педагогам уникати одноманітності, репродуктивності, натомість збільшувати кількість завдань творчого спрямування, щоб сприяти вивільненню позитивних емоцій, підтримці віри дітей у власні сили й можливості.

Вчителям доречно виділити час на повторення і систематизацію вивченого раніше навчального матеріалу. Для оптимізації навчального часу педагог може об'єднати певні теми, скоротити їх зміст, а натомість акцентувати увагу на базових знаннях і вміннях, формування яких передбачене нормативними документами. Подавати навчальний матеріал доцільно у синхронному режимі, забезпечивши відеозапис уроку для дітей, які не змогли долучитися. Коли ж учитель не має такої можливості, учням можна запропонувати відеоуроки відповідної тематики, доступні в Youtube або на спеціалізованих освітніх платформах.

Майбутні учителя мають бути готові до роботи з найбільш уразливими групами дітей, зокрема із сімей внутрішньо переміщених осіб, щоб допомогти їм інтегруватися в суспільство, забезпечуючи безпечне середовище, де вони могли б відчувати себе інтегрованими та розвивати дружні стосунки в новій громаді, в якій вони живуть. У вивченні педагогічних дисциплін використовувались результати дослідження викладачів [284], яке було спрямоване на апробацію першого та другого етапів спрощеної моделі екстреної освіти (авторів П. Агілар, Г. Ретамал, К. Тріплхорн) в умовах воєнного стану на відносно безпечній території України. Учасниками дослідження були 52 дитини із внутрішньо переміщених сімей, 6 викладачів, 3 психологи і 12 студентів педагогічного університету. Роботу з дітьми організували члени студентського самоврядування під керівництвом викладачів педагогічних дисциплін і професійних психологів. На основі моделі

екстреної освіти авторами статті було розроблено методику організації дозвілєвої діяльності внутрішньо переміщених дітей шкільного віку, які евакуйовувались із зон бойових дій.

У роботах науковців А. Іванчук, І. Красильникова та О. Марущак щодо системного характеру загроз виникнення надзвичайних ситуацій, які вимагають сформованості в студентів широких інтегрованих міждисциплінарних знань, і висвітлена думка, що в педагогічних університетах варто, «враховуючи міждисциплінарний характер навчальної дисципліни «Безпека життєдіяльності та основи охорони праці», здійснювати більш глибоку її інтеграцію з навчальними дисциплінами гуманітарного циклу, зокрема із психологією, педагогікою тощо» [69, с.26].

Тому ще однією формою практичної діяльності майбутніх учителів є підготовка сценаріїв до шкільного заходу «День цивільного захисту». Така діяльність потребувала інтеграції знань з психології, педагогіки, «безпекових» дисциплін і навчального матеріалу шкільних предметів [34; 173], а також врахування рекомендацій МОН і ДСНС України [74; 77; 84]. Важливим є те, щоб студенти під час підготовки сценаріїв враховували НС, які нині часто виникають в Україні. У результаті вироблено алгоритми дій учасників освітнього процесу під час виникнення НС різного характеру з урахуванням віку школярів.

Наприклад, для початкових класів були розроблені сценарії таких заходів: «Правила поведінки під час пожежі», «Правила поведінки в натовпі», «Правила поведінки під час повітряної тривоги» та ін. Для учнів середніх класів було визнано доцільним проведення імітаційних ігор «Дії під час евакуації», «Дії під час пожежі», «Дії під час повені» тощо. А для старшокласників було підібрано навчальні матеріали щодо надання психологічної та домедичної допомоги, які можна представити у вигляді комп'ютерних презентацій та практичних вправ. Основою для таких ігор і вправ стали матеріали, що представлені в Додатках В, Д, Ж.

Для учнів особливо цінними є імітаційні ігри та практичні вправи, які сприяють виробленню в учнів навичок безпечної поведінки в умовах НС, що в умовах реальних загрозливих ситуацій може врятувати життя. Сценарії таких заходів майбутні педагоги розробляли з урахуванням рекомендації Державної служба якості освіти при МОН України «Безпечне освітнє середовище: нові виміри безпеки» (Додаток Б), у яких акцентовано увагу на тому, що тренування правильних дій є вкрай важливими в умовах воєнного часу [10].

Вкрай необхідно звернути увагу учнів на те, що колективна безпека залежить від кожного, тому так важливо, щоб усі учні дотримувалися визначених правил [10].

Стосовно надання домедичної допомоги, то одних знань про алгоритми дій в умовах НС або й віри у власну здатність застосування засвоєних алгоритмів дій чи впевненості у власній стійкості в умовах надзвичайних ситуацій, недостатньо. В умовах реальних надзвичайних ситуацій вкрай необхідними є розвинені практичні навички, які можна й варто тренувати на манекенах. Розвинені практичні навички з надання домедичної допомоги надають можливість правильно, вчасно, без страху, впевнено, практично без ризику для пацієнтів зберегти життя потерпілому у надзвичайних ситуаціях.

Необхідним в умовах воєнного стану проведення тренінгів щодо вироблення практичних навичок з надання домедичної допомоги під наглядом досвідченого інструктора до повного засвоєння відповідних технік. На державному рівні необхідно організувати проходження всіма освітянами безкоштовних курсів з надання першої домедичної допомоги.

Корисними для майбутніх учителів стали матеріали тренінгів з першої допомоги, які проводить Ukrainian Paramedic Group [150]. Цей курс розроблений за рекомендаціями Європейської ради з реанімації (European Resuscitation Council) і адаптований під українські реалії. Він враховує особливості і пропонує алгоритм дії під час надання першої невідкладної допомоги дітям [150].

Курс пропонує, насамперед, практичні заняття з відпрацюванням навичок серцево-легеневої реанімації, використання справжнього дефібрилятора, зупинки кровотечі, звільнення дихальних шляхів від стороннього тіла. Для відпрацювання практичних навичок організатори використовують найкращі манекени світових марок [150].

Незважаючи на особливу небезпеку НС природного та воєнного характеру, обговорюємо з майбутніми вчителями й алгоритми дій під час НС соціального характеру, зокрема правила поведінки у натовпі під час масових заходів. Місцях, де збирається дуже багато людей, наприклад, у школі, кінотеатрі, на стадіоні, сховищі тощо, некеровані панічні дії натовпу можуть викликати навіть людські жертви. Після аналізу відомих випадків трагедій такого типу разом зі студентами розроблено правила безпечної поведінки в натовпі:

1. За можливості уникати великих скупчень людей.
2. Якщо вже потрапили у натовп, який рухається, то в жодному разі не йти проти натовпу.
3. Пам'ятаємо, що люди в паніці пориваються вперед, до виходу, найбільша давка буває в дверях, перед сценою, біля арени тощо. Тому, увійшовши в будь-яке приміщення, треба звертати увагу на запасні та аварійні виходи, продумати, як до них добратися в разі НС (пожежа, обстріл, руйнація будівлі тощо).

4. Під час руху з натовпом позбудься зайвих речей, що заважають рухатись; не зупиняйся, нічого не піднімай.

5. Не наближайтеся до вітрин, стін, скляних дверей, до яких тебе можуть притиснути і розчавити.

6. Глибоко вдихни, зігни руки в ліктях, підійми їх, щоб захистити грудну клітину.

7. Не тримай руки в кишенях, не чіпляйся ні за що руками – їх можуть зламати. Якщо є можливість, застебни одяг.

8. Під час руху в суцільному натовпі не напірай на тих, хто йде попереду, але й не сповільнюйся.

9. Головне завдання у натовпі – не впасти. Якщо тебе збили з ніг і ти впав на землю, спробуй згорнутися клубком і захистити голову руками, прикриваючи потилицю. За будь-якої можливості треба спробувати встати.

10. Якщо біля виходу створилася давка, не приєднуйтесь до натовпу, краще вибийте вікно та самостійно вибирайтеся назовні, після чого починайте допомагати іншим.

У навчальному закладі з метою запобігання надзвичайним ситуаціям під час проведення масових заходів вчителям рекомендовано створити так звані «групи порятунку». Основне їх завдання – своєчасне і оперативне реагування на НС і недопущення панічних настроїв. Якщо паніка почалася через терористичний акт чи обстріл, не поспішайте своїми діями ускладнювати безлад і посилювати паніку, а постарайтесь спочатку оцінити обстановку та прийняти правильне рішення.

Учителю потрібно знати закони натовпу, вміти приймати адекватні рішення щодо виходу з таких ситуацій, не піддаватись паніці. Тому до відома майбутніх учителів доводимо поради психологів щодо виходу з надзвичайної соціальної ситуації, якою є натовп.

Нині в Україні дуже часто трапляються надзвичайні ситуації, зокрема і в закладах освіти чи поблизу. Тому саме від умінь і навичок усіх учасників освітнього процесу залежить їхнє життя та здоров'я. Кожному студенту запропоновано дати собі відповідь на такі запитання:

1. Чи кожен із нас знає, як діяти у разі надзвичайної ситуації?
2. Чи знаєте ви всі правила, які можуть зберегти ваше життя, життя учнів?
3. Чи не розгубитеся ви у разі надзвичайної ситуації, знаючи правила, якщо практично ніколи не тренувалися?

Для того, аби зберегти життя та здоров'я учнів, учителі мають постійно нагадувати їм, як поводити себе у випадку небезпеки. Аби мінімізувати ризики, вчителі мають проводити з дітьми бесіди, присвячені правилам і алгоритмам

поведінки під час НС. Пропонуємо студентам добірку матеріалів психологічної підтримки, які є на сайтах МОН і ДСНС України. Деякі з них представлено в Додатку В. Майбутнім педагогам пропонуємо на основі таких матеріалів самостійно створити пам'ятки і буклети з правилами поведінки під час НС різного характеру і для учнів різного віку.

Такі запитання та поради змотивували майбутніх педагогів задуматись над своєю готовністю до правильного реагування на НС і мотивували до підвищення рівня власної культури безпечної професійної поведінки в умовах НС.

2.4 Вдосконалення навчальних програм з дисциплін «Безпека життєдіяльності» і «Цивільний захист»

З метою запровадження основних засад культури безпеки в Україні, що передбачає організацію заходів, спрямованих на формування правильної соціальної позиції педагогів щодо власної безпеки; мотивацію їх безпечної поведінки в навчальному закладі під час організації освітнього процесу та в інших сферах життєдіяльності; засвоєння певних знань і вмінь з акцентом на запобігання можливим ризикам і загрозам здоров'ю та життю як необхідної умови безпечного способу життя, є доцільним посилення ролі спеціальних «безпекових» дисциплін «Безпека життєдіяльності» та «Цивільний захист» в освітньому процесі педагогічних ЗВО відповідно до сучасних реалій.

Доцільність вивчення дисципліни «Безпека життєдіяльності» тривалий час була пов'язана з невинним підвищенням негативного впливу господарської діяльності людини на середовище, яке оточує людину. Зниження якості довкілля, виробництво нових хімічних речовин, генетична модифікація сільськогосподарських рослин, застарілість виробничого обладнання і технологічних процесів, використання у побуті значної кількості хімічних речовин потребують знання факторів, що впливають на стан здоров'я людини, і ефективних методів і способів можливого зменшення негативного впливу цих факторів. «Безпека життєдіяльності» є комплексною дисципліною, що базується на знаннях з багатьох дисциплін – основ екології, психології та фізіології праці, хімії, фізики, соціології, демографії і потребує дотримання здорового способу життя та природодоцільної поведінки людини.

Метою вивчення дисципліни «Безпека життєдіяльності» в педагогічних ЗВО є теоретична й практична підготовка майбутніх учителів до створення безпечних умови життя і діяльності в середовищі освітнього закладу, а також засвоєння ними

з метою подальшого формування в учнів світоглядних принципів гармонійних стосунків людини з технікою, природою та суспільством [153].

У посібнику, наприклад, представлено основи безпеки життєдіяльності як комплекс взаємозв'язків у системі «людина – життєве середовище» різного рівня. Значну увагу автори приділили людині, її фізіологічним і психологічним особливостям, медико-біологічним і соціальним проблемам здоров'я. У посібнику проаналізовано джерела небезпеки, що можуть спричинити надзвичайні ситуації; наведено характеристику природних, техногенних, соціально-політичних і комбінованих небезпек. Особливу увагу приділено питанням запобігання надзвичайним ситуаціям, організації дій для усунення їхніх негативних наслідків, наданню першої долікарської допомоги потерпілим [48].

Типові навчальні програми нормативних дисциплін «Безпека життєдіяльності», «Основи охорони праці», «Охорона праці в галузі», «Цивільний захист» були запропоновані Міністерством освіти і науки, молоді та спорту України в 2011 році [194]. Проте науковці постійно вказують на необхідність коригування програм дисциплін «Безпека життєдіяльності» та «Цивільний захист» [13; 56]. Тому пізніше метою навчальної дисципліни «Безпека життєдіяльності» у підготовці, наприклад, студентів спеціальностей з природничих, соціально-гуманітарних наук та інженерно-комунікаційних технологій стало формування у студентів ціннісних орієнтацій, знань, умінь, навичок і досвіду, тобто компетенцій для здійснення професійної діяльності з обов'язковим дотриманням вимог безпеки і стандартів з охорони праці, використанням останніх досягнень науково-технічного прогресу та міжнародного досвіду безпеки, збереження життя, здоров'я і працездатності; формування у студентів відповідальності за особисту й колективну безпеку в повсякденних умовах та під час надзвичайних ситуацій і воєнного стану [8; 163].

Безпека життєдіяльності як наукова дисципліна систематизує та узагальнює дані різних наук, у понятійній формі відображає закони безпеки людини та суспільства [9; 62; 63; 64; 65]. Безпечна життєдіяльність на індивідуально особистісному рівні – це характеристика людини та її життєдіяльності, основною передумовою якої є творче привласнення цієї людиною культури безпеки. Отже, освіта та виховання у сфері безпеки життєдіяльності мають забезпечити формування нового мислення, цілісного знання, практичного вміння, необхідного для прийняття обґрунтованих рішень на рівні людини, сім'ї, суспільства, держави.

З метою зробити акцент саме на вихованні в майбутніх педагогів культури безпечної професійної поведінки в умовах НС додатково слід додати ще й такі завдання дисципліни: сформуванню новий науковий світогляд, активну соціальну позицію, творче мислення; забезпечити психологічну готовність до безпечної

діяльності в умовах НС і здатність до цілеспрямованих дій і захисту себе та інших учасників освітнього процесу в умовах виникнення небезпек.

Оскільки за останні роки в Україні значно урізноманітнилися види НС, почастишали їх прояви і посилились негативні наслідки, які часто загрожують життю та здоров'ю учнів, необхідно модернізувати зміст навчальних дисциплін «Цивільний захист» у підготовці майбутніх педагогів.

Метою вивчення дисципліни «Цивільний захист» є формування в студентів ціннісних орієнтацій, знань, умінь, навичок і досвіду, тобто компетенцій для здійснення професійної діяльності з обов'язковим дотриманням вимог безпеки і стандартів з охорони праці та з використанням останніх досягнень науково-технічного прогресу та міжнародного досвіду безпеки, збереження життя, здоров'я і працездатності учасників освітнього процесу; виховання у майбутніх педагогів відповідальності за особисту й колективну безпеку та культури безпечної професійної поведінки в умовах НС [94].

Завданнями цієї дисципліни традиційно було, щоб студенти здобули знання:

- законодавчих, нормативно-правових, нормативно-технічних і санітарно-гігієнічних основ з безпеки життєдіяльності, охорони праці й цивільного захисту;
- сучасних проблем і головних завдань безпеки;
- базових положень пожежної безпеки;
- порядку дій в умовах надзвичайних ситуацій (НС) та воєнного стану;
- способів захисту від впливу небезпечних факторів, спричинених НС;
- методів збереження життя, здоров'я і працездатності;
- методів локалізації та ліквідації НС.

Основними вміннями майбутніх педагогів, що мають бути сформовані під час вивчення навчальних дисциплін «Цивільний захист», програмою передбачено такі:

- ідентифікувати й класифікувати небезпеки навколишнього середовища;
- оцінювати небезпечні та шкідливі чинники і їх вплив на здоров'я людини;
- оцінювати ергономічні показники робочого місця;
- надавати першу долікарську допомогу;
- оцінювати фактори, які вражають під час НС, та їх вплив на здоров'я людини;
- обирати й використовувати засоби колективного та особистого захисту;
- надавати допомогу й консультації з практичних питань безпеки та захисту в НС;
- діяти правильно й швидко під час проведення евакуаційних заходів [3; 5].

Такі знання і вміння доповнено тими компетенціями, які уможливають педагогу: здійснювати професійну діяльність з обов'язковим дотриманням вимог безпеки і стандартів з охорони праці, використанням останніх досягнень науково-технічного прогресу та міжнародного досвіду безпеки, збереження життя, здоров'я

і працездатності учасників освітнього процесу; сформувати у студентів відповідальність за особисту й колективну безпеку під час надзвичайних ситуацій і воєнного стану; виховати в майбутніх педагогів культуру безпечної професійної поведінки в умовах НС.

Тому завданнями дисципліни «Цивільний захист» (див. Додаток И) було визначено такі: сформувати новий науковий світогляд, активну соціальну позицію, творче мислення; сформувати психологічну готовність до безпечної професійної діяльності в умовах НС і здатність до цілеспрямованих дій і захисту себе та інших учасників освітнього процесу в умовах НС різного характеру.

Вивчення дисципліни «Цивільний захист» передбачає засвоєння студентами новітніх теорій, методів і технологій із прогнозування НС, побудови моделей їхнього розвитку, визначення рівня ризику та обґрунтування комплексу заходів, спрямованих на відвернення НС, захисту учасників освітнього процесу в умовах НС, локалізації та ліквідації наслідків НС.

Окрім відповідних знань і умінь, вивчення дисципліни спрямовані на виховання в майбутніх педагогів таких особистісних якостей:

- рішучості та наполегливості при виробленні та прийнятті рішень;
- прагматичне мислення (передбачення можливих ситуацій під час НС і відповідного виконання завдань ЦЗ);
- спроможності до самооцінювання та самоконтролю;
- психологічної стійкості в надзвичайних ситуаціях.

Значного доповнення зазнав і зміст дисципліни «Цивільний захист», зокрема стосовно видів НС, які наразі найбільш поширені в Україні, і способів правильного реагування саме учасників освітнього процесу на них. У таблиці 2.3 представлено види НС, які за останні кілька років мають найчастіший прояв на території України і несуть загрози для учасників освітнього процесу.

Таблиця 2.3

Сучасні прояви НС, які загрожують або можуть загрожувати безпеці учасників освітнього процесу в Україні

Види надзвичайних ситуацій	Сучасні прояви надзвичайних ситуацій
НС природного характеру	пандемії чи місцеві епідемії інфекційних захворювань; пилові бурі; урагани; землетруси; повені; посухи

НС техногенного характеру	пожежі в освітніх закладах або в будівлях поруч; аварії на небезпечних виробництвах, що знаходяться поруч із закладом освіти; руйнування шкільних будівель; загроза радіації від пошкоджень на АЕС
НС соціального характеру	діяльність деструктивних молодіжних спільнот; шкільний булінг; кібербулінг; повідомлення про замінування закладу освіти; терористичні напади; паніка в натовпі
НС воєнного характеру	ракетні обстріли закладів освіти; замінування територій; наявність вибухонебезпечних предметів чи зброї на території школи; воєнні дії на тимчасово окупованих і прифронтових територіях

Характеристики кожної з вказаних у таблиці 2.3 надзвичайних ситуацій і їх можливі загрози учасникам освітнього процесу аналізуємо разом з майбутніми педагогами; наводимо приклади їх прояву в українських реальних подіях, які відбулись нещодавно; пропонуємо студентам оцінити ризики та виробити алгоритм відповідних дій.

Корисними для такого аналізу стали спільні статті викладачів і студентів, опубліковані за попередні 2-3 роки, в яких було акцентовано увагу на таких питаннях і проблемах:

- моделювання соціально-політичних небезпек;
- засоби формування безпечної поведінки дітей дошкільного віку;
- соціально-психологічні небезпеки;
- небезпеки в інформаційній сфері життєдіяльності людини [11; 66; 67; 68].

Корисним для майбутніх педагогів став аналіз досвіду Японії, оскільки ця країна має багатий досвід управління кризовими ситуаціями та організацією освіти в умовах надзвичайних обставин. Особливо це стосується їхнього досвіду організації освіти під час та після природних катастроф, таких як землетруси, цунамі та ядерна аварія у Фукусімі в 2011 році. Ось деякі аспекти, які були проаналізовані разом зі студентами:

1. *Планування та готовність*: Японія володіє детальними планами та протоколами реагування на надзвичайні ситуації. Організованість і планування у різних галузях, включаючи освіту, допомагають забезпечити ефективну реакцію на надзвичайні ситуації.

2. *Комунікація та інформаційні ресурси*: Японія активно використовує різні засоби комунікації для інформування громадськості під час надзвичайних ситуацій.

Це може бути важливим для організації освіти та забезпечення безпеки учасників освітнього процесу.

3. *Онлайн та дистанційна освіта*: під час кризи, такої як пандемія або природні катастрофи, Японія швидко адаптувала свою систему освіти до дистанційного навчання та використовувала різні технології для забезпечення доступу до навчальних матеріалів.

4. *Соціальна підтримка*: уряд і громадські організації в Японії надають підтримку дітям і їхнім сім'ям, щоб забезпечити їхній добробут під час надзвичайних ситуацій.

5. *Фізична безпека та безпека здоров'я*: Японія вдосконалила систему охорони здоров'я та безпеки дітей в умовах кризи, забезпечуючи належний захист під час небезпеки.

Аналіз майбутніми вчителями таких аспектів досвіду Японії надав цінний контекст для вивчення організації освіти в умовах надзвичайних ситуацій та розробки ефективних стратегій реагування освітян на надзвичайні ситуації. Отримані під час вивчення психологічних дисциплін і дисципліни «Цивільний захист» знання уможливили вироблення та дотримання майбутніми педагогами правил, алгоритмів, критеріїв і показників безпечної професійної поведінки в умовах НС, що буде описано далі.

Особливо цінними для формування психологічного, педагогічного й технологічного компонентів культури безпечної професійної поведінки педагога стали рекомендації Державної служби якості освіти при МОН України (Безпечне освітнє середовище), в яких детально описано правила, алгоритми й протоколи реагування на НС різного характеру: як облаштувати безпечний фізичний простір для перебування учасників освітнього процесу в школі; як розробити й запровадити в школі чіткі процедури реагування та поведінки у надзвичайних ситуаціях; протоколи безпеки для учнів різного віку щодо правил поведінки під час повітряних тривог, евакуації, перебування у сховищі/укритті; алгоритм дій для вчителя та дітей під час сигналу «Повітряна тривога»; як налагодити й підтримувати партнерство з батьками; як активізувати антибулінгову політику; як відбирати навчальний матеріал і стратегії роботи з учнями під час роботи та багато інших корисних порад [10]. Усі ці поради було донесено до уваги майбутніх педагогів під час вивчення дисципліни «Цивільний захист».

Ще одним суттєвим доповненням до змісту дисципліни «Цивільний захист» стала лекція на тему «Емоційно-психологічна допомога учням під час надзвичайних ситуацій», розроблена автором у співавторстві з науковим керівником, і вебінар на тему «Психологічна та домедична допомога при надзвичайних ситуаціях воєнного

характеру», організований у співпраці освітнього хабу «NotBox» Вінницького державного університету ім. М. Коцюбинського та Вінницького національного медичного університету ім. М. І. Пирогова [206].

На лекції студенти дізнались про те, що психічний стан людини так само важливий, як і фізичний. В умовах воєнного стану людина може стати свідком або жертвою надзвичайної ситуації, що дуже часто сприяє появі психологічної травми, яка призводить до різноманітних негативних наслідків і змін в організмі людини, а саме:

- зміни на вегетативному рівні організму – психогенні болі, постійний головний біль, порушення діяльності серцево-судинної системи та системи шлунково-кишкового тракту, сексуальні дисфункції тощо;

- зміни на емоційному рівні – тривога, страх, гнів, дратівливість, агресивність тощо;

- зміни на когнітивному рівні – труднощі концентрації уваги, порушення пам'яті, втрата інтересу до життя, навчання, роботи тощо;

- зміни на рівні поведінки – неадекватність, алкоголізм, наркоманія, замкненість.

У зв'язку з наслідками повномасштабної війни, за висновком МОЗ України, кожна п'ята людина в Україні в найближчій перспективі матиме важкі психічні травми, і кожна десята відчує тривогу, депресію, психосоматичні розлади середнього та важкого ступеня, які можуть тривати від 7 до 10 років. Близько 15 млн українців, із них понад 7,7 млн внутрішньо переміщених дорослих і дітей, потребують психологічної консультації та 3-4 млн українців потребують медикаментозного лікування [21; 158; 197].

Використовуючи результати досліджень науковців різних країн можна зробити висновок, що вчасний психологічний захист, первинна психологічна допомога, а надалі й психологічна реабілітація можуть урятувати життя та здоров'я як дорослих, так і дітей [235; 258].

Психологічний захист населення – «важливий напрям цивільного захисту громадян під час виникнення надзвичайних ситуацій різного характеру. Він включає психодіагностику, надання психологічної допомоги та подальшу психологічну реабілітацію. Перша психологічна допомога – це сукупність заходів загальнолюдської підтримки та практичної допомоги ближнім, які відчувають страждання та потребу. Методи першої психологічної допомоги різні: це допомагає заспокоїтись людині, яка знаходиться у стані дистресу, допомагати їй почуватися у безпеці та спокої; оцінити потреби та проблеми, захистити людину від подальшої шкоди, надати емоційну підтримку, допомогти в задоволенні нагальних основних

потреб, таких як їжа, вода, ковдра або тимчасове місце проживання, допомогти людям у доступі до інформації, послуг та соціальної підтримки» [321, с. 484].

Майбутні педагоги мають чітко усвідомлювати, що перша психологічна допомога – «це заспокоювальна емоційна підтримка, активне слухання і практична допомога, не консультування і не лікування. Вона часто описується як ненав'язлива і практична допомога, яка фокусується на наданні емоційної та практичної підтримки без детального фокусу на травмувальній події. Слід ознайомитись із методичними рекомендаціями «Перша психологічна допомога. Алгоритм дій» МОН України № 1/3872-22 від 04.04.2022 року, які пропонують алгоритм дій для педагогічних працівників, психологів, соціальних педагогів закладів освіти в умовах бойових дій усім учасникам освітнього процесу» [132].

Під час вебінару було проаналізовано всі патологічні стани, які можуть проявитися в осіб у надзвичайних ситуаціях, і розглянуто всі клінічні ознаки страху, апатії, ступору, рухового збудження, агресії, проявів нервового тремтіння, плачу, істерики, паніки та запропоновано детальний алгоритм покрокової психологічної допомоги в цих ситуаціях [115].

Окрім того, під час вебінару майбутні вчителі дізнались про те, що згідно з Наказом МОЗ України № 441 від 2022 року «Про затвердження порядків надання домедичної допомоги особам при невідкладних станах», Наказу МОЗ № 346 від 2017 року «Про удосконалення підготовки з надання домедичної допомоги осіб, які не мають медичної освіти», а також відповідно до статті 12 Закону України «Про екстрену медичну допомогу» [50], Постанови КМ України № 1115 від 2012 року «Про затвердження Порядку підготовки та підвищення кваліфікації осіб, які зобов'язані надавати домедичну допомогу», Наказу МОЗ України № 132 від 2009 року «Про організацію навчання окремих категорій немедичних працівників навичкам надання першої невідкладної медичної допомоги», педагоги за своїми службовими обов'язками зобов'язані надавати домедичну допомогу. Але для цього потрібно пройти курси домедичної допомоги та мати сформовані навички, які мають автоматично виконуватись під час надзвичайних ситуацій. Війна показала, що володіння навичками першої домедичної допомоги є вкрай необхідними.

На місцях подій у надзвичайних ситуаціях постійно перебуває багато людей, а тих, хто зможе надати першу домедичну допомогу, одиниці, але саме перші хвилини надважливі щодо припинення впливу травмувального чинника. Тому проведення найпростіших домедичних заходів щодо зупинки масивної кровотечі, проникнення інфекції, ускладнення від травм є вкрай важливі.

Є три етапи надання допомоги потерпілим:

1. Допомога в «червоній зоні» (англ. Care Under Fire – надання допомоги під вогнем у зоні обстрілу або на місці події надзвичайної ситуації, наприклад ДТП, під час бомбардування торговельного центру тощо). Переважно складається з якнайшвидшого переміщення потерпілих у безпечне місце та надання домедичної допомоги (наприклад, при кровотечі – зупинка кровотечі, при непрохідності дихальних шляхів – звільнення дихальних шляхів) тощо.

2. Допомога в «жовтій зоні» (англ. Tactical Field Care – надання допомоги у місці поруч, де йдуть бої, але в зоні укриття або безпечному місці, в якому немає загрози для життя потерпілого, так і для рятувальника, який надає допомогу).

3. Допомога в «зеленій зоні» (англ. Tactical Evacuation Care) – місце, з якого відбувається евакуація постраждалого або мобільні польові госпіталі, військові чи цивільні шпиталі, спеціалізовані клініки. Переважно полягає у своєчасному супроводі до місця немедичної чи медичної евакуації [61; 205; 206].

Для самостійного опрацювання студентам пропонувались документи, що унормовують поведінку учасників освітнього процесу в різних надзвичайних ситуаціях (Додаток А), а також наукову літературу щодо сучасних підходів до надання екстреної невідкладної та психологічної допомоги в надзвичайній ситуації [45; 61; 189; 190; 195; 206].

Під час спеціально організованих вебінарів проаналізовані всі ознаки кожного невідкладного стану та алгоритм дій щодо надання першої домедичної допомоги з ключовими моментами та з мінімальним використанням підручних засобів [206].

Другий блок теоретичної частини вебінару був присвячений правилам надання домедичної допомоги під час надзвичайних ситуацій воєнного характеру, зокрема було проаналізовано такі питання:

- методи оцінювання ознак життя у постраждалих з раптовою зупинкою серця та алгоритм проведення серцево-легеневої реанімації;
- методи оцінювання ознак кровотечі в залежності від виду ушкодженої судини та алгоритм дій щодо зупинення кровотечі;
- методи оцінювання ознак непрохідності дихальних шляхів і алгоритм відновлення їх прохідності тощо.

В Україні проходження курсів надання домедичної допомоги набрали обертів лише під час воєнних дій, але вони не обов'язкові, не систематичні, а тому знання щодо надання першої домедичної допомоги працівниками освіти є обмеженими, недосконалими. Майбутнім учителям було пояснено, що кожен з них може опинитись у ситуації, коли поруч буде потрібна перша домедична допомога і в цей час потрібно буде використати свої знання, навички і діяти згідно із засвоєним алгоритмом дій.

Кожна школа повинна мати план реагування на надзвичайні ситуації, на невідкладні медичні ситуації, ефективну систему зв'язку, пам'ятки щодо дій під час сигналу «Повітряна тривога», як в освітніх закладах країн ЄС [300, с. 738].

Склад аптечки та рюкзака дитини/школяра на екстрений випадок. Склад аптечки, яка повинна бути поруч з працівником освіти в укритті: пластирі різних розмірів; активоване вугілля (сорбент); препарати для зниження температури тіла більше 38,5⁰ С (жарознижувальні препарати); препарати усування больового синдрому (знеболювальні препарати); препарати для усунення симптомів алергії (антигістамінні препарати); препарати від діареї; препарати при кишковій інфекції; препарати/краплі від очної інфекції; препарати, які дитина приймає (дозування щонайменше на тиждень) з описом способу застосування та дози; запас масок; термометр.

Обов'язково у кожного має бути так званий «Екстрений рюкзак школяра», в якому повинні бути: пляшка питної води; енергетичний батончик; обов'язково дані про дитину (свідоцтво про народження); дані про батьків та їх контактні телефони; телефон дитини; за можливості зарядний пристрій (павербанк); індивідуальний набір необхідних ліків особисто для дитини, яка їх приймає (інгалятор, шприц-ручка для введення інсуліну тощо); за можливості змінна білизна та одяг; улюблена іграшка чи якась річ – це обов'язково; засоби гігієни; ліхтарик, але важливо пам'ятати – не перевантажувати рюкзак.

Отже, культура безпеки життєдіяльності як певний стан розвитку людини, соціальної групи, суспільства, що характеризується ставленням до питань забезпечення безпечного життя та трудової діяльності і, головне, активною практичною діяльністю щодо зниження рівня небезпеки, потребує формування впродовж усього життя людини, значну роль у цьому відіграє процес професійної підготовки в умовах закладу вищої освіти. Виховання у молоді свідомого та відповідального ставлення до питань особистої та колективної безпеки; формування умінь виявлення та оцінювання потенційних ризиків небезпеки, шляхів попередження та захисту; розвиток навичок оперативного реагування та ліквідації наслідків НС сприятимуть організації безпечного освітнього процесу.

Висновки до розділу 2

Найважливішим аспектом навчання у надзвичайних ситуаціях є забезпечення безпеки учасників освітнього процесу. Освітній процес має бути ретельно підготовленим та враховувати потенційні ризики й небезпеки, щоб уникнути травм і нещасних випадків. Навчання у надзвичайних ситуаціях може бути організоване в

різних формах (дистанційне, очне, змішане) і різними методами (теоретичні пояснення, практичні вправи, творчі завдання, проєктна діяльність тощо). Ці методи можна комбінувати для досягнення максимального ефекту.

Отже, педагог в умовах НС має дбати не лише про те, щоб учні краще засвоїли навчальний матеріал, а й, насамперед, має зрозуміти учнів, їх психологічний стан; грамотно визначити пріоритети; налаштувати учнів на роботу після НС; навчити учнів вчитися без шкоди для власного здоров'я. Тобто освітній процес в умовах НС повинен бути змінений з традиційного шкільного процесу на той, у якому більше уваги буде приділено психічному стану учнів.

Для кращого розуміння суті й структури культури безпечної професійної поведінки педагога в умовах НС визначено критерії і показники сформованості такої культури. За допомогою відповідних методик здійснено самооцінювання окремих показників. Низькі рівні конкретних показників стали основним чинником для посилення мотивації щодо підвищення культури безпечної професійної поведінки педагога в умовах НС загалом.

Доповнення змісту навчальних дисциплін з урахуванням сучасних реалій, в яких функціонує система освіти України, та використанням закордонного досвіду уможливило формування системи необхідних знань щодо правильного реагування педагогів на НС різного характеру. Виконання спеціально підібраних вправ, перегляд і аналіз онлайн-курсів сприяли формуванню діяльнісного компонента культури безпечної професійної поведінки педагога в умовах НС.

Детальніше методичні прийоми виховання безпечної професійної поведінки педагога в умовах надзвичайних ситуацій представлені в працях [71; 72; 87; 98; 99].

РОЗДІЛ III

ОЦІНКА ЕФЕКТИВНОСТІ ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПЕДАГОГІЧНИХ УМОВ І МЕТОДИЧНИХ ПРИЙОМІВ ВИХОВАННЯ В МАЙБУТНІХ ПЕДАГОГІВ КУЛЬТУРИ БЕЗПЕЧНОЇ ПОВЕДІНКИ В НАДЗВИЧАЙНИХ СИТУАЦІЯХ

3.1 Визначення ефективності організаційно-педагогічних умов

Для виховання в майбутніх педагогів культури безпечної професійної поведінки в умовах НС було здійснено експериментальне дослідження, яке здійснювали за такими етапами:

Підготовчий етап (серпень 2022 року):

- нормативно-правове забезпечення експерименту;
- розроблення програми дослідно-експериментальної роботи;
- аналіз нормативних документів МОН і ДСНС України щодо організації освіти в умовах воєнного стану;
- формування складу учасників експерименту, створення і поповнення банку даних про основні складові експерименту;
- аналіз умов організації укриттів у закладах освіти України в мирний та воєнний час;
- аналіз методичних рекомендацій щодо надання учням психологічної допомоги в умовах надзвичайних ситуацій;
- розроблення критеріїв і показників культури безпечної професійної поведінки педагога в умовах надзвичайних ситуацій;
- відбір і розроблення діагностичних методик для відстеження результатів педагогічного експерименту;
- визначення психолого-педагогічних проблем підготовки майбутніх педагогів до організації освіти в умовах надзвичайних ситуацій;

Організаційно-прогнозувальний етап (вересень - грудень 2022 р.):

- розроблення і доведення до учасників педагогічного експерименту програми і методики проведення експериментальних досліджень, організація їх виконання;
- аналіз світового досвіду організації освітнього процесу в умовах надзвичайних ситуацій (терористичні атаки, воєнні конфлікти);
- підготовка анкет для анкетування учителів, викладачів і студентів щодо проблем організації освіти в умовах надзвичайних ситуацій;
- підготовка та публікування наукових статей щодо проблем організації освіти в умовах надзвичайних ситуацій;

– визначення наукових основ теоретичних моделей методичних систем підготовки та підвищення кваліфікації вчителів щодо використання знань з цивільного захисту у навчальному процесі в системі післядипломної педагогічної освіти та педагогічних університетах.

Пошуково-формульвальний етап (2023 рік):

– науково-теоретичне забезпечення змісту педагогічного експерименту (консультації, семінари, майстер-класи, тренінги);

– визначення організаційно-педагогічних умов реалізації експериментальної методики виховання в учителів культури безпечної професійної поведінки під час надзвичайних ситуацій;

– підготовка та проведення вебінару для вчителів щодо надання психологічної та домедичної допомоги учасникам освітнього процесу під час надзвичайних ситуацій;

– розроблення програми навчальної дисципліни «Цивільний захист» для студентів усіх спеціальностей педагогічного університету;

– підготовка лекцій і методичних рекомендацій щодо правил і алгоритмів дій учасників освітнього процесу в умовах надзвичайних ситуацій;

– підготовка матеріалів для розширення змісту навчальних дисциплін «Безпека життєдіяльності» і «Цивільний захист»;

– навчання студентів педагогічних університетів за експериментальною методикою, що передбачала три етапи: формування усвідомлення педагогом відповідальності за безпеку учнів під час організації освітнього процесу в умовах НС та необхідності розвитку власної культури безпечної професійної поведінки з урахуванням особистих фізичних, психологічних та інтелектуальних можливостей; ознайомлення з видами НС і їх небезпеками, правилами поведінки в різноманітних НС і технологіями їх попередження; оволодіння майбутніми вчителями моделями та алгоритмами безпечної професійної поведінки під час НС різного характеру;

– апробація авторської програми та посібника для вчителів щодо видів надзвичайних ситуацій і правил безпечної поведінки під час їх прояву;

– розроблення методичних рекомендацій щодо ефективного використання у навчальному процесі закордонного досвіду організації екстреної освіти, інноваційних освітніх технологій, матеріалів із сайтів МОН і ДСНС України;

– підготовка та публікування серії наукових статей за результатами експериментального дослідження;

– здійснення моніторингу процесу та результатів дослідження на всіх етапах експерименту.

Узагальнювальний етап (січень – червень 2024 р.):

- експертиза ефективності експериментальної методики;
- кількісний і якісний аналізи, оцінювання результатів експерименту на основі розроблених критеріїв; коригування гіпотези відповідно до результатів експерименту;
- вихід на остаточну модель реалізації експериментальної методики виховання в учителів культури безпечної професійної поведінки під час надзвичайних ситуацій;
- поширення педагогічного досвіду, набутого в результаті педагогічного експерименту, через організацію та проведення семінарів, вебінарів, конференцій, «круглих столів» тощо.

Для забезпечення достовірності результатів опитування спочатку визначали обсяг вибірки. Оскільки всіх учителів в Україні (генеральна сукупність) близько 435000 [168], то для з'ясування кількості респондентів, яких потрібно було опитати, щоб із ймовірністю 0,95 можна було б стверджувати, що культура безпечної професійної поведінки педагогів в умовах надзвичайних ситуацій у вибірці відрізняється від такої культури вчителів у генеральній сукупності не більше, ніж

на 0,05, використовували формулу $n = \frac{Nt^2 pq}{N\Delta^2 + t^2 pq}$ [22, с.120], де N – кількість

педагогів у генеральній сукупності, p і q – частки вчителів, які володіють або не володіють культурою безпечної професійної поведінки педагогів в умовах надзвичайних ситуацій, $\Delta = 0,05$, $t = 1,96$ – визначено з таблиць для $F(t) = 0,95$ [22, с.205]. Оскільки частка p педагогів, які володіють, і q – які не володіють q культурою безпечної професійної поведінки педагогів в умовах надзвичайних ситуацій, невідомі, то беремо їхні значення такими, щоб їх добуток був максимальним, тобто $pq = 0,25$. Підставивши відповідні значення у формулу, одержимо $n \approx 400$.

Підставою для розроблення експериментальної методики виховання в майбутніх учителів культури безпечної професійної поведінки під час надзвичайних ситуацій стали результати анкетування 402 працівників освіти Вінницької області, з яких 3,8% – чоловічої статі та 96,2% – жіночої статі (віком від 20-30 років – 23,3%; від 30-40 років – 28,5%; від 40-50 років – 23,3%; більше 50 років – 24,9%). Респонденти склали декілька груп: вихователі закладів дошкільної освіти – 9,8%; завідувачки закладів дошкільної освіти – 1,5%; вчителі загально-освітніх шкіл – 79,1%; інші – 9%.

Оскільки українська система освіти з 2022 року функціонує в умовах воєнного стану, для якого характерними є перманентні прояви НС різного характеру, то педагогам було запропоновано такі завдання: визначити міру відповідальності педагога за безпеку учнів під час НС воєнного характеру; оцінити рівень знань, умінь і навичок щодо надання першої домедичної допомоги; оцінити власну впевненість і здатність виконання правильних алгоритмів дій при будь-якій НС; оцінити власну обізнаність про можливі реакції учасників освітнього процесу на НС та особисту психологічну стійкість в умовах НС, зокрема й воєнного характеру; визначити потребу в методичній підтримці щодо організації освітнього процесу в умовах НС.

Для зручності опрацювання результатів опитування відповідь на кожне із завдань було запропоновано оцінити за 5-бальною шкалою, де 1 – найнижче значення, а 5 – найвище значення досліджуваної ознаки. Узагальнені результати представлені в таблиці 3.1.

Таблиця 3.1

Результати опитування вчителів щодо їх готовності до правильної професійної поведінки в умовах НС воєнного характеру

<i>№</i>	<i>Ознака, що передбачала самооцінювання</i>	<i>Середній бал</i>
1.	Міра відповідальності педагога за безпеку учнів під час НС воєнного характеру	3,1
2.	Рівень знань, умінь і навичок щодо надання першої домедичної допомоги	2,2
3.	Власна впевненість у здатності до виконання правильних алгоритмів дій при будь-якій НС	2,7
4.	Обізнаність про можливі реакції учасників освітнього процесу на стрес під час НС	2,5
5.	Особиста психологічна стійкість в умовах НС, зокрема й воєнного характеру	2,6
6.	Потреба в методичній підтримці щодо організації освітнього процесу в умовах НС	4,2
7.	Ознайомленість з методичними матеріалами щодо поведінки учасників освітнього процесу під час НС на сайтах МОН чи ДСНС України	2,7

Результати опитування вчителів показали, що вони відчувають певні труднощі щодо визначення власної відповідальності за безпеку учнів під час НС різного характеру, не мають достатньої сукупності знань і навичок щодо надання першої домедичної допомоги, не всі впевнені у своїй здатності правильно діяти в умовах НС, не знають усіх можливих проявів реакцій на стрес і самі мають дуже низький рівень емоційної стійкості. Переважна більшість учителів (89,7%) вказали на низький рівень власної психологічної стійкості. Понад 79,8% педагогів оцінили

потребу в методичній підтримці щодо організації освітнього процесу в умовах НС максимальною кількістю балів. Натомість лише 43,2% проявляли самостійність у пошуку необхідних методичних матеріалів на сайтах МОН чи ДСНС України.

Такі результатами цілком узгоджуються з результатами української дослідниці О. Онопрієнко, на основі яких вона робить висновок, що вчителі потребують відповідного методичного супроводу для організації навчання у період воєнного стану [148, с.51].

Це все стало підставою для розроблення та впровадження експериментальної методики виховання в учителів культури безпечної професійної поведінки в умовах НС ще під час їхньої професійної підготовки.

В експерименті взяли участь здобувачі вищої освіти кваліфікаційного рівня «магістр» усіх педагогічних спеціальностей (всього 546 студентів). Усіх студентів на початку першого курсу магістратури було оцінено за допомогою відповідних діагностичних методик, що описані нижче. Студенти спеціальностей, на яких числові значення показників культури безпечної професійної поведінки педагога в умовах надзвичайних ситуацій виявились нижчими (275), увійшли до складу експериментальної групи (факультет фізичного виховання і спорту, факультет мистецтв і художньо-освітніх технологій, природничо-географічний факультет та факультет дошкільної і початкової освіти). Всі інші (271 студент) склали контрольну групу (факультет іноземних мов, історичний факультет, факультет філології та журналістики, факультет математики, фізики та комп'ютерних наук).

Впроваджуючи експериментальну методику, було враховано, що сучасний педагог має вміти запобігати виникненню надзвичайних ситуацій, а в разі їх виникнення приймати адекватні рішення та виконувати дії, спрямовані на їх ліквідацію та запобігання наслідків; використовувати у своїй практичній діяльності соціально-економічні, правові, технічні, медико-профілактичні, навчальні та виховні заходи, що спрямовані на забезпечення сприятливих умов навчання у шкільному середовищі.

Основою експериментальної методики стала реалізація організаційно-педагогічних умов (формування у майбутніх учителів під час вивчення психологічних дисциплін психологічної стійкості та готовності до виконання функції психологічного захисту учнів в умовах НС; модернізація змісту дисциплін ЦЗ і БЖД щодо видів НС, їх потенційних загроз життю і здоров'ю й технологій запобігання негативним наслідкам; вивчення та дотримання майбутніми педагогами правил і алгоритмів безпечної професійної поведінки умовах НС), що детально описано в другому розділі.

Після проведення експерименту відповідно до компонентів і критеріїв культури безпечної професійної поведінки педагога в умовах надзвичайних ситуацій, що описані в другому розділі, визначали числові значення її показників у студентів педагогічного університету. Кожний із запропонованих у таблиці 2.1 показників оцінювали за відповідними методиками, що передбачали 3-бальну систему оцінювання.

Наприклад, показники (1-6) оцінювали за допомогою результатів відповідей на запитання анкети, розробленої автором.

Анкета

на визначення значень мотиваційного критерію культури безпечної професійної поведінки педагога в умовах надзвичайних ситуацій

Шановний студенте, вибери варіант дій а), б) чи в), який найбільш притаманний для тебе як для вчителя, якому довелося проводити урок в умовах надзвичайних ситуацій.

1. Педагог за будь-яких умов і в будь-яких надзвичайних ситуаціях має зберігати спокій і проявляти навички безпечної професійної поведінки: а) негайно покликати на допомогу працівників ДСНС; б) подбати, насамперед, про власну безпеку, а потім – про безпеку учнів; в) опанувати власний страх і паніку та подбати про безпеку учнів.

2. Якщо учні перелякані, плачуть і кричать, то педагог: а) зобов'язаний покликати психолога, б) використовуючи свою владу, примусити всіх замовкнути; в) використовуючи свій авторитет і знання психології, спробувати стабілізувати психоемоційний стан учнів.

3. Педагог несе повну відповідальність за безпеку учнів в умовах надзвичайної ситуації: а) лише під час уроку; б) лише в межах школи; в) впродовж усієї тривалості НС і до того часу, поки батьки чи інші вповноважені дорослі не заберуть учнів під свою опіку.

4. Учитель зобов'язаний уникати або мінімізувати загрози від НС для учнів: а) лише під час уроку; б) лише в межах школи; в) впродовж усієї тривалості НС і до того часу, поки батьки чи інші вповноважені дорослі не заберуть учнів під свою опіку.

5. Українським педагогам варто вивчати світовий досвід організації освіти під час НС різного характеру: а) жоден світовий досвід не підходить сучасним українським реаліям; б) варто вивчати лише досвід організації освіти під час воєнних конфліктів; в) цінним є досвід реагування освітян на НС усіх видів (землетруси, смерчі, повені, пожежі, техногенні аварії, терористичні атаки, збройні напади та ін.).

6. Учитель має продовжувати освітній процес після закінчення прояву НС за умов безпеки: а) лише після відпочинку й стабілізації власного емоційного стану; б) лише після того, як дозволить директор школи; лише з дозволу ДСНС, але з урахуванням психоемоційного стану учнів.

Вибраний студентом варіант а) оцінювали в 0 балів, б) 3 бали, в) 5 балів.

Показники знанневого критерію був оцінений за допомогою результатів виконання студентами тестів і теоретичних завдань із відповідних навчальних дисциплін. Здобуті під час вивчення психологічних дисциплін (знання особливостей психологічних реакцій на стрес і методик психологічної підтримки) актуалізували, уточнювали й застосовували під час вивчення дисципліни «Цивільний захист». Було застосовано таку шкалу оцінювання теоретичних знань: 3 бали – знання поверхневі, неповні; 4 бали – знання або неглибокі, або неповні, тобто студент знає основи, але припускається помилок і неточностей; 5 балів – знання глибокі і вичерпні.

7. Знання особливостей психологічних реакцій на стрес.

8. Знання методик психологічної підтримки.

9. Знання сучасних видів НС і відповідних загроз.

10. Знання правил безпечної поведінки і технологій захисту.

11. Знання особливостей і стратегій навчання в умовах НС.

12. Знання показників культури безпечної поведінки педагога.

Прикладом завдання на оцінювання знань про особливості психологічних реакцій на стрес є вправа «Ознаки посттравматичного стресу».

Вправа «Ознаки посттравматичного стресу».

Виберіть зі списку ознаки посттравматичного стресу:

– невмотивована пильність – учень уважно прислухається і озирається навколо, очікуючи на небезпеку;

– різко реагує на голосні звуки;

– в учня відсутні такі прояви, як радість, любов, грайливість, спонтанність;

– учень відчуває труднощі під час встановлення близьких і дружніх контактів з оточенням;

– учень проявляє агресивність – прагне розв'язувати проблеми за допомогою сили;

– порушення пам'яті та концентрації уваги;

– депресія, якій передують нервові виснаження, апатія і негативне ставлення до життя;

– напади люті, гніву;

– погіршення самопочуття, скарги на фізичне здоров'я та поганий сон;

– можливі будь-які із перерахованих проявів.

Показники поведінкового критерію оцінювались за допомогою спеціальних психодіагностичних методик, тестів і практичних вправ. Основою для тестів було обрано рекомендації, що розміщені на сайтах МОН і ДСНС України.

13. Власна емоційна стійкість (Методика самооцінювання емоційного стану Уессмана-Рікса), модифікована до сучасних українських реалій (Додаток Й).

14. Для оцінювання вмінь заспокоїтись самому і заспокоїти учнів майбутнім педагогам пропонували такі запитання: Як заспокоїти себе, якщо відчуваєш паніку? Як заспокоїти себе, якщо відчуваєш страх? Як заспокоїти учня, якщо він плаче? Як заспокоїти учня, якщо його трясє від переляку? Як заспокоїти учня, якщо він проявляє агресію? (максимальну оцінку 5 виставляли за чітку, правильну й вичерпну відповідь).

15. Уміння визначити загрози від НС оцінювали за допомогою опису студентами можливих загроз від НС різного характеру (ураган, пожежа, паніка в натовпі, ракетні обстріли тощо).

16. Уміння швидко зреагувати й застосувати відповідні технології захисту оцінювали за допомогою виконання вправ такого типу: *«Під час дистанційного навчання у випадку оголошення сигналу «Повітряна тривога» або інших сигналів оповіщення педагоги повинні зупинити урок і зацентрувати увагу учнів на необхідності прослідувати всім до безпечного місця. Виберіть найбільш правильний варіант: а) лише на прифронтових територіях; б) наполягти, щоб усі учні пройшли в безпечне місце, де за можливості й відповідних технічних умов можна продовжити навчання; в) на прифронтових територіях варто застосовувати асинхронний режим проведення дистанційних навчальних занять».*

17. Здатність пояснити правила поведінки, зокрема під час сигналу «Повітряна тривога», оцінювали за допомогою вправ такого типу: *«У разі увімкнення сигналу «Повітряна тривога» або інших сигналів оповіщення, педагоги повинні зупинити урок і провести школярів до безпечного місця. Виберіть найбільш правильний варіант: а) лише на прифронтових територіях; б) усім прослідувати в укриття й чекати відбою повітряної тривоги; в) усім прослідувати в укриття, де за можливості й відповідних умов можна продовжити навчання».*

18. Уміння перебудувати освітній процес в умовах НС оцінювали за допомогою вправ такого типу: *«Дистанційне навчання може передбачати навчальні (у тому числі практичні, лабораторні) заняття, вебінари, онлайн-форуми та конференції, самостійну роботу, дослідницьку, пошукову, проєктну діяльність, навчальні ігри, консультації та інші форми організації освітнього процесу, передбачені навчальними програмами. Виберіть варіант, який найбільш*

доцільний в умовах воєнного стану: а) лише теоретичні пояснення вчителя та практичні заняття; б) теоретичні пояснення вчителя, практичні заняття, вебінари, самостійну роботу; в) усі зазначені види занять».

Було застосовано таку шкалу оцінювання умінь, які передбачали опис алгоритмів: 3 бали – відповіді неточні, невпевнені; 4 бали – студент знає основні дії, але припускається помилок і неточностей в окремих ситуаціях; 5 балів – уміння точні, впевнені. Оцінювання вибраних відповідей із запропонованих варіантів щодо поведінки педагога в умовах НС здійснювали за такою шкалою: варіант а) – 0 балів, б) – 3 бали, в) – 5 балів.

Для доведення ефективності результатів експериментальної методики порівнювали числові значення кожного з 18 показників культури безпечної професійної поведінки майбутніх педагогів в умовах надзвичайних ситуацій серед студентів контрольних (КГ) та експериментальних (ЕГ) груп до та після експерименту. Числові значення показників представлено в таблиці 3.2.

Таблиця 3.2

Критерії та показники культури безпечної професійної поведінки майбутніх педагогів в умовах надзвичайних ситуацій
(до та після застосування експериментальної методики)

№	Показники	КГ		ЕГ	
		до	після	до	після
1	Мотивація безпечної професійної поведінки	3,1	3,3	3,0	3,9
2	Бажання стабілізувати психоемоційний стан учнів	3,0	3,0	3,1	3,6
3	Усвідомлення відповідальності за безпеку учнів	3,0	3,2	2,9	3,8
4	Бажання уникнути або мінімізувати загрози від НС для учнів	3,3	3,4	3,1	3,7
5	Бажання оволодіти стратегіями екстреної освіти	3,4	3,6	3,2	3,9
6	Готовність продовжувати освітній процес за умов безпеки	3,3	3,3	3,0	3,6
Середнє значення за мотиваційним критерієм		3,15	3,24	3,06	3,75
7	Знання особливостей психологічних реакцій на стрес	3,0	3,0	3,2	3,7
8	Знання методик психологічної підтримки	3,0	3,0	3,1	3,6
9	Знання сучасних видів НС і відповідних загроз	3,2	3,2	2,8	3,6
10	Знання правил безпечної поведінки і технологій захисту	3,3	3,1	3,0	3,7
11	Знання особливостей і стратегій навчання в умовах НС	3,0	3,3	3,1	3,6
12	Знання показників культури безпечної поведінки педагога	3,1	3,1	3,0	3,7

Середнє значення за знаннєвим критерієм		3,14	3,16	3,08	3,65
13	Власна емоційна стійкість	3,2	3,1	2,8	3,6
14	Уміння заспокоїтись самому і заспокоїти учнів	2,9	3,3	2,8	3,6
15	Уміння визначити загрози	3,2	3,2	3,1	3,7
16	Уміння швидко зреагувати й застосувати відповідні технології захисту	3,1	3,1	2,8	3,6
17	Здатність пояснити правила поведінки учням	3,2	3,2	2,9	3,7
18	Уміння перебудувати освітній процес в умовах НС	2,7	2,7	2,6	3,6
Середнє значення за поведінковим критерієм		3,03	2,99	2,79	3,61
Середнє значення за всіма критеріями		3,11	3,17	2,98	3,67
19	Коефіцієнт розбіжностей між КГ і ЕГ до експерименту	t = 1,004			
20	Коефіцієнт розбіжностей між КГ до і КГ після експерименту	t = 2,49			
21	Коефіцієнт розбіжностей між ЕГ до і ЕГ після експерименту			t = 15,58	
22	Коефіцієнт розбіжностей між КГ і ЕГ після експерименту			t = 9,84	

Емоційна стійкість як основний показник поведінкового критерію культури безпечної професійної поведінки педагога в умовах надзвичайних ситуацій була оцінена за методикою самооцінювання емоційного стану Уессмана-Рікса за чотирима складовими: «Спокійність – тривожність», «Енергійність – втомленість», «Піднесення – пригніченість», «Впевненість у собі – безпорадність» (Додаток Й). Для того, щоб перевести результати оцінювання за цією методикою у 5-бальну шкалу, був здійснений кваліметричний розподіл (табл.3.3).

Таблиця 3.3.

Кваліметричний розподіл рівнів емоційного стану відповідно до 5-бальної шкали

Показник поведінкового критерію	Методика	Емоційний стан	Оцінка за 5-бальною шкалою
1	2	3	4
Емоційна стійкість	Методика самооцінювання емоційного стану Уессмана-Рікса	1-3 бали – дуже поганий; 4-5 балів – погіршений; 6-7 балів – добрий; 8-10 – дуже добрий.	1-3 бали – оцінка 0; 4-5 балів – оцінка 3; 6-7 балів – оцінка 4; 8-10 – оцінка 5.

Одним із ефективних заходів щодо розвитку навичок першої психологічної та домедичної допомоги під час війни був вебінар на тему: «Психологічна та домедична допомога при надзвичайних ситуаціях воєнного характеру», організований у співпраці освітнього хабу «NotBox» Вінницького державного університету ім. М. Коцюбинського та Вінницького національного медичного університету ім. М. І. Пирогова, який було організовано не лише для студентів, а й для вчителів загальноосвітніх шкіл Вінницької області.

Враховуючи результати проведеного дослідження, можна стверджувати, що отримана інформація щодо надання першої психологічної та домедичної допомоги в надзвичайних ситуаціях для працівників освіти стала дуже корисною, оскільки вони отримали не лише базові теоретичні знання, а й зуміли практично застосовувати ці знання у надзвичайних ситуаціях.

В КГ, де експериментальна методика не застосовувалась, емоційний стан майбутніх педагогів з часом погіршився, а в ЕГ його значення суттєво збільшилось з 2,8 до 3,6 бала. Позитивна динаміка спостерігалась і за всіма іншими показниками.

Для того, щоб довести не випадковість розходжень числових результатів у контрольних і експериментальних групах, скористаємось формулою обчислення критерію істотності відмінностей (критерію згоди) [22, с.137]:

$$t = \frac{v_E - v_K}{\sqrt{\frac{v_E^2}{2n_E} + \frac{v_K^2}{2n_K}}},$$

де $v_E = \frac{\sigma_E}{x_E}$ і $v_K = \frac{\sigma_K}{x_K}$, а середнє квадратичне відхилення обчислювали за

формулою $\sigma = \sqrt{\frac{\sum_{i=1}^n (x_i - \bar{x})^2}{n-1}}$, де $n = 18$ – кількість показників. Обчислення критерію

істотності розходжень дало найбільше значення $t = 15,58$, яке свідчить, що відмінність показників в ЕГ до та ЕГ після експерименту істотна. Це дало підстави вважати, що на виховання культури безпечної професійної поведінки майбутніх педагогів в умовах надзвичайних ситуацій значною мірою впливає експериментальна методика.

Аналогічні обчислення критерію істотності розходжень до початку експерименту дали значення $t = 1,004$ і $t = 2,49$, абсолютні значення яких менші за 3. Це свідчить, що відмінність показників у КГ та ЕГ до експерименту та в КГ до і після експерименту є неістотною. Експериментальною групою була вибрана та, де

середнє значення показників культури безпечної професійної поведінки майбутніх педагогів в умовах надзвичайних ситуацій виявилось меншим, тобто 2,98.

Як видно з таблиці, середнє значення показників культури безпечної професійної поведінки майбутніх педагогів в умовах надзвичайних ситуацій у контрольних групах теж дещо збільшилось – з 3,11 до 3,17, але це збільшення дуже незначне, і, як показали обчислення критерію згоди, $t = 1,004$, такі розходження є неістотними.

Проаналізувавши динаміку показників культури безпечної професійної поведінки під час надзвичайних ситуацій за кожним критерієм окремо (табл. 3.4), стало зрозуміло, що зміни в експериментальних групах набагато суттєвіші. Крім того, в контрольних групах не відбулося позитивних змін у показниках за поведінковим критерієм, а в експериментальних групах за цим критерієм зміни найбільші (0,82).

Таблиця 3.4

Зміни в середніх значеннях показників за кожним із критеріїв

Критерії	Контрольні групи			Експериментальні групи		
	До експер.	Зміни +/-	Після експер.	До експер.	Зміни +/-	Після Експер
Мотиваційний	3,15	+0,09	3,24	3,06	+0,69	3,75
Знансвий	3,14	+0,02	3,16	3,08	+0,57	3,64
Поведінковий	3,03	-0,04	2,99	2,79	+0,82	3,61

Деяке зменшення з часом окремих показників поведінкового критерію у контрольних групах пояснюємо тим, що на фоні наростання емоційної втоми і без систематичних тренувань, самостійного опрацювання додаткових відомостей і повторень засвоєних інструкцій теоретичні знання забуваються, а вміння послаблюються.

Це дало підстави зробити висновок, що саме експериментальна методика, яка передбачає постійні тренування, повторення правил і алгоритмів, суттєво впливає на культуру безпечної професійної поведінки педагогів в умовах надзвичайних ситуацій.

Оскільки всіх показників 18, а кожен з них передбачав максимальну кількість балів 5, то максимальне значення суми балів за кожним із критеріїв могло бути 30 балів, а загальна сума 90 балів. Тому, розділивши цю суму на три частини, одержано умовно три рівні культури безпечної професійної поведінки педагогів в умовах надзвичайних ситуацій.

I рівень (менше 30 балів) – низький. Студент із низьким рівнем культури безпечної професійної поведінки в умовах надзвичайних ситуацій усвідомлює небезпеку організації освітнього процесу під час НС, але не повною мірою відчуває відповідальність за збереження життя та здоров'я учнів; знає основні види НС, але не завжди прогнозує наслідки їхнього впливу на учасників освітнього процесу; пам'ятає окремі алгоритми дій у НС, але в критичних ситуаціях губиться, часто припускається помилок, бо не володіє емоційною стійкістю.

II рівень (від 31 до 60 балів) – середній. Студент із середнім рівнем культури безпечної професійної поведінки в умовах надзвичайних ситуацій усвідомлює небезпеку організації освітнього процесу під час НС та відчуває відповідальність за збереження життя та здоров'я учнів, але не готовий до стабілізації психологічного стану учнів; знає основні види НС, можливі реакції учнів на стрес, але не завжди прогнозує наслідки їхнього впливу на учасників освітнього процесу; пам'ятає окремі алгоритми дій у НС, здатний пояснити їх учням, але в критичних ситуаціях інколи припускається помилок.

III рівень (більше 60 балів) – високий. Студент із високим рівнем культури безпечної професійної поведінки в умовах надзвичайних ситуацій усвідомлює небезпеку організації освітнього процесу під час НС та відчуває відповідальність за збереження життя та здоров'я учнів, знає технології надання психологічної допомоги і готовий до стабілізації психологічного стану учнів; знає основні види НС, можливі реакції учнів на стрес, правильно прогнозує наслідки їхнього впливу на учасників освітнього процесу; знає алгоритми правильних дій в умовах НС різного характеру, здатний пояснити їх учням; у критичних ситуаціях приймає правильні рішення, діє швидко й правильно.

Розподіл студентів контрольних і експериментальних груп за рівнями культури безпечної професійної поведінки в умовах надзвичайних ситуацій на момент завершення навчання в магістратурі представлено в таблиці 3.5 і на графіку (рис. 3.1).

Таблиця 3.5

Розподіл студентів за рівнями культури безпечної професійної поведінки в умовах надзвичайних ситуацій

Групи	I рівень		II рівень		III рівень		Всього студентів
	абс.	відн.	абс.	відн.	абс.	відн.	
КГ	98	36,16%	122	45,02%	51	18,82%	271
ЕГ	53	19,27%	133	48,37%	89	32,36%	275

Для порівняння результатів у контрольних і експериментальних групах краще скористатись діаграмою на рис. 3.1.

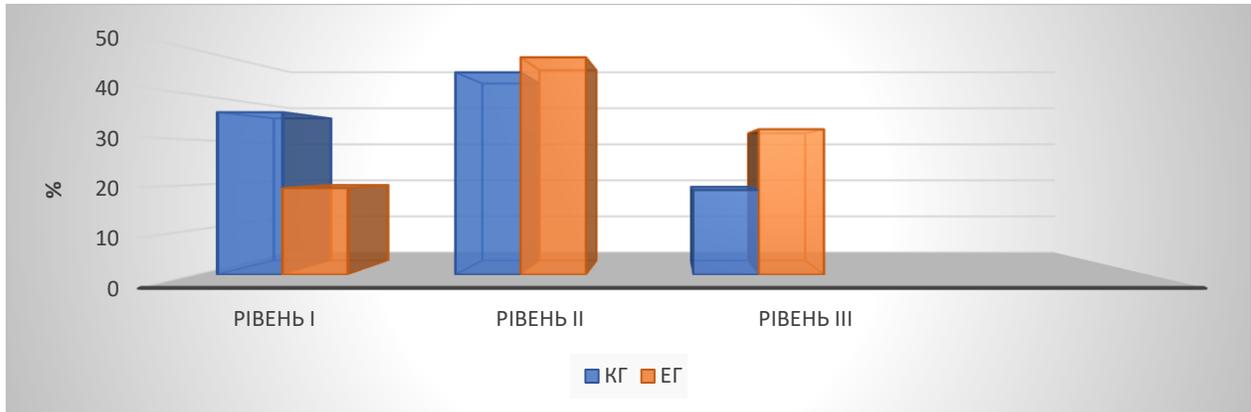

Рис. 3.1 Діаграма розподілу за рівнями сформованості культури безпечної професійної поведінки в умовах надзвичайних ситуацій студентів контрольних (КГ) і експериментальних (ЕГ) груп

Отже, з таблиці та рисунка видно, що в ЕГ після впровадження експериментальної методики понад 80% випускників педагогічного університету мають середній або високий рівень культури безпечної професійної поведінки в умовах надзвичайних ситуацій. У контрольних групах студентів з такими рівнями культури безпечної професійної поведінки в умовах надзвичайних ситуацій виявилось менше 64%.

Така різниця результатів вказує на суттєві відмінності в КГ і ЕГ, дало підстави вважати, що вони зумовлені впровадженням експериментальної методики виховання в майбутніх педагогів культури безпечної професійної поведінки в умовах надзвичайних ситуацій.

3.2 Рекомендації та перспективи з організації безпечної освіти в умовах надзвичайних ситуацій

Освіта в умовах НС може бути складною та вимагати додаткових зусиль з боку учнів і вчителів. Війна може спричинити евакуацію шкіл, знищення будівель, пожежі в закладах освіти, переселення населення, зміну традиційного алгоритму та розкладу освітнього процесу. Проте, незважаючи на ці складнощі, освіта в умовах НС є надзвичайно важливою для забезпечення майбутнього нації. Навчання може допомогти учасникам освітнього процесу зберегти ментальне здоров'я, розвивати креативність і навички, що допоможуть їм у майбутньому. Для багатьох дітей навчання є також місцем, де вони можуть знайти захист і підтримку у складні часи.

Але ефективність і безпека освітнього процесу в умовах НС суттєво залежить від культури безпечної поведінки вчителя та учнів, від сформованості її психологічного, технологічного та педагогічного компонентів. В умовах надзвичайних ситуацій, як стверджують психологи, виживає той, хто може пристосуватися; хто швидко й правильно оцінює нові обставини; у кого швидка реакція; хто здатний ухвалювати швидкі і нестандартні рішення.

Уряд України та багато міжнародних організацій намагаються допомогти забезпечити освіту в умовах війни, створюючи безпечні місця для навчання, надаючи допомогу учням і вчителям, забезпечуючи доступ до матеріалів навчання та різноманітних електронних платформ. Особливу увагу приділено психологічному благополуччю учнів і вчителів, їхньому ментальному здоров'ю.

У своїх роботах українські науковці зазначають, що: «дослідження з формування умінь і навичок емоційної стійкості учасників освітнього процесу в Україні ще не набули необхідних масштабів» [90, с.81] і що проблеми організації освіти в умовах надзвичайних ситуацій ще не знайшли належного відображення в українській педагогічній науці [91, с.82].

На сайтах МОН і ДСНС України розміщено онлайн-курси щодо правил поведінки в умовах НС, зокрема й воєнного характеру [135-142; 166; 169; 174-176]. Проте *на державному рівні* необхідним є збільшення кількості безкоштовних курсів першої домедичної допомоги та психологічної допомоги учням саме для освітян.

Автор статті С. Ройз зазначає, що особливо корисними в плані розвитку навичок емоційної стійкості може стати онлайн-практикум для дітей і підлітків «Твоя сила», пропонує конкретні вправи для учнів різного віку, які допомагають впоратися зі стресом, зрозуміти власні емоції та знайти підтримку в близьких, зберегти стійкість у стресових умовах [191].

На рівні системи педагогічної освіти необхідні нові підручники та посібники з дисциплін «Безпека життєдіяльності» та «Цивільний захист», у яких більше уваги буде приділено НС воєнного характеру; доцільним є проведення занять щодо розвитку в майбутніх учителів практичних навичок надання домедичної допомоги у симуляційних класах для закріплення теоретичних знань під наглядом досвідченого інструктора до повного освоєння відповідної техніки.

У змісті професійної підготовки майбутніх педагогів мають знайти місце практики соціально-емоційного та етичного навчання (СЕЕН), які варто застосовувати в умовах НС [164].

На рівні педагогічних ЗВО необхідними є корективи змісту педагогічної підготовки майбутніх педагогів. Освіта в умовах війни є складною, але надзвичайно

важливою справою [95]. Вона може допомогти дітям та молоді зберегти свій інтелектуальний та емоційний розвиток, а також стати невід'ємною частиною побудови майбутнього миру. Тому варто враховувати, що навчальні програми в повоєнний час можуть також включати елементи виховання миру, сприяючи розвитку діалогу й толерантності.

В Україні педагогіку миру науковці пов'язують з національно-патріотичним вихованням [167]. Боротьба українського народу за свою незалежність показала надзвичайну важливість такого виховання. Проте у післявоєнний час для системи освіти не менш цінними будуть ідеї І. Канта про «вічний мир» та А. Швейцера щодо «благоговіння перед життям». І тому ми поділяємо думку українського філософа В. Андрущенка щодо актуалізації цінності миру та виховання миролюбності. Автор пропонує використовувати сучасну європейську практику виховання миролюбності і толерантності, яка ґрунтується виключно на суб'єкт-суб'єктній, гуманістичній парадигмі виховання і ставить у центр освітнього процесу розвиток комунікативно-екзистенціального потенціалу дитини [4].

Проте навіть після закінчення війни всі учасники освітнього процесу змушені будуть пам'ятати про численні загрози, спричинені воєнними діями. І йдеться не лише про величезні території замінувань чи наявність зброї у багатьох членів суспільства, а й про техногенні аварії та соціальні наслідки.

Тому *на рівні школи* необхідне розширення функцій шкільного психолога з метою надання їм вчасної психологічної допомоги, формування в учасників освітнього процесу емоційної стійкості та культури безпечної поведінки.

А на особистісно-професійному рівні педагоги змушені будуть враховувати стресові умови війни а згодом – і повоєнні реалії і вчити учнів правильно на них реагувати. До правил поведінки в умовах НС, що були проаналізовані в попередніх розділах, варто буде додати обговорення з учнями випадків правильного реагування у випадку знаходження невідомого предмета; на людей з посттравматичним синдромом; на людей зі зброєю в громадських місцях; на пропаганду антиукраїнських ЗМІ; на можливі міжетнічні конфлікти на окремих території України чи в інших країнах тощо.

Корисними для кожного учасника освітнього процесу можуть бути поради штучного інтелекту. Нижче наведено фрагмент спілкування з ChatGPT:

Користувач

В Україні зараз відбувається війна. Вже два роки учасники освітнього процесу живуть в умовах постійного стресу. Що ти можеш нам порадити?

ChatGPT

Ситуація в Україні, яка включає в себе воєнні події, може створювати значний стрес та викликати емоційні труднощі для учасників освітнього процесу. Ось кілька порад, які можуть допомогти управляти стресом та підтримати емоційне благополуччя:

Розмовляйте про свої почуття: важливо говорити про свої емоції та ділитися ними з іншими. Це може включати розмови з друзями, родиною або фахівцями з психології.

Використовуйте ресурси для психологічної підтримки: звертайтеся до психологів чи консультантів, які можуть допомогти вам зрозуміти та управляти стресом.

Зосередьтеся на самогідності: розгляньте методи самогіннозу, медитації чи глибокого дихання, які можуть допомогти зняти напругу та зосередити увагу.

Зберігайте режим дня: спробуйте встановити регулярний режим дня з достатньою кількістю сну та відпочинку.

Шукайте підтримку в спільноті: спілкуйтеся з іншими учасниками освітнього процесу. Підтримка групи може бути дуже ефективною.

Використовуйте творчість: розвивайте та використовуйте творчі методи вираження емоцій, такі як малювання, письмо чи музика.

Дотримуйтеся фізичної активності: заняття фізичною активністю може допомогти виробити ендорфіни та поліпшити настрій.

Сприймайте свої емоції як природні: дозвольте собі відчувати свої емоції, не засуджуючи себе за них.

Підтримуйте один одного: будьте готовими слухати та підтримувати один одного в ці важкі часи.

Якщо можливо, також звертайтеся за допомогою до організацій та ресурсів, які спеціалізуються на психологічній підтримці у військових конфліктах чи стресових ситуаціях.

Такого типу поради може отримувати від штучного інтелекту і педагог, і кожен учень, але учитель має підказати школярам про таку можливість віртуального спілкування.

На рівні кожного учня необхідним ще тривалий час після війни буде вивчення та дотримання ним правил безпечної поведінки в умовах надзвичайних ситуацій різного характеру.

Тобто у повоєнний час загальна кількість НС зменшиться, їх дія не буде настільки комплексною, а вплив не буде настільки інтегрованим; проблеми організації освіти стануть менш складними. Але можуть виникати проблеми й

надзвичайні ситуації соціального характеру, а з огляду на зміни клімату, можливі часті прояви ще й НС природного характеру.

Це означає, що сформованість у педагога культури безпечної професійної поведінки в умовах надзвичайних ситуацій не втрачатиме своєї актуальності.

Вибір того чи іншого типу поведінки в складній ситуації, як ми вже зазначали вище, залежить від багатьох чинників і умов. Теоретичне узагальнення проаналізованих досліджень з проблематики психології надзвичайних ситуацій дало змогу визначити критерії конструктивності безпечної поведінки учасників освітнього процесу в умовах надзвичайних ситуацій:

1. Ефективність (оптимізація власних ресурсів задля досягнення бажаного результату: розуміння спільної мети діяльності, спільності і єдності завдань, розуміння мотивів поведінки в різних ситуаціях, адекватність оцінок і самооцінок).

2. Адаптивність (здатність швидко пристосовуватися до змін у надзвичайних умовах).

3. Гнучкість (здатність швидко й адекватно реагувати на зміни, що виявляється в перебудові наявних способів вирішення завдань, у зміні способу реагування, що перестає бути ефективним, на оптимальний чи продуктивний).

4. Активність (участь у перетворювальних процесах, які відбуваються внаслідок надзвичайних подій).

5. Ініціативність (підтримка старих і налагодження нових зв'язків у надзвичайних умовах).

6. Емоційна стійкість (урівноваженість, опірність, що дає змогу протистояти життєвим труднощам; зберігати здоров'я й працездатність у надзвичайних ситуаціях).

7. Критичність (добирання інформації для перевірки власних гіпотез та побудови прогнозу розгортання подій, що підвищує як адаптивність особистості в соціумі, так і ефективність її діяльності в професійному та особистісному сенсі).

8. Рефлексивність (здатність до самоаналізу для досягнення бажаного результату, потреба в саморозвитку та самоактуалізації).

Набути таких навичок майбутні вчителі зможуть під час професійної підготовки за дотримання таких організаційно-педагогічних умов:

1. Формування у майбутніх учителів психологічної стійкості та готовності до виконання функції психологічного захисту учнів в умовах НС.

2. Модернізація змісту дисциплін «Безпека життєдіяльності» і «Цивільний захист» щодо видів НС, їх загроз життю та здоров'ю, а також технологій запобігання негативним наслідкам.

3. Вивчення та дотримання майбутніми педагогами правил і алгоритмів безпечної професійної поведінки умовах НС.

Додатковим ресурсом щодо формування психологічного, технологічного та педагогічного компонентів культури безпечної професійної поведінки педагога в умовах надзвичайних ситуацій можуть стати матеріали сайтів МОН і ДСНС України, які постійно доповнюються новими рекомендаціями, завданнями для вчителів і вправами для учнів. Використання таких матеріалів у освітньому процесі допоможе всім його учасникам подолати стрес, уникнути посттравматичного синдрому, швидше адаптуватись до складних ситуацій і продовжити навчання.

У післявоєнний період корисними для науковців і педагогів можуть бути напрацювання міжнародної спільноти, включно з урядовими та волонтерськими організаціями, іноземними університетами та науковцями, які зробили свій внесок у десятки проєктів «постконфліктної реконструкції», включаючи ініціативи з розвитку «педагогіки миру», «педагогіки політичної травми», планування та розвитку безпечної освіти й технологій миротворчості.

Не втратять своєї актуальності наукові праці щодо питань мультикультурної освіти, виховання міжетнічної толерантності, «глобальної компетентності» тощо. Особливо цінними будуть дослідження щодо ролі освіти в запобіганні конфліктам і кризовим ситуаціям, зокрема й щодо постконфліктної допомоги розвитку та розбудови миру та належного формування громадянства й діяльності з розбудови нації [39].

У подальшому варто враховувати, що зрозуміти та конструктивно відповісти на складні комплексні виклики, що виникли в Україні перед системою освіти, можна буде лише за допомогою програм підготовки педагогів, які базуються на аналізі світового досвіду, прогнозуванні історичних перспектив, врахуванні теорій психології та педагогіки безпеки, а також на практичних знаннях з безпеки життєдіяльності й цивільного захисту.

Тому до подальших напрямів досліджень слід віднести наступні:

1) створення технологій імплементації сучасних досягнень психології надзвичайних ситуацій у професійну підготовку майбутніх педагогів;

2) розроблення методик виховання в майбутніх педагогів таких вкрай важливих в умовах НС особистісних якостей як: самоєфективність, адаптивність, гнучкість, активність, ініціативність, емоційна стійкість, критичність тощо;

3) підготовка для вчителів методичних матеріалів щодо виховання в учнів таких якостей та культури безпечної поведінки в умовах НС;

4) підготовка та перепідготовка шкільних психологів з метою забезпечення їх готовності до формування в учасників освітнього процесу емоційної стійкості;

5) аналіз світового досвіду технологій «педагогіки миру» з метою підготовки до їх імплементації в українську систему освіти після закінчення війни;

б) підготовка нових підручників і посібників з дисциплін «Безпека життєдіяльності» та «Цивільний захист» з акцентом на НС воєнного характеру.

Отже, запропонована експериментальна методика дала позитивні результати, які підтверджують її ефективність і доводять необхідність продовжувати подальші теоретичні дослідження та практичні розробки в цьому ж напрямі з метою допомогти учасникам освітнього процесу організувати його з максимальною ефективністю навіть в умовах перманентних надзвичайних ситуацій.

Здійснений аналіз досвіду інших країн, яким довелось організувати освіту в умовах надзвичайних ситуацій, правил поведінки та алгоритмів реагування на надзвичайні ситуації, а також теоретичних матеріалів і практичних рекомендацій, розроблених в Україні під час воєнного стану та їх апробація на практиці, уможливорює запропонувати методичні рекомендації щодо виховання культури безпечної поведінки вчителів та учнів у надзвичайних ситуаціях.

До основних напрямків діяльності педагогічних ЗВО щодо виховання культури безпечної поведінки вчителів та учнів у надзвичайних ситуаціях слід віднести:

1) виховання в майбутніх педагогів почуття відповідальності за життя та здоров'я учнів, зокрема й під час організації навчання в умовах надзвичайних ситуацій;

2) аналіз світового досвіду організації освітнього процесу під час надзвичайних ситуацій;

3) вивчення та використання на практиці методичних матеріалів, що пропонуються на сайтах МОН і ДСНС України щодо організації навчання в умовах надзвичайних ситуацій;

4) поширення кращих практик українського досвіду організації навчання в умовах надзвичайних ситуацій, зокрема й шляхом оприлюднення результатів наукових досліджень;

5) доведення до уваги студентів відомостей щодо структури, критеріїв, показників і рівнів культури безпечної професійної поведінки педагога в надзвичайних ситуаціях;

б) розроблення у кожному закладі освіти чітких правил і алгоритмів реагування учасників освітнього процесу на НС різного характеру та відпрацювання відповідних навичок шляхом систематичних тренувань.

Подальші наукові дослідження варто спрямувати на створення технологій імплементації сучасних досягнень психології надзвичайних ситуацій у професійну підготовку майбутніх педагогів.

Актуальним залишається розроблення методик виховання в майбутніх педагогів таких вкрай важливих в умовах НС особистісних якостей як: самоефективність, адаптивність, гнучкість, активність, ініціативність, емоційна стійкість, критичність тощо.

Варто інтенсифікувати підготовку для вчителів методичних матеріалів щодо виховання в учнів таких самих якостей і культури безпечної поведінки в умовах НС.

Висновки до розділу 3

Підставою для розроблення експериментальної методики виховання культури безпечної поведінки педагогів в умовах НС та її впровадження у професійну підготовку майбутніх учителів стали результати опитування понад 400 учителів. Було з'ясовано, що педагоги відчують труднощі щодо визначення власної відповідальності за безпеку учнів під час НС різного характеру, не мають достатньої сукупності знань і навичок щодо надання першої домедичної допомоги, не всі впевнені у своїй здатності правильно діяти в умовах НС, не знають усіх можливих проявів реакцій на стрес і самі мають дуже низький рівень емоційної стійкості в умовах воєнного стану.

Числові результати показників культури безпечної поведінки майбутніх педагогів в умовах НС в КГ та ЕГ показали, що в порівнянні з контрольними групами, де експериментальна методика не застосовувалась, результати в експериментальних групах є значно вищими. Зокрема відбувся суттєвий перерозподіл студентів ЕГ за рівнями культури безпечної поведінки майбутніх педагогів в умовах НС (загалом середнього та високого рівня досягли 80,73%). У контрольних групах студентів із середнім і високим рівнями культури безпечної поведінки майбутніх педагогів в умовах НС загалом 63,84%.

Найсуттєвіші зміни в експериментальних групах відбулися за поведінковим критерієм (+0,82 бала за 5-бальною шкалою), у той час як за мотиваційним і знаннєвим критерієм приріст дещо менший (+0,69 бала і +0,57 бала відповідно). У контрольних групах зміни за мотиваційним і знаннєвим критеріями майже не відбулися, а середнє значення поведінкового критерію навіть дещо зменшилось (на 0,04 бала). Пояснюємо це зниженням такого показника як емоційна стійкість (на 0,1 бала).

Різниця числових значень показників культури безпечної професійної поведінки в умовах надзвичайних ситуацій студентів КГ і ЕГ і вказує на суттєві відмінності між ними. Опрацювання одержаних числових результатів методами математичної статистики (критерію згоди) дає підстави зробити висновок, що відмінності між ЕГ та КГ зумовлені впровадженням експериментальної методики.

Отже, в дослідженні окреслено нові перспективи організації освіти в умовах НС; зроблено спробу заповнити деякі прогалини в педагогічній науковій літературі щодо безпечної поведінки учасників освітнього процесу в складних умовах сучасного світу; акцентовано увагу на дилемах післявоєнної освіти та розвитку педагогіки миру.

Окремі результати дослідження та пропозиції, що представлені в третьому розділі, детальніше описані в працях [95; 96; 206].

ПІСЛЯМОВА

У монографії на основі проведеного аналізу нормативних документів та світового досвіду щодо надзвичайних ситуацій в освітньому процесі України можна зазначено про необхідність розвитку культури безпечної професійної поведінки серед педагогів. Виділено ключові компоненти такої культури – психологічний стан учасників, знання та технології захисту в умовах НС, а також правила безпечної поведінки. Важливими є також мотивація педагогів до безпечної професійної поведінки та їхня здатність ефективно реагувати на надзвичайні ситуації.

Зазначені компоненти і критерії є основою для розроблення та впровадження ефективної методики підготовки майбутніх педагогів до управління надзвичайними ситуаціями в освітньому середовищі. Такий підхід сприятиме забезпеченню безпеки учасників освітнього процесу і покращенню їхнього психологічного стану в умовах стресу, забезпечуючи нормальний хід навчання навіть під час кризових ситуацій.

На основі аналізу нормативних документів ДСНС України визначено та охарактеризовано види та основні характеристики надзвичайних ситуацій, що найбільш поширені наразі на території України. З урахуванням світового досвіду та сучасних українських реалій з'ясовано наявні та можливі загрози різних НС функціонуванню системи освіти. Зроблено висновок, що в нашій країні з НС природного характеру найбільш небезпечними для учасників освітнього процесу є епідемії інфекційних захворювань; із НС техногенного характеру – пожежі, руйнування будівель і відсутність електропостачання та мобільного зв'язку; із НС соціального характеру – прояви діяльності терористичних груп, деструктивних інтернет-спільнот; із НС воєнного характеру – ракетні обстріли, замінування територій, евакуація та вимушене переміщення освітніх закладів і сімей учасників освітнього процесу. Ці та інші НС не лише перешкоджають звичному перебігу освітнього процесу, а й загрожують життю та здоров'ю його учасників.

На основі аналізу світового та вітчизняного досвіду визначено сфери відповідальності педагогів під час організації навчання в умовах надзвичайних ситуацій: психолого-емоційний стан учасників освітнього процесу під час прояву НС; обізнаність педагога про види НС, їх можливі загрози та способи попередження й уникнення негативних наслідків; уміння правильно й швидко реагувати на НС різного характеру, пояснити учасникам освітнього процесу правила безпечної поведінки та здатність виховувати в них культуру безпечної поведінки в умовах НС. Від учителя в умовах НС суспільство очікує виконання додаткових функцій: психологічного захисту учнів, визначення та запобігання ризиків в умовах НС,

педагогічного (виховного та освітнього) супроводу учасників освітнього процесу в умовах НС. Для виконання таких додаткових функцій педагог має володіти емоційно-психологічною стійкістю; бути обізнаним із стратегіями екстреної освіти; знати види НС, алгоритми дій учителя в умовах НС і відповідні правила поведінки учнів. Тобто педагог має володіти культурою безпечної професійної поведінки в умовах надзвичайних ситуацій.

Компонентами культури безпечної професійної поведінки педагога в умовах надзвичайних ситуацій визначено психологічний, технологічний і педагогічний, а критеріями – мотиваційний, знаннєвий і поведінковий. За кожним критерієм відповідно до кожного з компонентів визначено 18 показників сформованості культури безпечної професійної поведінки в умовах надзвичайних ситуацій: за мотиваційним критерієм – мотивація безпечної професійної поведінки, бажання стабілізувати психоемоційний стан учнів, усвідомлення відповідальності за безпеку учнів, бажання уникнути або мінімізувати загрози від НС для учнів, бажання оволодіти стратегіями екстреної освіти, готовність продовжувати освітній процес за умов безпеки; за знаннєвим критерієм – знання особливостей психологічних реакцій на стрес, методик психологічної підтримки, сучасних видів НС і відповідних загроз, правил безпечної поведінки і технологій захисту, особливостей і стратегій навчання в умовах НС, показників культури безпечної поведінки педагога; за поведінковим критерієм – власна емоційна стійкість, уміння заспокоїтись самому і заспокоїти учнів, уміння визначити загрози та швидко зреагувати й застосувати відповідні технології захисту, здатність пояснити правила поведінки учням і перебудувати освітній процес в умовах НС.

Експериментальна методика виховання в майбутніх педагогів культури безпечної професійної поведінки в умовах НС була впроваджена на практиці за трьома етапами: I – формування усвідомлення відповідальності за безпеку учнів під час організації освітнього процесу в умовах НС та необхідності розвитку власної культури безпечної професійної поведінки; II – ознайомлення з видами НС і їх небезпеками, правилами поведінки в різноманітних НС і технологіями їх попередження; III – оволодіння моделями та алгоритмами безпечної професійної поведінки під час НС різного характеру.

З метою забезпечення ефективного впровадження експериментальної методики виховання в майбутніх педагогів культури безпечної професійної поведінки в умовах НС було визначено й обґрунтовано відповідні організаційно-педагогічні умови: формування у майбутніх учителів під час вивчення психологічних дисциплін психологічної стійкості та готовності до виконання функції психологічного захисту учнів в умовах НС; модернізація змісту дисциплін

ЦЗ і БЖД щодо видів НС, їх потенційних загроз життю і здоров'ю й технологій запобігання негативним наслідкам; вивчення та дотримання майбутніми педагогами правил і алгоритмів безпечної професійної поведінки умовах НС. Числові значення показників кожного з критеріїв оцінювали за допомогою спеціальних психодіагностичних методик, тестів, авторських анкет і практичних вправ. Ефективність експериментальної методики виховання в майбутніх учителів культури безпечної професійної поведінки в умовах надзвичайних ситуацій доведено методами математичної статистики.

Результати здійсненого дослідження дають підстави запропонувати методичні рекомендації щодо підвищення рівня культури безпечної поведінки учасників освітнього процесу в умовах НС *на рівні держави* (розширення мережі безкоштовних курсів першої домедичної допомоги, психологічної допомоги учням, розвитку навичок емоційної стійкості); *на рівні системи педагогічної освіти* (розвиток у майбутніх учителів практичних навичок надання домедичної допомоги в симуляційних класах, освоєння практик соціально-емоційного та етичного навчання); *на рівні педагогічного ЗВО* (доповнення змісту навчальних дисциплін інформацією щодо загроз найбільш поширених на території України НС, їх можливих наслідків і способів уникнення чи подолання негативних наслідків); *на рівні школи* (розширення функцій шкільного психолога з метою формування в учасників освітнього процесу емоційної стійкості); *на особистісно-професійному рівні* кожного педагога (постійний розвиток культури безпечної професійної поведінки в умовах надзвичайних ситуацій та навчання учнів відповідних правил поведінки); *на рівні кожного учня* (вивчення та дотримання правил безпечної поведінки в умовах надзвичайних ситуацій різного характеру).

Перспективами подальших досліджень є створення технологій імплементації сучасних досягнень психології надзвичайних ситуацій у професійну підготовку майбутніх педагогів; розроблення методик виховання в майбутніх педагогів таких вкрай важливих в умовах НС особистісних якостей як: самоефективність, адаптивність, гнучкість, активність, ініціативність, емоційна стійкість, критичність тощо; підготовку для вчителів методичних матеріалів щодо виховання в учнів таких якостей та культури безпечної поведінки в умовах НС.

ГЛОСАРІЙ ТЕРМІНІВ

Аварійна ситуація – це неочікувана подія, яка створює потенційну загрозу для життя, здоров'я або майна людей і вимагає негайних заходів для її управління і мінімізації наслідків.

Адаптація до зміни клімату – це система заходів, спрямованих на зменшення вразливості до змін клімату і адаптацію до їхніх наслідків, таких як екстремальні погодні умови, повені та інші природні небезпеки.

Безпека життєдіяльності – це поняття охоплює заходи і стратегії, спрямовані на забезпечення безпеки людей у різних життєвих ситуаціях, включаючи надзвичайні ситуації, природні катастрофи, конфлікти тощо. Це включає фізичну, психологічну і соціальну безпеку.

Безпека освітнього процесу – забезпечення безпеки учнів і педагогів у шкільному середовищі, у тому числі в умовах кризових ситуацій, що можуть загрожувати їхньому фізичному і психологічному благополуччю.

Безпека транспортування – це забезпечення безпеки під час переміщення людей і вантажів по різних видах транспорту.

Біологічна безпека – це заходи для запобігання випадків забруднення агентами біологічного походження, які можуть викликати захворювання або інші негативні наслідки для здоров'я.

Біотероризм – це використання біологічних агентів (бактерій, вірусів тощо) як інструменту терористичних атак для спричинення захворювань серед населення.

Внутрішньогалузева безпека – це система заходів і політик, спрямованих на запобігання небезпеці працівників в рамках конкретної галузі, таких як промислові аварії, негативний вплив на здоров'я та інші загрози.

Воєнний стан – це офіційний статус, що вводиться в країні в разі загрози військових загроз чи конфлікту. Це може призводити до введення обмежень, викликати зміни в повсякденному житті, включаючи освітній процес.

Громадська безпека – це заходи, спрямовані на забезпечення безпеки громади, включаючи попередження злочинності, небезпек для здоров'я та інших загроз.

Гуманітарна криза – це ситуація, коли люди стикаються з важкими умовами життя внаслідок конфліктів, природних катастроф або інших НС.

Евакуація – це організована процедура виведення людей з небезпечного або кризового середовища в безпечне місце.

Екологічна безпека – це заходи і стратегії для збереження і захисту природних ресурсів і середовища від негативного впливу людської діяльності.

Епідемія – це швидке поширення хвороби серед великої кількості людей в певному регіоні чи популяції.

Загроза терористичних актів – це потенційна небезпека, яка виникає від наміреного використання насильства або погроз в рамках політичної, релігійної або ідеологічної мети.

Захист інформації – це заходи для забезпечення конфіденційності, цілісності і доступності інформації в умовах загрози кібератак, витоку даних та інших кібер загроз.

Комунікаційна інфраструктура – це інфраструктурні системи і технології, які забезпечують зв'язок і передачу інформації під час кризових ситуацій.

Культура безпечної поведінки – це сукупність знань, навичок і установок, які сприяють безпечному і відповідальному поведінці в різних ситуаціях, включаючи надзвичайні обставини.

Масова паніка – це ситуація, коли велика кількість людей втрачає контроль над своїми діями та реакціями через почуття страху і безпеки.

Медична допомога – це надання медичної допомоги постраждалим в надзвичайних ситуаціях і кризових умовах.

Моніторинг кризових ситуацій – це системи та процеси для постійного відстеження та аналізу надзвичайних ситуацій для прийняття обґрунтованих рішень.

Надзвичайні ситуації – непередбачувані події або стани, які можуть негативно вплинути на людей, спричинюючи загрозу їхньому життю, здоров'ю, безпеці чи матеріальним цінностям.

Підготовка до водних надзвичайних ситуацій – це заходи для запобігання та відповіді на надзвичайні ситуації, пов'язані з водою, такі як повені, утоплення і водяні аварії.

Післявоєнний час – це період після закінчення війни, коли суспільство відновлюється після руйнувань і втрат, зокрема в освітній системі.

Повномасштабне вторгнення – це великомасштабна військова або політична діяльність, яка має на увазі активне вторгнення чи окупацію території.

Поводження з вогнем і вибухонебезпечними речовинами – це навички і протоколи, які забезпечують безпечне поведження з вогнем і матеріалами, що можуть спричиняти вибухи.

Психологічна підтримка – це надання психологічної допомоги і підтримки людям, які пережили травматичні події, включаючи учнів і педагогів у надзвичайних ситуаціях.

Радіаційна небезпека – це загроза для здоров'я і середовища, пов'язана з випромінюванням радіації через аварії на атомних електростанціях, радіоактивні забруднення тощо.

Резервування ресурсів – це забезпечення достатніх запасів необхідних ресурсів (включаючи їжу, воду, паливо тощо) для використання у надзвичайних умовах.

Санітарно-епідеміологічна безпека – це заходи і стратегії, спрямовані на запобігання поширенню і контролю інфекційних захворювань та інших загроз здоров'ю через санітарні та епідеміологічні заходи.

Соціальна безпека – це заходи для захисту соціальних прав, інтересів та добробуту населення, зокрема вразливих груп, в умовах можливих загроз.

Спеціальна підготовка – це тренування і навчання специфічним навичкам і знанням для ефективної реакції на надзвичайні ситуації.

Спостереження і звітність – це моніторинг подій і відповідь на них, а також звітність про виконані дії і результати.

Стратегії відновлення – це планування та виконання дій для відновлення нормального життя і роботи після кризової ситуації.

Техногенна катастрофа – це надзвичайна ситуація, спричинена технічною несправністю, аварією чи недбалістю, яка може призвести до значних матеріальних збитків та загрози для здоров'я і безпеки людей.

Функції педагога в умовах НС – це особливі завдання і відповідальності, які педагоги виконують у ситуаціях надзвичайних обставин, зокрема забезпечення безпеки і навчання учнів.

Харчова безпека – це заходи для забезпечення безпечності та якості продуктів харчування в умовах можливих загроз, таких як харчові отруєння, негативний вплив на середовище тощо.

Центри координації дій – це організаційні структури, які забезпечують координацію і співпрацю між різними агентствами і організаціями в надзвичайних ситуаціях.

Цивільний захист – це система заходів і структур, призначених для захисту населення і майна від небезпек, включаючи різні види надзвичайних ситуацій.

Штучне створення кризових ситуацій – це дії або події, спрямовані на провокацію або спричинення негативних подій або ситуацій, що вимагають негайних заходів та реакцій.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Акімова О. В., Коломієць Д. І., Бабчук, Ю. М., Грицак А. В. Організація шкільної освіти в умовах надзвичайних ситуацій воєнного характеру: аналіз світового досвіду. Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Педагогіка і психологія, 2023. Вип. 73. С. 90-95
2. Акімова О. В., Коломієць А. М., Наливайко О. Б. Формування культури безпеки життєдіяльності студентів. *Наукові інновації та передові технології*. 2023. В.4 (18). С.326-334.
3. Андреев С. О. Інституціональні засади розвитку державних систем цивільного захисту : Дис.... д-ра наук держ. упр. : 25.00.02. Київ, 2017. 552 с.
4. Андрущенко В. Педагогіка миру : актуальність теорії та практики. *Вища освіта України*. 2014. № 2. С. 5-12.
5. Арламов О. Ю. Безпека життєдіяльності та цивільний захист : конспект лекцій. Київ, 2018. URL: <http://opcb.kpi.ua/wp-content/uploads/2014/09/BZDCZkonspekt.pdf>
6. Аршава, І. Ф. Емоційна стійкість людини і її діагностика. Дніпропетровськ: ДНУ, 2006. 336 с.
7. Барило, О. Г. Проблемні питання інформаційного забезпечення цивільного захисту України. *Державне управління : удосконалення та розвиток*. 2017. №8. С.83-93.
8. Безпека життєдіяльності та цивільний захист: підручник для студентів спеціальностей з природничих, соціально-гуманітарних наук та інженерно-комунікаційних технологій / О. Г. Левченко, О. В. Землянська, Н. А. Праховнік, В. В. Зацарний; КПІ ім. Ігоря Сікорського. 2019. 267 с.
9. Безпека життєдіяльності. 2-ге вид. [текст]: підручник./О.І. Запорожець, Б. Д. Халмурадов, В. І. Применко та ін.] К. : «Центр учбової літератури», 2016. 448 с.
10. Безпечне освітнє середовище: нові виміри безпеки (рекомендації Державної служба якості освіти при МОН України). URL: <https://sqe.gov.ua/bezpechne-osvitnie-seredovishhe-novi-vim/>
11. Белікова К. Г. Теоретико-методологічні засади функціонування та розвитку системи інформаційно-аналітичного забезпечення цивільного захисту України. Дис.... д-ра наук держ. упр. : 25.00.02. Київ, 2021. 504 с.
12. Белов О., Лапін В. Актуальні проблеми викладання дисципліни «Безпека життєдіяльності» у вищих навчальних закладах. *Охорона праці*. 2002. № 9. С. 9-16.
13. Бикова О. В., Осипенко С. І., Єременко С. А., Бегун В. В. Про питання необхідності коригування програм навчальних дисциплін з безпеки з урахуванням основних положень «Концепції державної програми розвитку освіти». *Безпека життєдіяльності*. 2008. № 7–8. С. 51–53.
14. Бодрук О. С. Структури воєнної безпеки: національний та міжнародний аспекти: Монографія. К.: НІПМБ, 2001.

15. Болтівець С. І. Апаратурно-психологічна об'єктивізація індикаторів психічного здоров'я. *Психічне здоров'я*. 2017. №3 (52). С.62-67.
16. Бордюженко Т. А. Напрями організації первинної профілактики підліткової залежності від психоактивних речовин. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія : Педагогіка і психологія*. 2014. № 42(1). С. 345-350.
17. Браницька Т. Р., Матохнюк Л. О., Шпортун О. М. Психологічна підтримка та супровід дорослих і дітей у кризових ситуаціях: практикум. 2022. 131 с.
18. Бутиріна М. В., Бабенко В. О. Формування культури безпеки життєдіяльності як соціально-педагогічна проблема сучасної системи освіти України. *Педагогічні науки*. 2014. Вип.119. С.33-40.
19. Візнюк І. М., Долинний С. С., Волохата К. М., Ромащук О. І. Психокорекційна програма підвищення рівня посттравматичного зростання у волонтерів в умовах воєнного часу. *Вісник науки та освіти*. 2024. Випуск № 1(19). С. 750-759.
20. Візнюк І. М., Долинний С. С., Сорочан М. П., Марцев О. М. Позитивний досвід посттравматичного зростання в організації волонтерської діяльності. *Соціальна робота та соціальна освіта*. 2023. № 2(11). С. 5-14
21. Війна в Україні і її наслідки для психічного здоров'я нації. *Голос Країни*, 2022, URL: <http://www.golos.com.ua/article/361064>
22. Воловик П. М. Теорія імовірностей і математична статистика в педагогіці. НАПН України, Ін-т пед. освіти і освіти дорослих ; за ред. В.Є. Береки. Хмельницький, 2010. 250 с.
23. Волошок О. В., Ноздріна Л. В. Емоційні переживання та копінг-стратегії осіб юнацького віку в період російсько-української війни. *Габітус: науковий журнал з соціології та психології*. 2023. Випуск 51. С. 70-76.
24. Воропаєв В. Г. Культура як предмет соціально-філософського дискурсу. *Гуманітарний вісник ЗДІА*. 2012. №51. С.178-192.
25. Гаваза А. Світовий досвід формування культури безпеки протимінної діяльності та можливість імплементації його в Україні. *Науковий вісник: Державне управління*, 2021. 1(1(7)), С.40–65.
26. Гайович Г. В. Впровадження інноваційних технологій для сприяння активному навчанню фахівців сфери цивільного захисту України. *Інвестиції: практика та досвід*. 2020. №19-20. С.149-154.
27. Галузяк В., Бойко В. Формування резильєнтності майбутніх учителів як предмет досліджень у зарубіжній психології. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. Серія: педагогіка і психологія*. 2023. Випуск 75. С.103-114.
28. Гвоздій С. П. Безпечна поведінка як складова життєдіяльності сучасної людини. *Наука і освіта*. 2005. №7-8. С. 14-17.
29. Гвоздій С. П. Особливості розуміння майбутніми вчителями чинників безпечної життєдіяльності. *Наука і освіта*. 2005. №1-2. С. 63-65.

30. Гвоздїй С. П. Проблема визначення професійної компетентності майбутнього вчителя щодо основ безпечної життєдіяльності. Всеукраїнські наук.-прак. читання студентів і молодих науковців, присвячені педагогічній спадщині К. Д. Ушинського (17-18 травня 2005 р.). Одеса, 2005. С. 190-193.
31. Гвоздїй С. П. Теоретичні і методичні засади підготовки майбутніх фахівців соціономічних спеціальностей до безпеки життя і професійної діяльності: дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.04. Одеса, 2017. 525 с.
32. Гладких А. М., Галій А. І. Роль вчителя з тьюторськими компетентностями в освітньому процесі в умовах воєнного стану. П'ята міжнародна конференція молодих учених: Харківський природничий форум (19-20 травня 2022 р., м. Харків): збірник тез. – Харків: ХНПУ імені Г. С. Сковороди, 2022. С.100-102.
33. Горбань Г. О. Особливості психологічного супроводу учителя нової української школи. *Психологічна культура вчителя в контексті викликів сучасності*: збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю (м. Тернопіль, Україна, 5-6 квітня 2017 року). Тернопіль: СМП "Тайп", 2017. С.81-85.
34. Горденко С. І. Організація цивільного захисту в закладах освіти. *Педагогіка та психологія*. 2017. № 56. С.195-203.
35. Гордієвський Д. Є. Опанування почуття тривоги і невизначеності, розвиток навичок саморегуляції : розробка заняття. Щербані. 2022. 5 с.
36. Гордієнко С. Г. Сутність та зміст поняття «державна безпека». *Стратегічна панорама*. 2003. № 2. С. 114–120.
37. Горлинський В. В. Феномен безпеки як об'єкт аксіологічної рефлексії. *Мультиверсум. Філософський альманах*. 2004. № 40.
38. Горностаї О. Б., Мірус О. Л. Високий рівень культури безпеки праці як фактор зменшення виробничого травматизму. *Вісник ЛДУ БЖД*. 2010. № 4. С.100-104.
39. Громадянська служба миру. Спеціальна ініціатива щодо підтримки переміщених осіб: Заходи з педагогіки миру задля подолання соціальної полярності на сході України URL :<https://www.giz.de/en/worldwide/90144.html>
40. Громов Є. В., Коломієць А. М. Гордієнко Ю. А. Жовнич О. В. Досвід польських освітян щодо мотивації студентів до вивчення іноземних мов засобами дистанційного навчання в умовах пандемічних обмежень. *Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання в підготовці фахівців: методологія, теорія, досвід, проблеми*. 2021. №60. С. 375-387.
41. Губеладзе І. (2022, 24 березня). Вправи для стабілізації емоційного стану учнів під час онлайн-уроків в умовах воєнних дій. Вебінар для українських вчителів [Відео]. YouTube. <https://youtu.be/scLSyWd1Qn4>
42. Губеладзе І. (2022, 30 березня). Психологічна підтримка учнів під час війни. Вебінар для українських вчителів [Відео]. YouTube. https://www.youtube.com/watch?v=_ryLxTVzeHM

43. Давидюк М., Мотрук В. Методичні аспекти застосування інтерактивних освітніх технологій в умовах дистанційного та онлайн-навчання. *Вісник науки та освіти*. 2023. № 3(9). С. 365-376.
44. Державна цільова соціальна програма національно-патріотичного виховання на період до 2025 року. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/673-2021-%D0%BF#Text>
45. Дудка П. Ф., Добрянський Д. В., Бодарецька О. І., Петелицька Л. Б. Сучасні аспекти проведення серцево-легеневої реанімації. *Астма та алергія*, 2014. №1, С.56-60.
46. Енциклопедія сучасної України. К., 2003. Т. 2.
47. Єжова О. О. Сутність організаційно-педагогічних умов педагогічного процесу. *Наукові записки Ніжинського державного університету ім. Миколи Гоголя. Психолого-педагогічні науки*. 2014. № 3. С.39-43.
48. Желібо Є. П, Заверуха, Н. М., Запарний, В. В. Безпека життєдіяльності: Навч. посіб. / За ред, Є. П. Желібо. 6-е вид. - К.: Каравела, 2008. 344 с.
49. Журбинський Д., Тарасенко А. Культура безпеки як система знань та умова сталого розвитку суспільства. *Вісник Львівського державного університету безпеки життєдіяльності*, 2018. (17), С.47-52.
50. Закон України «Про екстрену медичну допомогу» від 2013 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5081-17#Text>
51. Закон України «Про національну безпеку України» (2018) URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1702-20#n312>
52. Закон України «Про освіту» (2017). URL: <http://vnz.org.ua/zakonodavstvo/110-zakon-ukrayiny-pro-osvitu>
53. Закон України «Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності» від 13 грудня 2022. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2834-20#Text>
54. Закон України «Про повну загальну середню освіту». URL : <https://osvita.ua/legislation/law/2232/>
55. Запорожець О. І. Безпека життєдіяльності [Електрон. ресурс]. URL: http://pidruchniki.ws/1584072050807/bzhd/bezpeka_zhittyedyialnosti_zaporozhets_oi
56. Запорожець О. І., Русаловський А. В., Заплатинський В. М., Халмурадов Б. Д. Питання державного регулювання викладання у ВНЗ дисциплін «Безпека життєдіяльності», «Охорона праці та цивільний захист». *Безпека життєдіяльності*. 2007. № 11. С. 11–13.
57. Збірник методик для діагностики психологічного стану. Методичний посібник. Ч.1. Київ, 2011. 281 с.
58. Зливков В.Л., Лукомська С.О., Федан О.В. Психодіагностика особистості у кризових життєвих ситуаціях. К.: Педагогічна думка, 2016. 219 с.
59. Зоріна М. О. До проблеми визначення актуальності й особливостей формування культури безпеки життєдіяльності. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах*. 2010. № 8. С. 149-153.

60. Зубко А. М. Організаційно-педагогічні умови удосконалення навчального процесу в системі підвищення кваліфікації педагогічних кадрів : автореф. дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.04 «Теорія і методика професійної освіти». Київ, 2002. 22 с.
61. Зюзь В. М., Бабич Т. М., Балухтіна В. В. Навчання студентів основам надання першої медичної допомоги. *Науковий часопис НПТ ім. М.П. Драгоманова*. 2020. Випуск 3(123). С.66-70.
62. Іванчук А. В. Відбір змісту навчального матеріалу про шкідливу звичку для навчальної дисципліни «Безпека життєдіяльності та основи охорони праці». *Педагогічні науки*. 2020. Вип. 92. С.49–54.
63. Іванчук А. В. Дидактичні умови формування в студентів знань про небезпеки під час вивчення навчальної дисципліни «Безпеки життєдіяльності». *Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання в підготовці фахівців: методологія, теорія, досвід, проблеми*. Київ-Вінниця, 2013. Вип. 34. С. 304-309.
64. Іванчук А. В. Можливості використання наративів у навчальній дисципліні «Безпека життєдіяльності та основи охорони праці» під час підготовки майбутніх учителів. *Актуальні питання гуманітарних наук*. 2020. Вип. 31. Т.3. С. 212–217.
65. Іванчук А. В. Навчання дітей дошкільного віку безпечній поведінці. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школі*. 2020. №70. Т.2. С. 49–53.
66. Іванчук А. В., Береженна Л. Ю. Засоби формування безпечної поведінки дітей дошкільного віку. *Сучасні технології підготовки майбутніх учителів трудового навчання та технологій, педагогів професійної освіти і фахівців образотворчого та декоративного мистецтва: теорія, досвід, проблеми*. Вінниця, 2020. Вип. 1. С. 191-194.
67. Іванчук А. В., Довгалюк Д. М. Небезпеки в інформаційній сфері життєдіяльності людини як об'єкт вивчення майбутніми фахівцями. *Актуальні проблеми математики, фізики і технологічної освіти*. Вінниця, 2017. Вип. 14. С. 114-116.
68. Іванчук А. В., Савлук В. М., Свята М. В. До питання про моделювання соціально-політичних небезпек. *Актуальні проблеми підготовки вчителя трудового навчання та технологій: теорія, досвід, проблеми*. Вінниця, 2019. Вип. 3. С. 96-99.
69. Іванчук А., Красильникова І., Марущак О. Формування у студентів інтересу до вивчення закономірностей надзвичайних ситуацій. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського*. Серія: педагогіка і психологія. 2023. Вип. 75. С.31-36.
70. Івашкевич Є. М. Структурні компоненти культури безпечної професійної поведінки педагога в умовах надзвичайних ситуацій. *Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання в підготовці фахівців: методологія, теорія, досвід, проблеми*. 2023. Вип. 67. С. 160-172.

71. Івашкевич Є. М. Організаційно-педагогічні умови виховання в майбутніх педагогів культури безпечної професійної поведінки в умовах надзвичайних ситуацій. *Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання в підготовці фахівців: методологія, теорія, досвід, проблеми*. 2024. № 71. С.19-32.
72. Івашкевич Є. М. Умови організації укриття закладів освіти України в мирний та воєнний час. *Science in the Environment of Rapid Changes*. Proceedings of the 3rd International Scientific and Practical Conference. 2023. Brussels, Belgium. P. 78-83.
73. Інститут миру. Вашингтон, США. URL : usip.org/visit-us
74. Інструктивно-методичні матеріали щодо порядку підготовки закладу освіти до нового навчального року та опалювального сезону з питань цивільного захисту, охорони праці та безпеки життєдіяльності (лист МОН України від 26.07.2022 № 1/8462-22)
75. Ісаєв С. А., Пашков А. П. Формування культури безпеки життєдіяльності у вищих навчальних закладах України. *Культура безпеки, екології та здоров'я*. 2010. № 2. С. 27-29.
76. Калініченко А. Організація роботи тьютора при дистанційній формі навчання. Організаційний комітет, 2021. 258 с.
77. Канішевська Л. Підготовка майбутніх учителів початкових класів до виховання толерантності у молодших школярів у позаурочній діяльності. *Іноватика у вихованні*. - 2020. - Вип. 11(2). - С. 22-27.
78. Канішевська Л. В. Підготовка майбутніх учителів початкових класів до виховання безпечної поведінки молодших школярів в умовах воєнного стану. *Перспективи та інновації науки*, 2024.
79. Канішевська Л. В. Формування безпеки життя у старших підлітків як проблема сучасного вітчизняного педагогічного дискурсу. *Технології, інструменти та стратегії реалізації наукових досліджень*. 2021.
80. Канішевська Л. В. Формування безпеки життя у старших підлітків як наукова проблема. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції: «Удосконалення виховного процесу в закладах освіти як основа соціокультурного зростання дітей та молоді» Біла Церква, 29 травня 2020 р., 2020. С.38–42.
81. Канішевська Л. В. Формування безпеки життя у старшокласників. *Освітній простір України*, 2019. 16, С.143с150.
82. Канішевська Л. В., Лесик А. С. Формування безпечної поведінки молодших школярів у цифровому просторі. *Наукові записки Бердянського державного педагогічного університету*. Серія: Педагогічні науки. 2023. Т.1. С. 115-121.
83. Канішевська Л. В., Лящук О. С. Теоретико-методичні аспекти профілактики шкідливих звичок в учнів 5-6 класів шкіл-інтернатів: монографія. К. : 2017. Компринт.
84. Кисельова К. (2022). Матюки – це теж війна: для чого нам зараз лайка? *Освіторія*. URL: <https://cutt.ly/GHrIZRB>.
85. Кізім С. С., Люльчак, С. Ю., Савчук І. В. Використання технологій дистанційного навчання у закладах вищої освіти. *Актуальні питання гуманітарних*

наук: міжвузівський збірник наукових праць молодих вчених Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка, 2022. Вип. 43. Том 1. С.188 – 198.

86. Кобилянська І. М., Кобилянський О. В. Формування у майбутніх фахівців-економістів культури безпеки. *Наукові записки. КДПУ ім. В.Винниченка*, 2015. С. 42–49.

87. Коломієць А. М., Жовнич О. В., Коломієць Д. І., Івашкевич Є. М. Актуалізація навичок педагога, що необхідні для організації освітнього процесу в умовах надзвичайних ситуацій. *Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання в підготовці фахівців: методологія, теорія, досвід, проблеми*. 2022. Вип. 65. С. 147-155.

88. Коломієць А. М., Ільчук В. В. Сучасні методологічні підходи в організації вищої педагогічної освіти. *Науковий вісник Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К. Д. Ушинського*. Серія : Педагогіка. 2016. Випуск 3 (110). С.47-52.

89. Коломієць А. М., Коломієць Д. І., Івашкевич Є. М. Стратегії організації освітнього процесу в умовах надзвичайних ситуацій: аналіз закордонного досвіду та можливості імплементації в Україні. *Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання в підготовці фахівців: методологія, теорія, досвід, проблеми*. 2023. №68. С.19-32

90. Коломієць А., Литвин А., Жовнич О., Тертична Т. Формування навичок емоційної стійкості учасників освітнього процесу в умовах надзвичайних ситуацій. *Наукові записки ВДПУ імені Михайла Коцюбинського*. Серія: педагогіка і психологія. 2023. Випуск 76. С.79-85.

91. Коломієць А. М., Ільчук В. В. Шляхи підвищення якості науково-педагогічних кадрів. *Теорія і практика управління соціальними системами: філософія, психологія, педагогіка, соціологія: щоквартальний наук.-практ.журнал*. 2013. С.84-89.

92. Коломієць А., Жовнич О., Коломієць Т. Формування готовності педагогів до організації дистанційного навчання в умовах карантину. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського*. Серія: педагогіка і психологія. 2022. Вип. 69. С. 63-72.

93. Коломієць А. М., Коломієць Д. І., Івашкевич Є. М. Світовий досвід організації освітнього процесу під час терористичних атак. *Протидія терористичним актам у міському середовищі: збірник матеріалів Наукового форуму*. Навчально-науковий інститут права та політології УДУ імені Михайла Драгоманова (м. Київ, 21 червня 2023 р.). – Київ : Вид-во УДУ імені Михайла Драгоманова, 2023. С. 330-333.

94. Коломієць Д. І., Гречка В. М. Нові завдання дисципліни «Цивільний захист» у підготовці майбутніх учителів. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського*. Серія: Педагогіка і психологія. №65. С.76-81.

95. Коломієць Д. І., Івашкевич В. М. Актуальність підготовки майбутніх учителів до виховання в учнів безпечної поведінки у воєнний і післявоєнний час. Актуальні проблеми формування творчої особистості педагога в контексті наступності дошкільної та початкової освіти: збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної Інтернет-конференції (Вінниця, ВДПУ імені Михайла Коцюбинського, 6-7 липня 2022 р.). 2022. Вип.11. С. 666-669.
96. Коломієць Д. І., Івашкевич В. М., Грицак А. В., Добринський В. С., Хомік О. М. Необхідність вивчення європейського досвіду організації освітнього процесу в умовах воєнного стану та в післявоєнний час. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова*. Серія 5. Педагогічні науки: реалії та перспективи. 2022. Том. 1. С. 164-168.
97. Коломієць Д. І., Івашкевич Є. М. Європейський досвід організації освітнього процесу в умовах надзвичайних ситуацій. Інтеграція в європейський освітній простір: діалог зі стейкхолдерами. Колективна монографія. 2022. С.217-226.
98. Коломієць Д. І., Івашкевич Є. М., Тартична Т. Д. Розвиток емоційної культури педагогів під час воєнного стану. Виклики сучасної освіти, зумовлені екстремальними умовами функціонування: збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції (Берегово, Закарпатський угорський інститут імені Ференца Ракоці II, 30-31 березня 2023 р.). 2023. С. 413-418.
99. Коломієць Д. І., Івашкевич Є. М. Психолого-педагогічні проблеми підготовки майбутніх педагогів до організації освіти в умовах надзвичайних ситуацій. «Модернізація змісту освіти у підготовці майбутніх професійно-педагогічних фахівців»: мат.-ли Всеукраїнської наук.-практ. Інтернетконференції (м. Кривий Ріг, Криворізький державний педагогічний університет, 21 квітня 2023 р.). Кривий Ріг: КДПУ, 2023. С.93-98.
100. Коломієць Л. І., Шульга Г. Б. Специфіка переживання кризових станів фахівцями соціальної сфери. *Габітус: науковий журнал з соціології та психології*. 2023. Випуск 46. С. 166-170.
101. Коломієць Л., Шульга Г. Особливості стратегій емоційної саморегуляції осіб юнацького віку. *Габітус: науковий журнал з соціології та психології*. 2020. Вип. 18. Т. 2.
102. Коломієць Т., Громов Є., Тертична Т., Івашкевич Є. Емоційна культура майбутнього вчителя в умовах дистанційного навчання. *Стратегії наукового пошуку в соціальній роботі, соціальній педагогіці та соціальній освіті: поліфункціональність ідей [Електронне видання]* : Збірник тез доповідей I Всеукраїнської наук.-практ. конф. здобувачів вищої освіти та молодих учених (Тернопіль, 4-5 травня 2023 р.) / за заг. ред. Л. Й. Петришин, В.А. Поліщук, Н.С. Олексюк. Тернопіль : ТНПУ імені В. Гнатюка, 2023. С. 245-249.
103. Корж І. Безпека: медотологічні підходи до поняття. *Національний юридичний журнал: теорія і практика*. 2019. С.68-72.
104. Корж І. Ф. Адміністративно-правове регулювання відносин у сфері державної безпеки України : монографія. Вінниця : ТОВ «Нілан-ЛТД», 2013. 384 с.

105. Косевцов В. О. Національна безпека України: теорія, реальність, прогноз. – К.: Центр міжнар. безпеки та стратег. студій, 2000.
106. Костюк М. Проблеми вивчення безпеки життєдіяльності у ВНЗ I II рівнів акредитації. *Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання в підготовці фахівців: методологія, теорія, досвід, проблеми*. № 3. 2012. С. 210–214.
107. Кравченко, В. Переяславський комплекс української історіографії. *Український гуманітарний огляд*. К.: Критика, 2003. Вип. 9.
108. Кравченко Л. В. Психолого-педагогічна основа формування культури безпеки життєдіяльності студентів педагогічного ВНЗ: [Електрон. ресурс]. URL: http://gnpu.edu.ua/files/VIDANNIY/Visnik_19/V19_20_25.pdf
109. Крайнюк В. М. Психологія стресостійкості особистості: монографія. К.: Ніка-Центр, 2007. 432 с.
110. Красілова Ю. М., Максимова, Н. Ю. Вплив воєнного стану на інформаційне навантаження особи. *Габітус: науковий журнал з соціології та психології*. 2023. № 47. С. 121–126.
111. Красілова Ю. М., Пракапас Р. А., Коломицева І. В. Адаптація студентів до навчання в умовах воєнного стану. *Габітус: науковий журнал з соціології та психології*. 2023. Випуск 51. С. 82-87.
112. Кремень В. Г., Луговий В. І., Топузов О. М., Сисоєва, С. О., Максименко С. Д., Ляшенко О. І., Ничкало Н. Г., Саух П. Ю., Лук'янова Л. Б. та ін. Про роботу відділень та наукових установ Національної академії педагогічних наук України в умовах воєнного стану. Наукова доповідь президії НАПН України 24 березня 2022 р. Вісник Національної академії педагогічних наук України, 4(1). URL: <https://doi.org/10.37472/v.naes.2022.4118>
113. Кривошей К. Ю., Бужинська С. М., Міхалець І. В. Копінг-стратегії особистості як чинники стресостійкості в людей дорослого віку під час війни. *Габітус: науковий журнал з соціології та психології*. 2023. Випуск 51. С. 153-157.
114. Кузнєцова О., Удалова О. Формування культури безпечної поведінки особистості у мережі інтернет. *Нові технології навчання*. 2019. №92. С.164-170.
115. Кузьма А. М. Методичні матеріали Ілюстрація «Правила евакуації зі школи». 2022. URL: <https://vseosvita.ua/user/id57326/library>
116. Кузьма А. М. Методичні матеріали Ілюстрація «Правила евакуації зі школи». 2022. URL: <https://vseosvita.ua/user/id57326/library>
117. Кузьменко О. С. Формування культури безпеки в студентів технічного профілю. *Педагогіка безпеки*. 2016. № 1. С. 67-71.
118. Кулалаєва Н. В. Формування культури безпеки професійної діяльності у майбутніх кваліфікованих робітників будівельного профілю: Методичні рекомендації. Київ: Компринт, 2019. 188 с.
119. Кулалаєва Н. В. Формування культури безпеки професійної діяльності майбутніх кваліфікованих робітників у загальнонауковому вимірі. *Новий колегіум*. 2019. № 3(97). С. 65–71.

120. Культура безпеки в ядерній енергетиці: підруч./ В. В. Бегун, С. В. Широков, С. В. Бегун та ін. Київ: Гранмна, 2012. 539 с.
121. Культура безпеки. Доповідь Міжнародної консультативної групи з ядерної безпеки. Серія видань з безпеки. № 75-INSAG-4. Відень. МАГАТЄ, 1991. 39 с.
122. Левенець А. Є. Активні та пасивні форми стресоподолання працівників кримінально-виконавчої служби. *Вісник Національного університету оборони України* : зб. наук. пр. 2015. Вип. 1 (44). С. 127–132.
123. Лисюк С. Г. Забезпечення психологічної стійкості військовослужбовців до екстремальних ситуацій професійної діяльності: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук: спец. 19.00.09 «Психологія діяльності в особливих умовах». Хмельницький, 2011. 18 с.
124. Литвин А., Коломієць А., Федюк Г. Формування культури безпеки життєдіяльності здобувачів вищої освіти. Актуальні питання гуманітарних наук. Вип. 70, том 1, 2023. С.363-370.
125. Литвин А. Типологія поняття «умови» в науково-педагогічних дослідженнях. *Педагогіка і психологія професійної освіти*. 2013. № 5. С. 9-28.
126. Литвин А., Мацейко, О. Методологічні засади поняття «педагогічні умови». *Педагогіка і психологія професійної освіти*. 2013. № 4. С. 43-63.
127. Ліба Н. С., Марценюк М. О. Формування та розвиток психічної стійкості студентської молоді. *Освіта і наука*. 2018. Випуск 2(25). С.129-134.
128. Логвінова Є. В. Підготовка майбутнього соціального педагога до формування культури безпеки життєдіяльності старшокласників. : автореф. дис. ... канд. пед. наук. Харків. 2019. 21 с.
129. Мазур Т. В., Лещенко М. Є., Орешта Ю. В. Інтегральна характеристика психологічної стійкості особистості у важких життєвих ситуаціях. *Проблеми соціальної роботи: філософія, психологія, соціологія*. 2017. № 1 (9). С. 40-45.
130. Малинівська Л. І. Характеристика базових понять (культура, безпечна поведінка, безпека) у фокусі традиційних дисциплін екологічного спрямування в університеті. *Наукові праці. Педагогіка*. 2016. Випуск 257. Том 269. С.89-92.
131. Малхазов, О. Р. Розвиток емоційної стійкості осіб, що переживають наслідки травматичних подій : монографія. Кропивницький : Імекс-ЛТД, 2022. 215 с.
132. Методичні рекомендації «Перша психологічна допомога. Алгоритм дій» МОН України № 1/3872-22 від 04.04.2022. URL: <https://mon.gov.ua/ua/news/metodichni-rekomendaciyi-persha-psihologichna-dopomoga-algoritm-dij>
133. Москалик С. В. Створення безпечного освітнього середовища в закладі загальної середньої освіти: методична розробка. Недогарки. 2022. 49 с.
134. Мошкін В. Виховання культури особистої безпеки. *Основи безпеки життєдіяльності*. 2000. № 8. С. 13-16.
135. Нагорна А. М., Беспалько В.В. Профілактика наркоманії серед підлітків: Навчальний посібник. Кам'янець-Подільський: Абетка-Нова, 2003. 184 с.

136. Наказ МВС України від 21.10.2014 р. № 1112 «Про затвердження Положення про організацію навчального процесу з функціонального навчання. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1398-14#Text>
137. Наказ Міністерства освіти і науки, Міністерства України з питань надзвичайних ситуацій та у справах захисту населення від наслідків Чорнобильської катастрофи, Державного комітету України з промислової безпеки, охорони праці та гірничого нагляду від 21.10.2010 р. № 969/922/216 «Про організацію та вдосконалення навчання з питань охорони праці, безпеки життєдіяльності, цивільного захисту у вищих навчальних закладах».
138. Наказ МОЗ «Про удосконалення підготовки з надання домедичної допомоги осіб, які не мають медичної освіти» від 29.03.2017 р. № 346, URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0346282-17#Text>
139. Наказ МОЗ України «Порядок надання домедичної допомоги постраждалим при підозрі на пошкодження живота» від 16.06.2014 р. № 398. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0755-14#Text>
140. Наказ МОЗ України «Про затвердження порядків надання домедичної допомоги особам при невідкладних станах» від 09.03. 2022 р. № 441, URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0356-22#Text>
141. Наказ МОЗ України «Про організацію навчання окремих категорій немедичних працівників навичкам надання першої невідкладної медичної допомоги» від 03.03.2009 р. № 132, URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0445-09#Text>
142. Наказ МОН України від 21.11.2016 р. № 1400 «Про затвердження Положення про функціональну підсистему навчання дітей дошкільного віку, учнів та студентів діям у надзвичайних ситуаціях (з питань безпеки життєдіяльності) єдиної державної системи цивільного захисту». URL : <https://ips.ligazakon.net/document/RE29753>
143. Національна безпека України: історія і сучасність: Монографія / Н. П. Маслово-Лисичкина, О. С. Бодрук, В. О. Врадій, О. М. Гончаренко, М. Є. Горелов, Е. М. Лисицин. К.: Ін-т світової економіки і міжнар. відносин НАН України, 1993. 321 с.
144. Національна безпека України: методологічні аспекти, стан і тенденції розвитку : навчальний посібник / за ред. Нижник Н. Р., Ситник Г. П., Білоус В. Т. Ірпінь : Академія ДПС України, 2000. 304 с.
145. Національний класифікатор України «Класифікатор надзвичайних ситуацій» ДК 019:2010. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/va457609-10#Text>
146. Овсянко Г., Кириченко С. Психологічні особливості вивчення іноземної мови фахового спрямування. *Університети і лідерство*. 2021. № 1 (11). С. 158–167.
147. Олексенко С. Психологічна допомога дітям у кризових ситуаціях. *Практичний психолог: школа* № 10. 2014. С.40-45.
148. Онопрієнко О. В. Результати вивчення досвіду організації освітнього процесу в початковій школі під час війни (контекст використання навчально-методичної

літератури). *Проблеми сучасного підручника: навчально-методичне забезпечення освітнього процесу в умовах воєнного часу* : збірник тез доповідей. Педагогічна думка. 2022. С. 50-52.

149. Освітня онлайн-платформа «Зрозуміло!» URL : <https://zrozumilo.in.ua/search-courses/>

150. Перша невідкладна допомога дітям. Тренінг для дитячих закладів. <https://www.pmggroup.org.ua/treningy/trening-dlia-ditjachih-zakladiv/>

151. Петухова Т. А. Підготовка майбутніх учителів до формування культури безпеки життєдіяльності в учнів основної школи : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04. Київ, 2010. 20 с.

152. Покалюк В. М. Теоретичні засади навчання безпеки життєдіяльності в закладах освіти України. *Педагогіка безпеки*. 2019. Т. 4, №2. С. 97–103.

153. Поліщук О. В., Репінський С. В., Слабкий А. В. Формування компетенцій з безпеки життєдіяльності в студентів вищих навчальних закладів. *Педагогіка безпеки*. 2016. № 1. С. 72-80.

154. Полтораков О. Реконцептуалізація поняття «безпека» в сучасному політико-політологічному дискурсі. *Політичний менеджмент*. 2009. №5. С.19-28.

155. Полупаненко, О. Г. Психологічний комфорт майбутніх вчителів хімії під час взаємодії «викладач-комп'ютер-студент». *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології*, 2010, № 5 (7), С. 313–323.

156. Пометун, О. І., Гупан, Н. М. Розвиток критичного мислення учнів засобами шкільного підручника історії. *Проблеми сучасного підручника*. 2018. Вип. 20. С. 327-338.

157. Пометун О. Критичне мислення як педагогічний феномен. *Український Педагогічний журнал*, 2018. (2), С.89–98.

158. Постанова Кабінету Міністрів України «Про утворення Міжвідомчої координаційної ради з питань охорони здоров'я та надання психологічної допомоги особам, які постраждали внаслідок збройної агресії Російської Федерації проти України». від 7 травня 2022 р. № 539, URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/539-2022-%D0%BF#Text>

159. Постанова Кабінету Міністрів України від 15 вересня 1993 р. № 733 «Про створення Національної ради з питань безпечної життєдіяльності населення». URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/733-93-%D0%BF4>

160. Постанова КМ України «Про затвердження Порядку підготовки та підвищення кваліфікації осіб, які зобов'язані надавати домедичну допомогу» від 21 листопада 2012 р. № 1115, URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1115-2012-%D0%BF#Text>

161. Постанова КМ України від 26.06.2013 р. № 444 «Про затвердження порядку здійснення навчання населення діям у надзвичайних ситуаціях». URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/444-2013-%D0%BF#Text>

162. Потапчук Н. Д. Особливості поведінки населення в умовах надзвичайної ситуації як чинник виникнення та поширення чуток. *Теорія і практика сучасної психології*. 2016. Вип. 2. С. 16–20.

163. Правила безпечної поведінки в побуті та надзвичайних ситуаціях. Пам'ятка для дітей та дорослих: Навчально-методичний посібник / укл.: В. С. Курилко, М. О. Курило, М. В. Харченко, Н.В. Сошка. Суми, 2019. 47 с.
164. Практики, що рятують від тривоги: зберігаємо стійкість під час війни. [Електронний ресурс]. URL : <https://osvitoria.media/experience/praktyku-shho-ryatuyut-vid-tryvog-zberigayemo-stijkist-pid-chas-vijny/>
165. Про національну безпеку : Закон України від 21.06.2018 р. № 2469-VIII. Відомості Верховної Ради України. 2018. № 31. Ст. 241.
166. Проект «Емоційна стійкість» [Електронний ресурс]. URL : <https://ipid.org.ua/emociyna-stiykist>
167. Прокопенко І. Національно-патріотичне виховання і педагогіка миру. Філософсько-світоглядні та культурологічні контексти неперервної освіти : матеріали II Міжнар. наук.-практ. конф., Дніпро, 29 квіт. 2020 р. Комунал. закл. вищої освіти «Дніпровська акад. неперервної освіти». Дніпро, 2020. С. 127–128.
168. Профспілка працівників освіти і науки України. URL : <https://pon.org.ua/>
169. Психологічна стійкість. Фактори, які допомагають розвивати та підтримувати стійкість. URL: <https://vseosvita.ua/library/psihologicna-stijkist-faktori-aki-dopomagaut-rozvivati-ta-pidtrimuvati-stijkist-357045.html>
170. Психосоціальний супровід особистості в складних життєвих обставинах. Колективна монографія за ред. / Шахов В. І. [та ін.]. Вінниця: ТОВ «Твори», 2023. 248 с.
171. Пуляк О. В. Виховання культури безпеки у студентів вищих навчальних закладів. *Наукові записки КДПУ. Серія: Проблеми методики фізико-математичної і технологічної освіти*. Кіровоград : КДПУ ім. В. Винниченка, 2015. Вип. 7, ч. 1. С. 137-140.
172. Пухно С. В., Щербак Т. І. Емоційна стійкість як складова емоційно-етичної компетентності майбутніх вчителів. *Актуальні питання природничо-математичної освіти*. 2022. Випуск 2(20). С.136-143.
173. Рачков С. М., Горпинченко, В. М. Цивільний захист в закладах загальної середньої освіти : навчально-методичний посібник. Харків, 2019. 176 с.
174. Реальність освітян у воєнних умовах. [Електронний ресурс]. URL : https://globaloffice.org.ua/wp-content/uploads/2023/11/Realnist_osvityan_u_vijskovih_umovah_.pdf
175. Рекомендації щодо проведення бесід із здобувачами фахової передвищої, вищої освіти з питань уникнення враження мінами і вибухонебезпечними предметами та поведінки у надзвичайній ситуації (лист МОН України від 22.04.2022 № 1/4408- 22). URL: <http://ztk.org.ua/images/koledz/novyny/lyst%20MON.pdf>
176. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 30 травня 2014 р. № 590-р. «Про скасування наказу Міністерства освіти і науки, Міністерства з питань надзвичайних ситуацій та у справах захисту населення від наслідків Чорнобильської катастрофи, Державного комітету з промислової безпеки, охорони праці та гірничого нагляду від 21 жовтня 2010 р. № 969/922/216».

177. Романів Л. Культура безпеки, як складова базової культури особистості. *Молодий вчений* № 3.1 (43.1). Херсон. 2017. С. 238-241.
178. Савлук В.М., Іванчук А.В. Модель формування соціально-психологічної небезпеки. *Проблеми та перспективи розвитку охорони праці: Матеріали ІХ Всеукраїнської наук.-практ. конф. курсантів, студентів, аспірантів та ад'юнктів*. Львів: ЛДУ БЖД, 2019. С. 181-182.
179. Савченко А. Г. Формування культури безпеки сучасної студентської молоді у заклада вищої освіти. <http://dspace.pnpu.edu.ua/bitstream/123456789/14927/1/133.pdf>
180. Савчин М. Психологічні основи розвитку відповідальної поведінки особистості: автореф. дис..докт. психол. наук. 1997. 51 с.
181. Саракун Л. П. Експлікація поняття «культура» в сучасному філософському дискурсі. *Науковий вісник Чернівецького університету. Серія: Філософія*. 2011. Вип. 539/540. С. 119–123.
182. Синишина В. М. Теоретико-методологічні проблеми формування психологічної стійкості фахівців рятувальних підрозділів МНС. *Проблеми екстремальної та кризової психології: зб. наук. пр. / Ун-т цивільного захисту України*. Вип. 10. Х.: НУЦЗУ. 2011. С. 164–171.
183. Скалецький Ю. М., Бірюков Д. С., Мартюшева О. О., Яценко Л. Д. Проблеми впровадження культури безпеки в Україні. 2012. 17 с.
184. Словник української мови. К.: Наукова думка, 1979. 442 с. т. 10.
185. Слюсаревський М. М., Григоровська Л. В. Психологічна підтримка учасників освітнього процесу в умовах війни. *Вісник Національної академії педагогічних наук України*, 2022. 4(1). <https://doi.org/10.37472/v.naes.2022.4129>
186. Спільно до навчання. [Електронний ресурс]. URL : <https://osvitanow.org/>
187. Степаненко О., Тесленко Т., Нагорняк С. Розвиток критичного мислення учнів та студентів під час дистанційного навчання в умовах війни. *Acta Paedagogica Volynienses*, 2022. Випуск 3. С. 89-94.
188. Сухомлинський В. О. Сто порад учителю. Вибрані твори у 5- ти т. К., 1976.
189. Сущенко Л. П. Теоретичні основи запровадження в навчальний процес в умовах університету знань про здоров'я людини. *Проблеми сучасного мистецтва і культури*. 2003. С. 85–94.
190. Тарасюк В. С., Салій, Д. Ю., Геренко, А. О. ДТП у Хмельницькій області та самооцінка водіїв до надання ПМД. Збірник XV науково-практичної конференції «Актуальні питання медичної допомоги в умовах війни на сході України, цивільних умовах, психологічна реабілітація», Вінниця, 27-28 квітня 2017 р., ВНМУ ім. М.І.Пирогова, С. 112-115.
191. Твоя сила. Практикум для дітей та підлітків. [Електронний ресурс]. URL : https://www.unicef.org/ukraine/media/19841/file/Tvoya_syla.pdf
192. Терентьева А., Твердохліб О. Механізм цивільного захисту ЄС в умовах пандемії COVID-19. *Вісник Національної академії державного управління при Президентіві України*. 2020. Вип.2. С.110-117.

193. Тертична Т., Коломієць А., Литвин А. Емоційна культура вчителя: дефінітивний аналіз і феноменологія явища в контексті надзвичайних ситуацій. *Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання в підготовці фахівців : методологія, теорія, досвід, проблеми*. 2023. Вип. 71. С. 79-85.
194. Типові навчальні програми нормативних дисциплін «Безпека життєдіяльності», «Основи охорони праці», «Охорона праці в галузі», «Цивільний захист». К. : М-во освіти і науки, молоді та спорту України, 2011. 72 с.
195. Тіторчук В. С. Реанімаційні заходи: методика та необхідність проведення. *Медсестринство*, 2020. №1. С.47-51.
196. Турчина Л. І. Особливості психологічного супроводу вчителя Нової української школи. *Педагогічний пошук*. 2019. № 4. С. 27–30.
197. Указ Президента України «Про введення воєнного стану в Україні» від 24 лютого 2022 року №64/2022, URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/64/2022#Text>
198. Указ Президента України «Про введення воєнного стану в Україні» від 24 лютого 2022 року №64/2022, URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/64/2022#Text>
199. Указ Президента України від 26 травня 2015 року № 287/2015 «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 6 травня 2015 року «Про Стратегію національної безпеки України».
200. Філософія : [підручник] / За заг. ред. М. Горлача, В. Кременя, В. Рибалка. - Харків : Консум, 2000. 672 с.
201. Хриков, Є. М. Педагогічні умови в структурі наукового знання. *Шлях освіти*. 2011. № 2. С. 11-15.
202. Цивільна безпека та підготовка до надзвичайних ситуацій. URL : <https://courses.zrozumilo.in.ua/courses/course-v1:eef+EEF-028+sept2022/about>
203. Чепіль М. Безпека життєдіяльності вихователів закладів дошкільної освіти: виклики сьогодення. *Людинознавчі студії. Серія «Педагогіка»*. 2022. № 14(46). С. 56–62.
204. Чикун Л. М. Психологічне забезпечення впровадження відновних практик у закладі освіти: збірник матеріалів. Піщане. 2022. 85 с.
205. Чорна, В. В. Сучасні підходи щодо надання екстреної невідкладної та психологічної допомоги студентами в надзвичайній ситуації. *Scientific and pedagogic internship «Pedagogical and psychological education as a component of the education system in Ukraine and EU countries»*: Internship proceedings, March 25-April 5, 2019. Wloclawek, Republic of Poland. 108 pages. P.97-99
206. Чорна В. В., Матвійчук М. В., Подолян В. М., Івашкевич Є. М. Актуальні питання забезпечення індивідуальними медичними засобами захисту військовослужбовців, цивільних України. *Український журнал військової медицини*, Т.3 № 2 (2022), С.92-102.
207. Чуприна О. В., Несен О. О. Сучасний стан і перспективи домедичної підготовки поліцейських в Україні. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2021. №3(120). С.48-55.

208. Шаповаленко М. Перверсії національної безпеки в умовах політичної трансформації України (деякі теоретичні припущення). *Національна безпека України*. К.: Стилос, 2004.
209. Шахов В. І, Шахов В. В. Психологічні детермінанти агресії як професійно обумовленої деформації особистості педагога. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського*. Серія: педагогіка і психологія. 2022. Випуск 71. С. 133-137.
210. Шахов В. І., Кудирко О. І. Педагогічні умови виховання моральної свідомості старших підлітків. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського*. Серія: педагогіка і психологія. 2020. Випуск 61. С. 93-99. <https://vspu.net/nzped/index.php/nzped/issue/view/186>
211. Шевченко Л. С., Крижановський А. І., Кириленко Н. М., Кириленко В. В. Організація та особливості використання системи дистанційного навчання на базі LMS-платформи Collaborator. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова*. Серія 5. Педагогічні науки: реалії та перспективи, 2020. Вип. 77. С. 220-225.
212. Шевчук І. Б., Шевчук А. В. Освітня аналітика крізь призму війни: виклики та можливості для вищої школи України. *Економіка та суспільство*. 2022. Випуск № 39. С.28-39.
213. Шелухіна О. М. Психотренінгові технології розвитку психологічної стійкості працівників транспортної міліції. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. серія психологічна*. 2012. Вип. 2(1). С. 338–346.
214. Шерер Н. В. Принципи виховання культури безпеки життєдіяльності у студентів вищих навчальних закладів. *Наукові записки Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова*. Серія: Педагогічні та історичні науки : [зб. наук. статей], 2011. Вип. 95. С. 238-244.
215. Шипілова Л. М. Порівняльний аналіз ключових понять і категорій основ національної безпеки України: автореф. дис. ... к. політ. н.: 21.01.01. К., 2007. 20 с.
216. Шульга, Г. Особливості стратегій емоційної саморегуляції майбутніх учителів в умовах надзвичайних ситуацій. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського*. Серія: педагогіка і психологія, 2023. Випуск 76. С. 93-99.
217. Шульга Г. Б., Нікуліна В. В., Черненко М. О. Особливості переживання смисложиттєвої кризи в період ранньої дорослості. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського*. Серія: педагогіка і психологія, 2022. Випуск 68. С. 133-139.
218. Що таке психологічна стійкість та як її тренувати. <https://becalm.com.ua/mind/shho-take-psyhologichna-stijkist-ta-yak-yiyi-trenuvaty/>
219. Як розвивати критичне мислення в учнів (з прикладом уроку). URL : <https://nus.org.ua/articles/krytychne-myslennya-2/>
220. Ягупов В. В. Термінологічні проблеми визначення іноваційних педагогічних технологій: методологічний аспект. *Військова освіта*. 2023. Випуск 1(47). С. 343-356

221. Abu El-Haj T. R. «I was born here, but my home, it's not here»: Educating for democratic citizenship in an era of transnational migration and global conflict. *Harvard Educational Review* 2007. 77(3), P.285–316.
222. Act on Vocational Education and Training 531/2017. URL : <https://www.finlex.fi/fi/laki/alkup/2017/20170531>
223. Adams L. V., Canclini S. B., Frable P. J. Skip the Infection Get the Injection: A Case Study in Emergency Preparedness Education. *Nurse Education in Practice*, 2015. 15 (1), P. 58-62.
224. Aguilar P., Retamal G. Rapid Educational Response in Complex Emergencies: A Discussion Document. Geneva: International Bureau of Education. 1998. Box 199, 1211, 49 p.
225. Ahmad A., Sofi M. A., Sundelin-Wahlsten V., von Knorring A. L. Posttraumatic stress disorder in children after the military operation & “Anfal”; in Iraqi Kurdistan. *European Child & Adolescent Psychiatry*. 2000; 9 P.235-243.
226. Akresh R., Lucchetti L., Thirumurthy H. Wars and child health: Evidence from the Eritrean–Ethiopian conflict. *Journal of Development Economics*. 2012; 99: P.330-340.
227. Alain G. An Interdisciplinary Design Process for Educational Technology Systems for Displaced War-Affected Children. 2022. PhD thesis The Open University. DOI: <https://doi.org/10.21954/ou.ro.000149cd>
228. Alakoc P. B. Terror in the classroom: Teaching terrorism without terrorizing. *Journal of Political Science Education*, 2019. 15(2), P.218–236.
229. Amone-P’Olak K., Garnefski N., Kraaij V. Adolescents caught between fires: Cognitive emotion regulation in response to war experiences in Northern Uganda. *Journal of Adolescence*. 2007; 30: P.655-669.
230. Angus D. C., Pretto E. A., Abrams J. I., Safar P. Recommendations for Life-Supporting First-Aid training of the lay public for disaster preparedness. *Prehosp Disaster Med*. 1993; 8(2): S.157-160.
231. Arlow M. Citizenship Education in a Divided Society: The Case of Northern Ireland. *Education, Conflict and Social Cohesion*. International Bureau of Education. 2004. P. 255-313.
232. Ashlee A., Clericetti G., Gladwell J., Mitchell J., Torrance R. (2020). Education in emergencies. Rapid evidence review. The EdTech Hub. DOI: 10.5281/zenodo.4058181
233. Avendaño-Vásquez C. J., Reina-Gamba N. C., Daza-Castillo L. A., Quarantini L. Nursing Interventions in Children Living Under Armed Conflict Situations and Quality of Life: A Scoping Review *Journal of Pediatric Nursing*. 2021. Volume 58, P. 44-52
234. Awan I., Spiller K., Whiting A. Terrorism in the classroom: Security, surveillance and a public duty to act. *Palgrave Studies in Risk, Crime and Society*. 2019. URL : <https://link.springer.com/book/10.1007/978-3-030-01710-1>.
235. Azizi M., Ebadi A., Ostadtaghizadeh A., Bidaki R. Psychological Distress Model Among Iranian Pre-Hospital Personnel in Disasters: A Grounded Theory Study. *Front Psychol*. 2021; 12: 689226.

236. Badrasawi K. J. I., Ahmed I. O., Eid I. M. Exploring Ways to Provide Education in Conflict Zones: Implementation and Challenges. *Intellectual Discourse*, 2018. 26(2), P.567–594.
237. Baker N. D., Deham M. For a short time, we were the best version of ourselves: Hurricane Harvey and the ideal of community. *International Journal of Emergency Services*, 2019. 9(1), P.8–20.
238. Bellows E. Including 9/11 in the elementary grades: State standards, digital resources, and children’s books. In W. Journell (Ed.), *Reassessing the social studies curriculum: Promoting critical civic engagement in a politically polarized, post-9/11 world*. 2016. P.29–40.
239. Benjet C, Axinn WG, Hermsilla S, Schulz P, Cole F, Sampson L, et al. Exposure to armed conflict in childhood vs older ages and subsequent onset of major depressive disorder. *JAMA Netw Open*. 2020; 3(11): e2019848
240. Berson M. J. A counter-response to terrorism: The hope and promise of our nation’s youth. *Theory & Research in Social Education*, 2002. 30(1), P.144.
241. Bessaraba O., Melnyk I., Shakhov V., Shakhov V., Mateiko N., O. Rygel. The Role of Positive Thinking in Overcoming Stress by a Person: The Neuroscientific Paradigm BRAIN. *Broad Research in Artificial Intelligence and Neuroscience*. 2022, Volume 13, Issue 3, P.1-15.
242. Bilal M., Inamullah H. M., Irshadullah H. M. Effects of terrorism on secondary school students in Khyber Pakhtunkhwa. *Dialogue*. 2016. 11(3). P.243–258.
243. Bird L. *Post-Conflict Education: a Review of Literature and CfBT Experience*. Reading: The Centre for British Teachers. 2003. URL : <https://journals.sagepub.com/doi/10.2304/rcie.2007.2.3.176>
244. Bosqui T. J., Marshoud B. Mechanisms of Change for Interventions Aimed at Improving the Wellbeing, Mental Health and Resilience of Children and Adolescents Affected by War and Armed Conflict: A Systematic Review of Reviews. *Conflict and Health*, 2018. 12 (1) P. 1-17.
245. Brody D., Baum N. L. Israeli kindergarten teachers cope with terror and war: Two implicit models of resilience. *Curriculum Inquiry*, 2007. 37(1), P.9–31.
246. Budanovic N. (2018) The Secret Teaching Organization: How Education was Conducted in Deepest Secrecy in Poland during WWII. URL : (<https://www.warhistoryonline.com/instant-articles/secret-teaching.html>).
247. Casebeer W. D., Russell J. Storytelling and terrorism: Towards a comprehensive «Counter-narrative strategy». Center for Contemporary Conflict. *Strategic Insights*, 2005. Vol. 4, №. 3, P. 1-16.
248. Cervantes-Duarte L., Fernández-Cano A. Impact of Armed Conflicts on Education and Educational Agents: A Multivocal Review. *Revista Electrónica Educare*, 2016. 20(3), URL : <https://doi.org/10.15359/ree.20-3.12>.
249. Chamberlain D., Smith A., Woollard M., Kern B. K. Trials of teaching methods in basic life support (3): comparison of simulated CPR performance after first training and

- at 6 months, with a note on the value of re-training. *Resuscitation*. 2002. 53(2). P.179-187.
250. Crenshaw M. The psychology of terrorism: An agenda for the 21st century. *Political Psychology*, 2000. 21(2), P.405–420.
251. Davies L. Schools and war: urgent agendas for comparative and international education. *Compare: A Journal of Comparative and International Education*. 2005. Volume 35, Issue 4. P. 357-371.
252. Davies L. Learning for state-building: capacity development, education and fragility. *Comparative Education*. 2011. Vol.47, №2., P. 157-180.
253. Domalewska D., Gawlik-Kobylińska M., Yen P. H., Webb R. K., Thiparasuparat, N. On safe space in education: a Polish-Vietnamese comparative study. *Journal of Human Security*, 2021. vol. 17(1), P.35-45.
254. Duarte C. S., Wu P., Cheung A., Mandell D. J., Fan B., Wicks J., Musa G. J., Hoven W. Media use by children and adolescents from New York City 6 months after the WTC attack. *Journal of Traumatic Stress*, 2011. 24(5), P.553–556.
255. Education in emergencies. ReWrite the Future Brief.pdf. Sphere Project 2004 Humanitarian Charter and Minimum Standards in Disaster Response. Accessed 10 April, 2011. URL : <http://www.sphereproject.org>.
256. Education under attack. URL : <https://www.unicef.org/education-under-attack>
257. El-Khodary B, Samara M, Askew C. Traumatic events and PTSD among Palestinian children and adolescents: the effect of demographic and socioeconomic factors. *Front Psychiatry*. 2020;11:4. URL : <https://doi.org/10.3389/fpsy.2020.00004>
258. Everly G. S., McCabe O. L., Semon N. L., Links J. M. The development of a model of psychological first aid for non-mental health trained public health personnel: the Johns Hopkins RAPID-PFA. *Public Health Manag Pract*. 2014. 20 Suppl 5. P.24-29.
259. Felix E., Vernberg E. M., Pfefferbaum R. L., Gill D., Schorr J., Boudreaux A., Gurwitsch R., Galea S., Pfefferbaum B. Schools in the shadow of terrorism: Psychosocial adjustment and interest in interventions following terror attacks. *Psychology in the Schools*, 2010. 47(6), P.592–605.
260. Garrod A., Beal C., Jaeger W., Thomas J., Davis J., Leiser N., Hodzic A. Culture, ethnic conflict and moral orientation in Bosnian children. *Journal of Moral Education*, 2003. 32, 2, P.131–150.
261. Gereluk D. Education, extremism and terrorism: What should be taught in citizenship education and why. Bloomsbury. 2012. 12 p.
262. Goldberg T., Savenije G. M. Teaching controversial historical issues. In S. A. Metzger, L. M. Harris (Eds.), *The Wiley international handbook of history teaching and learning*. 2018. P. 503–526.
263. Graaf B. A. Bringing Politics Back in. The Introduction of ‘the Performative Power’ of Counterterrorism. *Critical Studies on Terrorism*. 2010. Vol. 3, No. 2, P. 263–277.
264. Graaf B. A. *Evaluating Counterterrorist Performance: A Comparative Study*. Oxford/New York: Routledge/Francis & Taylor, 2011.

265. Hansen L. *Security as Practice. Discourse Analysis and the Bosnian War*. New York/London: Routledge. 2006. URL : <https://catalogue.nla.gov.au/catalog/3663281>
266. Harrison J.-A., Kuint S. School culture and school effectiveness in emergencies: lessons from Israeli experience during the Gulf War. *School Effectiveness and School Improvement*, 1998. 9, 2, P.192–217.
267. Hess D. E., Mc Avoy P. *The political classroom: Evidence and ethics in democratic education*. Routledge. 2015. 268 p.
268. Hess D., Stoddard J. 9/11 in the curriculum: A retrospective. *The Social Studies*, 2011. 102(4), P. 175–179.
269. Huddy L., Feldman S., Lahav G., Taber, C. Fear and terrorism. Psychological reactions to 9/11. In P. Norris M. Kern, M. Just (Eds.), *Framing terrorism. The news media, the government and the public 2003*. P. 255–278.
270. INEE 2004 «Minimum Standards for Education: Preparedness, Response, Recovery.» Accessed 10 April, 2011. <http://www.ineesite.org>.
271. INEE 2009a «Mainstreaming Education [in the Sphere Handbook, pp. 1-13]: INEE Online Survey Report.» Inter-Agency Network for Education in Emergencies. (accessible at www.ineesite.org)
272. INEE 2009b «Sphere and INEE Companionship: A Partnership to Promote Quality and Accountability in humanitarian Response.» «The Right to Education in Emergencies.» Accessed 10 April, 2011. URL : http://www.ineesite.org/index.php/post/about_the_right_to_education_in_emergencies
273. Israel Bar-Yehuda Idalovichi. *The Problematic of Teaching History and Moral Education in Times of War and Terror*. Conference: The Fourth International Conference on Teacher Education - Teacher Education as a Social Mission: A Key to the Future. Hebrew University of Jerusalem. Tel Aviv. 2003.
274. Ivanchenko O. Z. Experience in the organization of the educational process in the medical university during the war in Ukraine. *Scientific trends and trends in the context of globalization* : Proceedings of the 4th International Scientific and Practical Conference, Umeå, Sweden, 19-20.08.2022. - Umeå, 2022. – C. 60-66.
275. Jørgensen B. F., Skarstein D., Schultz, J. H. Trying to understand the extreme: School children’s narratives of the mass killings in Norway July 22, 2011. *Psychology Research and Behavior Management*, 2015. 8(51), P.51–61.
276. Journell W. Terrorism. In D. G. Krutka, A. M. Whitlock, M. Helmsing (Eds.), *Keywords in the social studies: Concepts and conversations 2018*. P.217–229.
277. Journell W. The challenges of political instruction in a post-9/11 United States. *The High School Journal*, 2011. 95(1), P.3-4.
278. Jovanović H., Prebeg Z., Stanić I., Vuletić G. Impact of war on growth patterns in school children in Croatia. *Collegium Antropologicum*, 2004. Vol. 27(2), P. 573-579.
279. Kadak C. *Andrew What’s A Safety Culture? How Do I Get It? How Do I Keep It?* Nuclear Nonoperating Owner’s group. Boston: Massachusetts, 1989. URL : <http://ocw.mit.edu/index.htm>

280. Kecmanovic M. The Short-run Effects of the Croatian War on Education, Employment, and Earnings. *Journal of Conflict Resolution*. 2012. Vol. 57(6), P. 991-1010.
281. Khamis V. Posttraumatic stress disorder and emotion dysregulation among Syrian refugee children and adolescents resettled in Lebanon and Jordan. *Child Abuse Negl*. 2019. № 89: P.29–39.
282. Kiefer N. The Impact of the Second World War on Female Students at the University of Toronto, 1939-1949. (M.A. thesis, University of Toronto, 1984)
283. Kolomiiets A. M., Kolomiiets D. I., Gromov Y. V. Implementation of the latest world-class scientific achievements in training process of future teachers. *Hayka i osvita*. 2017. T.8. C.72-77.
284. Kolomiiets A. M., Gromov I. V., Brovchak L. S., Babchuk Y. M., Tertychna T. D. Approbation of Emergency Education Strategies for Internally Displaced Ukrainian Children under the Martial Law Conditions. *New Educational Review* This link is disabled., 2023, 72, pp. 49–65.
285. Kuthe A. Teaching the war on terror: Tackling controversial issues in a New York City public high school. *The Social Studies*, 2011. 102(4), P.160–163.
286. Lévesque S. Bin Laden is responsible; it was shown on tape: Canadian high school pupils historical understanding of terrorism. *Theory & Research in Social Education*, 2003. 31(2), P.174–202.
287. Llapi G., Peterson C. M. Education Interrupted: Kosovo 1980-1999. Commission for International Adult Education, Paper presented at the Commission for International Adult Education (CIAE). International Pre-Conference 64th, Oklahoma City, 2015, P. 95-105.
288. Lorenkowski B. «The Children’s War» in Occupied St. John’s: A Social History of a City at War 1939-1945, edited by Steven High (Montreal: McGill-Queen’s University Press, 2010)
289. Manuchehr T. N. Education right of children during war and armed conflicts *Procedia - Social and Behavioral Sciences*. 2011. Volume 15, 2011, P. 302-305.
290. Martin M., Owen T. The Second Generation of Human Security: Lessons from the UN and EU Experience, *International Affairs*, 2010. 86(1). P. 211–224.
291. Mbwayo A. W., Mathai M., Harder V. S., Nicodimos S., Vander, S. A. Trauma among Kenyan school children in urban and rural settings: PTSD prevalence and correlates. *J Child Adolesc Trauma*. 2020.13(1): P.63–73.
292. Nelles W. Education, underdevelopment, unnecessary war and human security in Kosovo/Kosova. *International Journal of Educational Development*, 2005. Vol. 25, P. 69–84.
293. Nickerson A. B. , R. Randa , S. Jimerson, Guerra N. G. Safe places to learn: advances in school safety research and practice. *School Psychology Review*. 2021. V.50. P. 158-171.
294. Nicolai S., Triplehorn C. The role of education in protecting children in conflict. *Humanitarian Practice Network (HPN)*. 2003. 32 p.
295. Noppe I. C., Noppe L. D., Bartell D. Terrorism and resilience: Adolescents’ and teachers’ responses to September 11. *Death Studies*, 2006. 30(1), P.41–60.

296. Novelli M., Cardozo L. Conflict, education and the global south: New critical directions. *International Journal of Educational Development*, 2008. 28 (4), P. 473-488.
297. Nuttman-Shwartz O. The moderating role of resilience resources and sense of belonging to the school among children and adolescents in continuous traumatic stress situations. *J Early Adolesc.* 2019;39(9):1261–85. <https://doi.org/10.1177/0272431618812719>.
298. Nylund B. V., Legrand J. C., Holtsberg P. The Role of Art in Psychosocial Care and Protection for Displaced Children. *Forced Migration Review*. 1999. № 6. P.16-19.
299. O’Hara G. Planning the Education System in the Post-War Era. *Governing Post-War Britain*. Pp. 153–175.
300. Olympia R. P., Wan E. The preparedness of schools to respond to emergencies in children: a national survey of school nurses. *Pediatrics*. 2005; 116(6). P.738-745.
301. Ortega M. P. (2022). The importance of children’s right to education in armed conflicts. *Humanium*. URL : <https://www.humanium.org/en/the-importance-of-childrens-right-to-education-in-armed-conflicts/>.
302. Otto M. W., Henin A., Hirshfeld-Becker D. R., Pollack M. H., Biederman J., Rosenbaum J. F. Posttraumatic stress disorder symptoms following media exposure to tragic events: Impact of 9/11 on children at risk for anxiety disorders. *Journal of Anxiety Disorders*, 2007. 21(7), P.888–902.
303. Perry R. W., Lindell M. K. Understanding citizen response to disasters with implications for terrorism. *Journal of Contingencies and Crisis Management*, 2003. 11(2), P.49–60.
304. Petal M. Standard Operating Procedures and Safety Rules for Students Save the Children, 2015. URL : https://resourcecentre.savethechildren.net/pdf/355_sops_and_safety_rules.pdf/
305. Petkova E., Martinez S, Schlegelmilch J, Redlener I. Schools and Terrorism: Global Trends, Impacts, and Lessons for Resilience *Stud. Confl. Terror* 2017; 40(8): P.701.
306. Pfefferbaum B., Pfefferbaum R. L., Gurwitsch R., Nagumalli S., Brandt E. N, Robertson M. J., Aceka A., Saste V. S. Children’s response to terrorism: A critical review of the literature. *Current Psychiatry Reports*, 2003. 5(2), P.95–100.
307. Pigozzi M. J. Education in Emergencies and for Reconstruction: A developmental approach. New York: UNICEF Working Paper Series, Programme Division, Education Section. 1999.
308. Piispanen M. Good Learning Environment Perceptions of Good Quality in Comprehensive Schools by Pupils, Parents and teachers. 2008. URL: <https://jyx.jyu.fi/bitstream/handle/123456789/19018/1/978-951-39-3382-1.pdf>
309. Piispanen M. Hyvä Oppimisympäristö: Oppilaiden, vanhempien ja Opettajien Hyvyyskäsitusten kohtaaminen Peruskoulussa. 978-951-39-4871-9 University of Jyväskylä, 2008 (Doctoral Dissertation). URL : <http://urn.fi/URN>
310. Pirisi A. Healing the Minds of War Exposed Children. *The Journal of Addiction and Mental Health*. 2001. 4(6). URL : www.camh.net/journalv4no6/healing_minds_children.

311. Price P. Education in emergencies: benefits, best practices and partnerships. *The Applied Anthropologist*. Vol. 31 №. 2 2011. P.54-60.
312. Quartermaine A. Discussing terrorism: A pupil-inspired guide to UK counter-terrorism policy implementation in religious education classrooms in England. *British Journal of Religious Education*, 2016. 38(1), P.13–29.
313. Retamal G., Ruth A.-R., eds. *Education as a Humanitarian Response*. Herndon, VA: Cassell. 1998. 371 p.
314. Safe Schools Declaration Endorsements. Global Coalition to Protect Education from Attack. URL : <https://protectingeducation.org/news/support-for-schools-on-the-frontline-of-conflict-a-priority-in-protecting-education-from-attack/>
315. Safety culture in organizations: Work Organizational and Personal Psychologists as a bridge between the human factor and technology, 2011. News WOPP Num. 2011. URL : <http://www.uv.es/erasmuswop/newswopp>
316. Santa Barbara J. Impact of war on children and imperative to end war. *Croatian medical journal*, 2006. 47(6), P.891–894.
317. Save the Children 2009 Re-Write the Future: Education in Emergencies. Accessed 10 May, 2011. URL : <http://www.ineesite.org/uploads/documents/store/>
318. Savolainen T. A safe learning environment from the perspective of Laurea University of applied sciences safety, security and risk management students and staff. *Heliyon*. 2023. Volume 9, Issue 3., P.128-136.
319. Shatri B. *Albanian education in Kosovo 1990-1999: House-schools-Challenges, achievements, and aspirations*. Prishtina, Kosovo: Libri Shkollor-Prishtinë. 2010.
320. Sheppard M., Levy S., A. Emotions and teacher decision-making: An analysis of social studies teachers' perspectives. *Teaching and Teacher Education*. 2019. 77(1), P.193–203. URL : <https://doi.org/10.1016/j.tate.2018.09.010>
321. Sijbrandi, M., Horn R., Esliker R., Ager Ar. The Effect of Psychological First Aid Training on Knowledge and Understanding about Psychosocial Support Principles: A ClusterRandomized Controlled Trial. *Int Journal Environ Res Public Health*. 2020. 17(2). P.484.
322. Sinclair M. Planning Education Before, In and After Emergencies: Internet Discussion Forum 27 September – 22 October 2004. (The IIEP Virtual Institute) [online]. URL : http://www.unesco.org/iiep/eng/focus/emergency/PDF/for_rep_04.pdf
323. Sinclair M. *Education in Emergencies. Learning for a Future: Refugee Education in Developing Countries*. Geneva: UNHCR, 2001. P. 1-83.
324. Slepiski L. A. Emergency preparedness: concept development for nursing practice. *Nursing Clinics of North America*. 2005. Volume 40, Issue 3, P. 419-430.
325. Slone M., Peer A. Children's Reactions to War, Armed Conflict and Displacement: Resilience in a Social Climate of Support. *Current Psychiatry Reports*, 2021. 23(11). URL : <https://doi.org/10.1007/s11920-021-01283-3>.
326. Soichuk R., Petrenko O., Budz I., Pustovit H., Pavelkiv R. Specifics of National Self-Assertion Upbringing of Students in Extracurricular Activity Against a Background of the Russian Armed Aggression. *THE New Educational Review*. 2022. Vol. 68. P. 19-31.

327. Sommers, M. Education in Emergencies: Critical Questions and Challenges. 2004. URL : <http://www.beps.net/publications/Challenges8.5x11ChangesFINAL.pdf>
328. Sommers M. Children, Education and War: Reaching Education For All (EFA) Objectives in Countries Affected by Conflict. 2002. №1. 41 p.
329. Sondel B., Baggett H. C., Dunn A. H. For millions of people, this is real trauma: A pedagogy of political trauma in the wake of the 2016 U.S. Presidential Election. *Teaching and Teacher Education*, 2018.70(2), P.175–185.
330. Stoddard J., Hess D. (2016). 9/11 and the war on terror in American secondary curriculum, fifteen years later. In W. Journell (Ed.), *Reassessing the social studies curriculum: Promoting critical civic engagement in a politically polarized, post-9/11 world* (pp. 15–28).
331. Stoddard J., Jones N., Hess D. (2019). *Teaching 9/11 and the War on Terror National Survey of Secondary Teachers*. University of Wisconsin-Madison. URL : <https://minds.wisconsin.edu/handle/1793/79305>
332. Stylianou P., Zembylas, M. Engaging with issues of death, loss, and grief in elementary school: Teachers' perceptions and affective experiences of an in-service training program on death education in Cyprus. *Theory & Research in Social Education*, 2021. 49(1), P.54–77. URL : <https://doi.org/10.1080/00933104.2020.1841700>
333. Swee E. L. 2009. *On War Intensity and Schooling Attainment: The Case of Bosnia and Herzegovina*. HiCN Working Paper 57, University of Sussex, Brighton, UK. URL : <https://www.hicn.org/wp-content/uploads/sites/10/2012/06/wp57.pdf>
334. Tadjbakhsh S. *Human Security: Concepts and Implications* . 2005. 77 p.
335. Tatar M., Amram S. Israeli adolescents' coping strategies in relation to terrorist attacks. *British Journal of Guidance & Counselling*, 2007. 35(2), P.163–173.
336. Tawil S., Harley A. *Education, Conflict and Social Cohesion*. Geneva: UNESCO International Bureau of Education. 2004. 433 p.
337. The Basic Education Act 628/1998. 1998. URL : <https://finlex.fi/en/laki/kaannokset/1998/en19980628.pdf>
338. Thornton S. J. (1991). Teacher as curricular-instructional gatekeeper in social studies. In J. P. Shaver (Ed.), *Handbook of research on social studies teaching and learning* (pp. 237–248).
339. Tomlinson K., Benefield P. *Education and conflict: research and research possibilities*. 2005. 28 p.
340. Triplehorn C. *Education in Emergencies*. Children in Crisis Unit, Save the Children. Field guide, part of the Children and War Capacity Building Initiative. 2001. URL: <https://resourcecentre.savethechildren.net/document/education-care-protection-children-emergencies-field-guide/>
341. Tsukur O. Constructive behavior of the educational process participants in emergency situation: the problem of criteria choice. *Scientific Studios on Social and Political Psychology*, 2020. 46(49), 233-241.
342. UNESCO 2000 «Education for All: Meeting Our Collective Commitments.» In *World Education Forum*. Dakar, Senegal: United Nations Educational, Scientific and

- Cultural Organization. UNICEF 2010 «The Central Role of Education in the Millennium Development Goals.» Accessed 15 April, 2011. URL : <http://unesdoc.unesco.org/images/0019/001905/190587e.pdf>.
343. UNESCO. 2001. Education in Emergencies: Education for Populations Affected by Conflict, Calamity or Instability. Paris: UNESCO (unpublished document). Available at: <https://www.unesco.org/en/education/emergencies>
344. United Nations (UN) (1994). Human Development Report 1994. URL : <https://www.undp.org/publications/human-development-report-1994>
345. United Nations (UN) (2004) A More Secure World: Our Shared Responsibility, Report of the High-level Panel on Threats, Challenges and Change, New York, United Nations Foundation.
346. van Kessel C., den Heyer K., Schimel, J. Terror management theory and the educational situation. *Journal of Curriculum Studies*, 2020. 52(3), P.428–442.
347. van Overmeire R., Six S., Vesentini L., Deschepper R., Denys E., Vandekerckhove M., Bilsen J. Questions and emotions of minors after terrorist attacks: A qualitative study using data from a Belgian youth-helpline. *Community Mental Health Journal*, 2020. 56(2), P.280–286.
348. Wagner P., Lingemann C., Arntz Hans-Richard & Breckwoldt J. Official lay basic life support courses in Germany: is delivered content up to date with the guidelines? An observational study. *Emerg Med Journal*. 2015. 32(7) P.547-552.
349. Wansink B., Graaf A. B., Berghuis E. Teaching under attack: The dilemmas, goals, and practices of upper-elementary school teachers when dealing with terrorism in class. *Theory & Research in Social Education*. 2021. Vol.49. Issue 4. P. 489-509.
350. Wansink B. G., Patist J., Zuiker I., Savenije G., Janssenswillen P. Confronting conflicts: History teachers' reactions to spontaneous controversial remarks. *Teaching History*, 2019. 175, P.68–75.
351. Wansink B. G. J., Akkerman S., Zuiker I., Wubbels T. Where does teaching multiperspectivity in history education begin and end? An analysis of the uses of temporality. *Theory & Research in Social Education*, 2018. 46(4), P.495–527.
352. Wansink B. G. J., Akkerman S., Kennedy B. L. How conflicting perspectives lead a history teacher to epistemic, epistemological, moral and temporal switching: A case study of teaching about the holocaust in the Netherlands. *Intercultural Education*. 2021. URL :<https://doi.org/10.1080/14675986.2021.1889986>
353. Welch, K. Middle Eastern terrorist stereotypes and anti-terror policy support: The effect of perceived minority threat. *Race and Justice*, 2016. 6(2), P.117–145.
354. Wenderoth A., Sang B. M. (2004). Situational analysis of education in Kosovo. Prishtina, Kosovo: United Nations Children's Fund – UNICEF.
355. Yorio ,P. L. , Edwards, J., Hoeneveld D. Safety culture across cultures. *Safety Science*. 2019. Volume 120, P. 402-410,
356. Zembylas M., Loukaidis L. Affective practices, difficult histories and peace education: An analysis of teachers' affective dilemmas in ethnically divided Cyprus. *Teaching and Teacher Education*, 2021. № 97, P.1–11.

357. Zhirkov K., Verkuyten M., Weesie J. Perceptions of world politics and support for terrorism among Muslims: Evidence from Muslim countries and Western Europe. *Conflict Management and Peace Science*, 2014. 31(5), P.481–501.

ДОДАТКИ

Додаток А

Документи, що унормовують поведінку учасників освітнього процесу в різних надзвичайних ситуаціях

№ п/п	Назва нормативного документа, дата та №	QR-код
1.	Указ Президента України «Про введення воєнного стану в Україні» від 24 лютого 2022 року № 64/2022 (із змінами)	
2.	Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку підготовки та підвищення кваліфікації осіб, які зобов'язані надавати домедичну допомогу» від 21.11.2012 р. № 1115	
3.	Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження порядку здійснення навчання населення діям у надзвичайних ситуаціях» від 26.06.2013 р. № 444 (із змінами)	
4.	Постанова Кабінету Міністрів України від 09.01.2014 р. № 11 «Про затвердження Положення про єдину державну систему цивільного захисту» (із змінами)	
5.	Постанова Кабінету Міністрів України від 11 березня 2015 р. № 101 «Про затвердження типових положень про функціональну і територіальну підсистеми єдиної державної системи цивільного захисту» (із змінами)	
6.	Постанова КМ України «Про утворення Міжвідомчої координаційною ради з питань охорони здоров'я та надання психологічної допомоги особам, які постраждали внаслідок збройної агресії Російської Федерації проти України» від 7 травня 2022 р. № 539 (із змінами)	
7.	Наказ ДСНС України «Про затвердження Програми загальної підготовки працівників підприємств, установ та організацій до дій у надзвичайних ситуаціях» від 06.06.2014 р. № 310 (із змінами)	
8.	Наказ МВС України «Про затвердження Положення про організацію навчального процесу з функціонального навчання» від 21.10.2014 р. № 1112 (із змінами)	

№ п/п	Назва нормативного документа, дата та №	QR-код
9.	Наказ МОН «Про затвердження Положення про функціональну підсистему навчання дітей дошкільного віку, учнів та студентів діям у надзвичайних ситуаціях (з питань безпеки життєдіяльності) єдиної державної системи цивільного захисту» України від 21.11.2016 р. № 1400	
10.	Наказ МОЗ України «Про удосконалення підготовки з надання домедичної допомоги осіб, які не мають медичної освіти» від 04.08.2021 № 1627	
11.	Наказ МОЗ України «Про затвердження порядків надання домедичної допомоги особам при невідкладних станах» від 09.03. 2022 р. № 441	
12.	Національні стандарти України ДСТУ 5058:2008 «Безпека у надзвичайних ситуаціях – Навчання населення діям у надзвичайних ситуаціях»	
13.	Кодекс цивільного захисту України від 02 жовтня 2012 року № 5403-VI (із змінами)	
14.	Методичні рекомендації «Перша психологічна допомога. Алгоритм дій» МОН України № 1/3872-22 від 04.04.2022.	

Додаток Б

Безпечне освітнє середовище: нові виміри безпеки (рекомендації Державної служба якості освіти при МОН України) <https://sqe.gov.ua/bezpechne-osvitnie-seredovishhe-novi-vim/>

Безпечний фізичний простір для перебування учнів та працівників
Облаштуйте безпечний простір у закладі

Перегляньте облаштування навчальних кабінетів

Особливо це актуально для закладів, які будуть працювати в очному, або ж у змішаному форматі. Навчальні кабінети варто максимально вивільнити від відкритих полиць, стендів тощо.

Варто пам'ятати: ніщо не повинно перешкоджати руху під час евакуації учнів. Таким чином, шафи, полички, мобільні полички та органайзери, безкаркасні меблі варто розташувати/згрупувати у приміщенні так, щоб вони не перешкоджали руху дітей між рядами. Заздалегідь необхідно згорнути та прибрати килимки, щоб уникнути спотикання, падіння під час евакуації.

Організуйте безпечне та безперешкодне пересування по школі

Варто додатково оглянути коридори на предмет розташування там кімнатних рослин та інших об'єктів, що можуть стати перешкодою при евакуації. Слід максимально звільнити коридори та просторові осередки (рекреації) від речей, що можуть заважати екстреній евакуації та бути джерелом травмування.

На сходових клітинах слід нанести маркування на першій та останній сходинці, а також на перилах.

Проходи до всіх запасних виходів мають бути вільними та доступними. Варто це додатково оглянути та перевірити.

Безпечне освітнє середовище

Розробіть та запровадьте у школі чіткі процедури реагування та поведінки у надзвичайних ситуаціях.

Однією з передумов безпечного освітнього середовища є наявність чітких процедур реагування/поведінки, знання цих процедур усіма працівниками закладу та постійне відпрацювання правил з учнями.

Першочергово це мають бути:

1. Шляхи для евакуації (у тому числі до найближчого укриття, якщо таке не обладнане у закладі)

– перегляньте шляхи евакуації з урахуванням розміщення укриття (у закладі чи споруді поблизу закладу освіти);

– розробіть «альтернативні» шляхи евакуації у випадку непередбачуваних ситуацій;

– забезпечте безумовне знання усіма працівниками закладу цих шляхів. Для цього варто відпрацювати евакуацію з кожного приміщення спочатку педагогами, а потім тренуватися з учнями;

2. Протоколи безпеки для учнів різного віку щодо правил поведження під час повітряних тривог, евакуації, перебування у сховищі /укритті.

Протокол безпеки – це певний набір правил, процедур, якими повинні керуватися педагоги та учні у закладі освіти щодо певної ситуації. З огляду на ризики безпеки, таких протоколів у закладі має бути декілька, зокрема щодо дій під час повітряних тривог та проведення евакуації, перебування в укритті, поведження під час уроків онлайн.

Кілька порад щодо розробки протоколів безпеки:

Не шукайте універсального рішення. Протоколи не можуть бути однаковими у всіх школах. Бо кожен заклад, розробляючи такий документ, керується особливостями розміщення школи, характеристиками та архітектурними особливостями її будівлі, а разом з тим – ресурсами, формами організації освітнього процесу тощо.

Протокол безпеки має відповідати загальним рекомендаціям ДСНС.

До розробки протоколів безпеки варто залучити педагогів. Це дозволить сформулювати спільне бачення та прийняття напрацьованих процедур.

Формулюйте тексти у протоколах безпеки з розрахунку на сприйняття їх дітьми. Використовуйте лаконічні та чіткі речення: «Візьми свій наплічник», «Візьми свій одяг», «Стеж за вказівками учителя і приготуйся виходити», «Не штовхайся», «Не біжи», «Йди швидким кроком, але тримайся своєї групи», «Допоможи тому, хто спіткнувся чи впав».

Приклади:

1. Алгоритм дій для вчителя під час сигналу «Повітряна тривога», розроблений Міністерством освіти і науки України.

2. Алгоритми дій для дітей під час сигналу «Повітряна тривога».

Проводьте щоденне інформування/інструктажі щодо протоколів безпеки з дітьми

Як і з будь-якими правилами, з протоколами безпеки діють дві умови:

1. Діти розуміють правила.

2. Правила рутинно повторюються і проговорюються з дітьми щодня.

В умовах воєнного стану і проведення освітнього процесу в очному або змішаному форматі важливо щоденно повторювати з учнями правила евакуації. Регулярності також потребують тренувальні евакуації. Навіть якщо при цьому втрачається навчальний час, в умовах реальної загрози безпеці учнів та педагогів роль таких тренувань не можна недооцінювати.

Для наймолодших учнів тренувальні евакуації важливо проводити з мінімальним стресом, залучаючи елементи гри, аби не провокувати/посилювати тривожність. Наприклад, допомогти улюбленому дітьми персонажу знайти дорогу до сховища. Це також допоможе дітям звикнути до правил евакуації. Такі тренування можна також проводити як настільну гру – так діти добре запам'ятовують алгоритм дій.

Для учнів базової школи важливо мати відповіді на всі їхні запитання щодо безпеки та детально з ними розібрати протокол/план евакуації. Учням базової та старшої школи потрібно звернути увагу на те, що колективна безпека залежить від кожного, тому так важливо, щоб усі учні дотримувалися визначених правил.

Тренування також покажуть слабкі місця в плані евакуації, які можна виправити до настання можливих критичних ситуацій.

Інформуйте учнів про правила мінної безпеки, проводьте заходи із залученням ДСНС

У тих регіонах, де велися бойові дії та які були звільнені з-під окупації, увага до питань мінної безпеки є особливо важливою. Однак усім дітям, незалежно від того, в якому регіоні країни вони перебувають, сьогодні важливо знати про правила поводження з вибухонебезпечними предметами.

Кілька матеріалів про те, яких правил потрібно дотримуватися:

Інтерактивна онлайн-книга для дітей молодшого віку «Мінна безпека не без Пека».

Пам'ятка: Мінна безпека. Що потрібно знати та виконувати.

Важливо також включати актуальний матеріал щодо мінної безпеки у курс «Захист України» у старшій школі.

Забезпечте проходження працівниками школи навчань з надання першої невідкладної допомоги

Володіння навичками першої допомоги сьогодні, як ніколи, актуальне, особливо для працівників закладів освіти. Наприклад, тренінги з першої допомоги дітям проводить Ukrainian Paramedic Group.

Підтримуйте проходження педагогічними працівниками психологічних тренінгів

Особиста стійкість учителів та вміння надати необхідну підтримку учням під час надзвичайних ситуацій воєнного характеру надважливі в умовах воєнного стану.

Емоційний стан педагогів важливий також для якості викладання і якості результатів навчання учнів.

Що варто тримати на контролі керівнику закладу:

Директору важливо знати, як почуваються вчителі, яким є рівень тривожності кожного вчителя за свою безпеку, безпеку родини. Поцікавтесь, які найбільші для себе виклики вбачають педагоги на початку навчального року, де потребують підтримки, та що, на їхню думку, керівник міг би зробити, щоб підтримати колектив школи. Самопочуття педагогів відіграє значну роль у формуванні сприятливого освітнього середовища для учнів. Щоб зібрати цю інформацію, можна провести онлайн-опитування анонімно або через особисті інтерв'ю, якщо колектив школи невеликий. Такі опитування дадуть директору школи розуміння, яку допомогу потрібно шукати зовні, а що можна зробити самостійно для культивування максимального комфортного середовища.

Як показують дослідження добробуту (well being) вчителів у зонах конфліктів та бойових дій, – найвищий рівень стресу, професійне вигорання переживають найменш досвідчені вчителі. І це відразу відображається на якості роботи з учнями. Тому керівнику, маючи результати опитувань щодо добробуту і самопочуття педагогів своєї школи, варто звернути увагу, чи не проявляються у закладі такі тенденції та запропонувати превентивну роботу/допомогу таким педагогам.

Важливо пам'ятати, що частина учнів можуть мати статус внутрішньо переміщених осіб. Тобто, окрім того, що вчителі забезпечують освітній процес, вони також мають створювати безпечне освітнє середовище, забезпечувати емоційні потреби учнів. Разом з тим, навчаючи внутрішньо переміщених дітей, вчителі самі можуть мати статус ВПО, а отже, переживати ті ж труднощі, що й учні. Тому керівнику школи важливо забезпечувати педагогам постійну психологічну підтримку, різноманітні тренінги від психологів: техніки управління стресом, саморегуляції, арттерапії тощо.

Пошук можливостей для психологічної підтримки свого колективу – важливе завдання директора в умовах війни. Може допомогти збільшення часу на спілкування між колегами – формування спільноти педагогів. Корисно, коли не лише професійні питання є предметом обговорень з колегами, а й почуття, переживання, страхи.

Налагодьте та підтримуйте партнерство з батьками

Якщо у школі ухвалюється рішення про проведення навчання очно чи у змішаному форматі, важливо оперативно та максимально повно донести цю інформацію до батьків. Вони мають отримати від керівника школи інформацію про наявність та стан укриття у школі або ж про шляхи евакуації, якщо укриття знаходиться за межами школи.

Протоколи безпеки для випадків повітряної тривоги, евакуації до укриття в школі чи за її межами – також інформація, яку необхідно прокомунікувати із батьками. Це важливо з кількох причин:

– по-перше, батьки мають знати, що відбувається з їхніми дітьми у школі у разі сигналу «повітряна тривога», як і куди здійснюється евакуація;

– по-друге, володіння інформацією про протоколи безпеки дозволить батькам додатково проговорити їх із дітьми, переконати їх дотримуватися і не хвилюватися.

Важливо спільно з батьками також домовитися про додатковий зміст шкільного наплічника, окрім навчальних матеріалів. Наприклад, вода, перекус, необхідні ліки з інструкцією щодо того, як і коли їх потрібно приймати, запискою з прізвиськом дитини, батьків, контактними телефонами, адресою. Вчитель у свою чергу має володіти максимально повною інформацією про особливі потреби дитини – можливі реакції на стрес, особливі ліки, які треба вживати, алергічні реакції.

Перегляньте антибулінгові політики

Це особливо актуально для закладів, у яких навчаються діти числа внутрішньо переміщених осіб.

Прості кроки, які можна зробити для цього:

Частіше практикувати опитування серед учнів щодо відчуття психологічного комфорту у закладі (стосується в тому числі онлайн-ового середовища закладу, якщо освітній процес відбувається виключно дистанційно)

Спонукаати педагогів застосовувати позитивне управління класом – уникати покарань, гучних зауважень, водночас впроваджуючи дуже чіткі правила для спілкування/поведінки під час навчання дистанційно та онлайн-уроків

Сконцентрувати увагу у роботі з учнями щодо запобігання булінгу безпосередньо на навчальній діяльності. Зокрема, педагоги можуть підбирати навчальні матеріали, з допомогою яких учні могли б навчатися вирішувати міжособистісні конфлікти у мирний спосіб, пропонувати ситуації, в яких учні можуть бути медіаторами при вирішенні конфліктних питань з однокласниками

Включати до уроків, у навчальний матеріал для самостійного опрацювання чи спільного обговорення елементи соціально-емоційного навчання, зокрема розуміння і керування емоціями (в тому числі агресією), емпатія, навички комунікації та вирішення конфліктів.

Адаптаційні заходи для учнів

Перегляньте або розробіть адаптаційні заходи для учнів на початку навчального року (стосується усіх закладів, однак особливо тих, що приймають дітей ВПО).

У 2022/2023 навчальному році у школах збільшиться кількість дітей, родини яких змушені були переселитися на більш безпечні території. Тому, окрім традиційних адаптаційних практик для учнів при переході між ланками освіти, варто дуже уважно поставитися до адаптації дітей ВПО до нового для них освітнього середовища.

Про що треба пам'ятати, коли йдеться про дітей з числа ВПО:

– досвід переселення є дуже виснажливим, у дітей може не вистачати сил на навчання;

– навчальні втрати можуть бути більшими порівняно з учнями, які не залишали свої домівки;

– можливі проблеми з розумінням матеріалу, якщо до того учні навчалися російською мовою;

– діти можуть не мати простору для навчання онлайн у тому місці, де вони тимчасово мешкають, можуть не мати належного одягу, взуття, шкільного приладдя, планшета чи ноутбука;

– діти можуть мати дуже травматичний досвід війни.

Як допомогти дітям ВПО з адаптацією до нового закладу:

Прийміть до школи дітей з числа ВПО, батьки яких подали заяву до вашого закладу.

Вивчіть, у яких умовах перебуває дитина, який її досвід переселення, які потреби має, щоб повноцінно розпочати навчання.

Організуйте спілкування практичного психолога з батьками/опікунами, а також із дитиною. За результатами такого спілкування психолог зможе

сформулювати свої рекомендації класному керівникові та педагогам, які працюватимуть із учнями з числа ВПО.

Запросіть дітей ВПО разом із батьками на адаптаційний візит до школи напередодні початку навчання. Якщо це неможливо, організуйте зустріч онлайн. Таким чином батьки й діти зможуть отримати інформацію про те, як відбуватиметься навчання, познайомляться з педагогами, дізнаються, як відбуватиметься адаптація дитини до навчання у новій школі, до кого можна звернутися за допомогою тощо.

Подумайте, хто з учнів може якийсь час виконувати роль куратора – познайомить зі школою (якщо школа працюватиме очно), правилами, розкаже про різні можливості для дозвілля, спорту тощо.

З початком навчального року приділіть увагу знайомству з новоприбулими учнями з числа ВПО. Педагогам також важливо вибудовувати відносини так, щоб внутрішньо переміщені діти відчували підтримку, однак поряд з тим це не особливо їх виокремлювало серед інших учнів класу.

Приділіть увагу діагностиці навчальних втрат у новоприбулих учнів, адже може скластися ситуація, коли діти не мали змоги навчатися протягом кількох місяців з початку війни. Цілком можливо, що такі учні потребуватимуть додаткових консультацій для надолуження прогалин у знаннях.

Оцініть готовність закладу змінювати спосіб організації освітнього процесу

В час війни та у післявоєнний період кожен заклад освіти має бути готовим для швидкого переходу до дистанційного або змішаного навчання. Очевидно, що така готовність стане запорукою успішності роботи шкіл.

Які складові має така готовність?

1. Гнучкий розклад уроків

На початку року варто розробити одразу кілька варіантів розкладу навчальних занять: для очного, дистанційного та змішаного навчання.

Розклад для дистанційного навчання має відрізнятися меншою кількістю навчальних годин в режимі синхронного навчання. Це можна зробити із застосуванням різних стратегій: розподілу часу уроків на синхронне та асинхронне навчання, зменшення кількості часу уроків, включення індивідуальних консультацій до розкладу з урахуванням перерозподіленого часу тощо.

Змішане навчання може застосовуватися у різний спосіб. У разі, коли передбачається часткове відвідування закладу освіти (кілька днів на тиждень або окремих уроків тощо), розклад також має бути адаптований відповідно до нових умов навчання.

Можливий також варіант розроблення єдиного розкладу з відповідними примітками (кольоровими, символічними тощо), які будуть працювати у змінених умовах навчання.

2. Комп'ютери та Інтернет

Технічне забезпечення дистанційного навчання залишається однією з важливих умов його якості. Водночас саме цю умову найскладніше забезпечити в закладі освіти, оскільки вона здебільшого залежить від батьків дітей та засновника школи. Меншою мірою на її забезпечення можуть впливати керівник та педагогічні працівники.

Що не завадить зробити керівнику школи?

Зібрати дані про наявність у вчителів та учнів засобів для навчання: комп'ютер/ноутбук, доступ до Інтернету, смартфон, місце для навчання.

Звернутися до засновника з проханням задовольнити потребу у технічних засобах для роботи вчителів.

Спробувати залучити ресурси для забезпечення учнів/учениць, які цього потребують, необхідним обладнанням. Отримати додаткові ресурси допоможе оголошення на сторінці закладу освіти, звернення за допомогою до засновників шкіл, волонтерів, благодійних організацій, організація благодійних заходів, залучення батьків до пошуку ресурсів.

Передбачити можливість дистанційного навчання для вразливих категорій учнів безпосередньо у приміщенні школи, якщо не вдалося залучити ресурси для забезпечення їх необхідним обладнанням удома. Додатковим варіантом забезпечення освітніх потреб таких учнів/учениць може бути проведення в очному форматі консультацій (індивідуальних та групових) за окремим стабільним графіком.

Своєчасні та ефективні управлінські рішення сприятимуть підвищенню якості організації освітнього процесу в умовах дистанційного навчання.

3. Інструкції / протоколи / алгоритми для вчителів, заступників директорів, інформація для батьків щодо онлайн-навчання

Наявність розроблених чітких правил та алгоритмів для всіх учасників освітнього процесу полегшує перехід з однієї форми навчання на іншу та робить організацію освітнього процесу гнучкою.

Правила для учнів можуть стосуватися:

- особливостей роботи на електронних платформах;
- включення в онлайн-урок;
- можливостей вмикати та вимикати камери та мікрофони під час онлайн-уроків;
- особливостей організації роботи в асинхронному режимі;
- спілкування з педагогічними працівниками.

Для педагогічних працівників також варто розробити інструкції щодо:

- організації освітнього процесу;
- використання електронних платформ та ресурсів;
- особливостей проведення уроків у синхронному та асинхронному режимі.

Варто розробити кілька можливих моделей перерозподілу навчального часу для різних навчальних предметів.

Особливу увагу слід приділити також адаптації педагогами календарно-тематичних планів. Вони можуть використовувати одну чи кілька стратегій, наприклад: узагальнення та укрупнення тем, інтеграція змісту, скорочення опційних тем і тем, передбачених для повторення матеріалу, розподіл тем на синхронне та асинхронне вивчення тощо.

Відсутність розробленої чіткої структури та методики дистанційного онлайн-уроку призводить до необхідності розроблення відповідних алгоритмів та методичних рекомендацій для вчителів на рівні школи. Вони мають бути рамковими, але окреслювати основні вимоги до проведення уроків у синхронному режимі.

4. Електронні журнали, платформа з навчальними матеріалами

В умовах переходу з однієї форми навчання на іншу оптимальною формою для фіксації результатів навчання учнів та надання їм зворотного зв'язку є електронний журнал. Бажано, щоб заклад освіти перейшов на ведення електронної документації та обрав найбільш зручний для нього ресурс для ведення електронного журналу, враховуючи вимоги та рекомендації МОН до таких ресурсів.

Важливою функцією електронного журналу є надання зворотного зв'язку учням та їхнім батькам щодо успішності навчання. Більш ефективним такий зв'язок буде, якщо передбачатиме, окрім бальної (або рівневої) оцінки, вербальну характеристику та/або коментарі для учня щодо його подальшого навчального поступу.

З огляду на те, що в умовах війни очевидною є необхідність системної організації дистанційного навчання як форми, альтернативної очному навчанню, необхідно обрати єдину платформу для навчання учнів, яка б містила розроблені та систематизовані матеріали з усіх навчальних предметів для всіх класів.

Мова йде не про випадковий добір матеріалів чи розробок вчителів на короткі періоди, а саме про цілісні електронні курси, які враховують повний цикл навчання та містять:

- відеоопояснення, текстові матеріали, розбиті на короткі блоки із відповідними завданнями та інструкціями;
- завдання для закріплення, практичного застосування, самоперевірки;
- систему тестування та надання розгорнутого зворотного зв'язку.

Наявність таких курсів дасть змогу максимально гнучко використовувати різні форми навчання, а в умовах очного навчання такий ресурс можна успішно застосовувати у межах технології «Перевернутий клас».

5. Добір навчальних матеріалів та стратегій роботи з учнями під час уроків

Процес навчання, використання наочності, текстів до навчання потребує ретельного відбору та перегляду вчителями. Зокрема, варто:

1. Застосовувати чутливий підхід до вибору текстів для читання, тем для обговорення через різний і часто травматичний досвід, який можуть мати діти

(обстріли, втрата рідних, загибель батьків, батько на війні). Тексти про родину, рідний дім можуть дуже болісно сприйматися. Те саме стосується і добору відеоматеріалів, ілюстрацій, презентацій тощо.

2. Уникати надмірної деталізації та опису подій війни, жорстокості ворогів, убивств, розстрілів, коли вчитель проводить бесіди з дітьми про війну або просто відповідає на дитячі питання щодо війни.

3. Ретельно продумувати та за необхідності вносити зміни до стратегій педагогів щодо управління/взаємодії з класом з огляду на те, що діти зазнали психотравмивних дій і можуть бути чутливими до зовнішніх подразників (грюкіт, стукіт), емоційно відстороненими, з апатією, хронічною втомою, мати ризик саморуїнливої поведінки тощо.

З огляду на це педагогам варто:

– уникати голосних окриків, створення шумових ефектів, до прикладу, грюкання дверима, хлопання долонею по столу, різкі сигнали за допомогою будь-яких приладів, інші гучні звуки;

– адаптувати правила поведінки для учнів під час онлайн-уроків, наприклад, обговорити умови, коли камера може бути вимкненою, ситуації, коли можна писати у приватні повідомлення учителю, а не в загальному чаті класу, тощо;

– передбачити створення ситуацій та умов для неформального спілкування учнів поза уроками задля встановлення більш тісних комунікаційних контактів між учнями;

– створювати умови для комунікації учнів у групах під час синхронного та асинхронного навчання, використовуючи інструменти поділу аудиторії на окремі кімнати, надаючи завдання для виконання у групах тощо.

З огляду на те, що під час стресу в учнів відбуваються зміни у психічних процесах (погіршується пам'ять, знижується концентрація та обсяг уваги, стає плутаним мовлення), знижується мотивація та пізнавальний інтерес, варто вживати певні методи та прийоми, які допоможуть «включити» учнів в урок та стимулюватимуть їх більш ефективно розумово працювати. Наприклад, педагоги можуть:

– застосовувати прийоми та вправи для активізації уваги учнів, їх включення як на початку уроку, так і в процесі, якщо виникає така необхідність;

– створювати проблемні ситуації, ставити цікаві запитання, залучати учнів до спільних обговорень, мозкових атак з метою підвищення їхньої мотивації, пізнавальної активності та інтересу;

– застосовувати діяльнісні методи навчання, використовуючи віртуальні лабораторії або надаючи можливість для діяльності учнів в асинхронному режимі;

– дозувати завдання для самостійної роботи, ділити їх на невеликі блоки та надавати чіткі інструкції щодо опрацювання кожного блоку матеріалу або аудіо- чи письмові пояснення, коментарі.

Додаток В
Алгоритми дій в умовах надзвичайних ситуацій

**АЛГОРИТМ ДІЙ ПРИ ОТРИМАННІ СИГНАЛУ
"ПОВІТРЯНА ТРИВОГА"**

У школі:

- Чітко виконуй вказівки вчителів, швидко та без паніки пройди в укриття ✓
- Після команди «Відбій повітряної тривоги» разом з вчителем виходь з укриття та повертайся до класу ✓

У громадському місці:

- Уважно слухай повідомлення адміністрації закладу, дотримуйся озвученої інструкції. ✓
- Під час евакуації не користуйся ліфтом, спускайся сходами. Прямуй до укриття чітко визначеним маршрутом ✓

**АЛГОРИТМ ДІЙ ПРИ ОТРИМАННІ СИГНАЛУ
"ПОВІТРЯНА ТРИВОГА"**

На вулиці

- Одразу прямуй до найближчого укриття. Як правило, це підземні переходи, метро. Якщо не знаєш, куди йти — спитай у дорослих ✓
- Якщо поряд немає укриття, але ти бачиш лісосмугу, прямуй туди і сховайся (дерева забирають на себе розліт осколків) ✓

Вдома:

- Закрий вікна, вимкни всі прилади та світло ✓
- Одягайся швидко, візьми з собою тривожну валізу з необхідними речами ✓
- Разом з дорослими прямуй до укриття та уважно слідувай за повідомленням місцевої влади, правоохоронців ✓

*ЯКЩО ПОРУЧ НЕМАЄ УКРИТТЯ, ДОТРИМУЙСЯ ПРАВИЛА "ДВОХ СТІН"

Тренування

Якщо ваша школа працюватиме офлайн, то найперше і найголовніше, що потрібно зробити – відпрацювати разом із учнями евакуацію до укриття. Діти мають чудово знати та розуміти, як їм діяти, інакше весь процес може перетворитися на суцільний хаос. У межах таких тренувань потрібно:

- показати дітям, де знаходиться укриття, як до нього дістатися з різних точок;

- пояснити школярам, як вони мають діяти, якщо тривога застала їх не у приміщенні школи, а на подвір'ї;

- розповісти, які речі необхідно взяти із собою та чому;

- навчити правильно розміщуватися в укритті;

- пояснити, як варто (так як не варто) поводитися в укритті.

Чим краще діти запам'ятають алгоритм дій, тим простіше буде всім. Перш ніж почати безпосередньо тренування, можна декілька разів проговорити з учнями план дій. Під час виховної години запитайте, наскільки добре вони розуміють кожен із його пунктів, що треба пояснити додатково. Також можна запропонувати школярам самостійно змодельовати ситуацію та пояснити, як вони діятимуть у випадку повітряної тривоги:

Швидко одягнутися.

Закрити вікна, вимкнути газ, водопостачання, електрику.

Взяти «тривожний рюкзачок» і найкоротшим шляхом прямувати до найближчої захисної споруди чи укриття.

Швидко та без паніки зайняти місце у захисній споруді.

Якщо немає можливості спуститися в укриття (або його просто немає поблизу), то дотримуйтеся правила двох стін.

Якщо повітряна тривога застала на вулиці:

Прямувати до найближчого укриття (хоча б до підвалу найближчого будинку, паркінгу, підземного переходу).

Якщо укриття поблизу немає, але вже чути звуки вибухів, потрібно впасти на землю та накрити голову руками.

За можливості шукайте заглиблення, яму, в якій можна сховатися. Або хоча б високий бордюр.

Обов'язково поясніть дітям, що невиконання цих правил може призвести до тяжких наслідків.

Зверніть увагу: Згідно з рекомендаціями МОН України, під час повітряної тривоги відповідальна особа має ввімкнути систему оповіщення закладу. Але ситуації можуть бути різними, тож доцільно обговорити з батьками школярів можливість встановлення на їхні телефони додатку «Повітряна тривога». Звісно, якщо діти його ще не мають.

Корисні пам'ятки

Потрібно розробити інструкції щодо дій у випадку повітряної тривоги. Для менших дітей можна зробити яскраві буклети або таблички, використавши образи мультиплікаційних героїв. А можна скористатися образами і наших цілком реальних героїв, наприклад, песика Патрона авторки Капелюшок Аліни Володимирівни «Правила поведінки під час повітряної тривоги із песиком Патроном».

Підготуйте кілька пам'яток.

Перша має стосуватися алгоритму дій під час повітряної тривоги у школі.

Друга – якщо повітряна тривога застала вдома.

Третя пам'ятка – якщо повітряна тривога застала на вулиці.

ЩО РОБИТИ, ЯКЩО Є ЗАГРОЗА ОБВАЛУ БУДИНКУ?

Якщо ви почули сильний вибух і перебуваєте у будівлі або відчували, що будівля втрачає стійкість, деформується:

– тікайте. Якомога швидше залиште будівлю. Якщо є можливість, захопіть гроші й документи;

– використовуйте сходи. Не заходьте у ліфт;

– повідомте інших людей, що перебувають у будівлі, про загрозу обвалу;

– не створюйте тисняву у дверях під час евакуації.

– На вулиці відійдіть на безпечну відстань від будівлі. Зупиняйте тих, хто збирається стрибнути з балконів і вікон.

Якщо можливості залишити будівлю немає:

– займіть найбільш вигідну позицію: це може бути отвори дверей, кути (якщо в куті стоїть стіл, можна сховатися під ним), місце під балками, каркасами;

– тримайтеся подалі від вікон, не виходьте на балкон;

– за можливості перекрийте воду, газ, знеструмте приміщення.

ЩО РОБИТИ, ЯКЩО ТРАПИВСЯ ЗАВАЛ У ЗРУЙНОВАНОМУ БУДИНКУ

– покличете на допомогу;

– якщо хтось відгукнувся, повідомте, де ви знаходитесь і що з вами сталося.

Спокійно чекайте, поки розберуть завал.

– якщо вас ніхто не чує, спробуйте вивільнити руки і ноги;

– відтак роздивіться, якими предметами вас завалило;

– якщо вони не надто важкі, обережно почніть розбирати завал. Намагайтеся не зачепити те, на чому все тримається;

– якщо не бачите, чим вас завалило, або предмети, які на вас впали, дуже важкі, терпляче кличте на допомогу кілька годин;

– якщо ніхто не чує, почніть дужче розбирати завал;

– звільнившись, огляньте себе. Якщо необхідно, надайте собі першу допомогу: зупиніть кровотечу, зафіксуйте зламану кінцівку;

– якщо не маєте змоги вибратися з будинку, намагайтеся сповістити про себе (якщо є можливість, скористуйтеся телефоном мобільного зв'язку, стукайте по трубах і батареях опалення, голосно кличте на допомогу);

– очікуючи допомоги, намагайтесь уникнути переохолодження: при можливості постеліть щось на підлогу, ляжте на бік, підклавши під себе руку, коліна підтягніть до грудей.

ЩО РОБИТИ У РАЗІ ВІДСУТНОСТІ ВОДОПОСТАЧАННЯ?

При неможливості використання питної води з джерел централізованого водопостачання у населених пунктах, потрібно використовувати питну воду з бюветів та інших джерел нецентралізованого водопостачання (колодязів, шахтних криниць), пунктів розливу питної води (в тому числі пересувних) при їх наявності, фасовану бутильовану воду та воду в ємностях для індивідуального користування.

Зберігати воду питну потрібно у закритих ємностях. При цьому обов'язково позначити бірками з позначеннями «Вода знезаражена для пиття», «Вода для технічних потреб», «Вода для господарських потреб». Як правило, роблять 2-3-добовий запас.

Вода з відкритих водойм використовується тільки для технічних цілей.

Для пиття та приготування їжі потрібно воду кип'ятити. Кип'ятіння є ефективним методом знезаражування води (треба кип'ятити не менше 10 хвилин від моменту закипання), але навіть при зберіганні її у чистій і добре закритій ємності термін придатності не перевищує однієї доби.

З відра снігу можна отримати казанок води. Весь дистилат – сніг, дощ – потрібно підсолювати. Інакше неможливо напитися. Мучитиме спрага. Якщо немає солі – киньте дрібку золи. Але найкращим варіантом буде прокип'ячена вода.

Запасатися варто горіхами, насінням, сухофруктами: родзинками, чорносливом, курагою, фініками тощо. Всім тим, що можна покласти в кишеню, що можна пожувати в бомбосховищі. Звісно, добре, коли є гречка і макарони, але їх потрібно десь і на чомусь ще зварити. Коли ж немає ні газу, ні електрики, ні води – це стає вельми проблематично.

Додаток Г

Основи кризової інтервенції. Дебрифінг (За матеріалами методичних розробок Gryphon Place. США)

Дебрифінг – форма кризової інтервенції, що являє собою особливим чином організоване обговорення в групах людей, які спільно пережили стресову або трагічну подію. Мета – мінімізувати ймовірність важких психологічних наслідків після стресу. Дебрифінг не може запобігти виникненню наслідків трагічних подій, але він перешкоджає їх розвитку, сприяє розумінню причин і пропонує дії та заходи, які полегшать процес виходу з кризи. Тому це водночас і метод кризової інтервенції, і профілактика.

Дебрифінг можна проводити в будь-якому місці, але найкращий варіант – коли приміщення зручне, доступне та ізольоване від сторонніх. У групі повинно бути від 10 до 15 осіб і двоє ведучих (дебриферів).

Завдання дебрифінгу:

- відреагування вражень, реакцій і почуттів;
- зменшення індивідуального та групового напруження;
- зменшення відчуття унікальності та патологічності власних реакцій;
- мобілізація внутрішніх і зовнішніх групових ресурсів, посилення групової підтримки, солідарності, розуміння;
- підготовка до переживання тих симптомів або реакцій, які можуть згодом виникнути;
- інформування учасників про те, де вони в подальшому можуть отримати допомогу.

Інструкція до проведення дебрифінгу

Дебрифінг зазвичай проводиться не пізніше, ніж через дві години після надзвичайної (трагічної) події. Дебрифінг проводять двоє дебриферів – ведучий і його асистент. Процедура складається з п'яти фаз.

Перша фаза.

Вступ

Знайомство: дебрифери та учасники представляються. Ведучі висловлюють своє відчуття прикрасі з приводу того, що сталося.

Роз'яснення мети дебрифінгу: допомогти впоратися з наслідками надзвичайної неприємної події. Слід звернути увагу, що дебрифінг – це не психотерапія; ця процедура дозволяє поділитися своїми почуттями і реакціями, допомогти собі та іншим, дізнатися про те, які бувають зазвичай реакції на подібні події і як з ними справлятися.

Прийняття правил задля створення атмосфери безпеки.

Рекомендовані правила:

- залишатися в групі впродовж усього часу (дві години);
- говорити тільки від себе (від першої особи);

- намагатись не ухилятися від теми;
- зберігаємо право кожного не висловлюватися;
- ставитися одне до одного з повагою, не висловлювати оцінкових суджень;
- збереження конфіденційності, не обговорювати поза групою того, що саме було озвучено і ким під час участі у дебрифінгу.

Учасники можуть доповнити цей список. Учасники можуть задавати уточнюючі питання. Ведучі повинні переконатися, що в приміщенні немає нікого із сторонніх, – наприклад, журналістів, представників адміністрації, – які не мають безпосереднього відношення до події.

Друга фаза. Звернення до фактів і думок

Попросіть учасників по колу відповісти на наступні питання:

1. Хто ви і як пов'язані з подією (або з жертвою)?
 2. Де ви були, коли сталася подія?
 3. Що трапилося?
 4. Якою була ваша перша думка, коли ви усвідомили, що сталося? (питання для свідків події, рятувальників, постраждалих)
 5. Якою була ваша перша думка, коли ви дізналися, що сталося?
- (варіант попереднього питання для тих, хто не був безпосереднім свідком)

Дебрифери коротко перефразовують кожну відповідь.

Третя фаза. Звернення до переживань

Можливі запитання:

1. Що є найважчим для вас у цій події (у тому, що відбулося)?
2. Що ви відчували на фізичному рівні, які тілесні відчуття ви переживали?
3. Що ви бачили?
4. Якою була ваша реакція?

Якщо ви працюєте з групою з найближчого оточення людини, яка покінчила з собою чи загинула, можете запитати: «Якби ви могли зараз щось сказати цій людині, що б ви сказали?»

Якщо це група людей, безпосередньо присутніх при події (свідки та постраждалі), можете запитати: «Що з того, що ви побачили, почули, відчули (можливо, звуки, запахи та ін.), закарбувалося в пам'яті і тривожить вас зараз найбільше?»

Якщо група невелика, ви можете просити учасників відповідати на питання по колу, якщо більша – в довільному порядку. Заохочуйте учасників відповідати один одному, фасилітуйте обговорення, повторюючи питання, перефразовуючи висловлювання, віддзеркалюючи почуття учасників. Учасники повинні відчувати, що будь-які їхні емоції мають право на існування, що вони важливі і заслуговують на повагу і прийняття.

Четверта фаза. Навчально-просвітницька.

Інформуйте учасників, якими є типові реакції на стресові ситуації. Інформацію можна роздати учасникам у друкованому вигляді і попросити їх сказати, які з цих реакцій вони переживають.

Підкресліть те, що описані стани та симптоми – це нормальні реакції на ненормальну ситуацію, що з часом вони минуть. Розкажіть, з якими реакціями учасники можуть зіткнутися через деякий час.

Поговоріть про те, як учасники можуть подбати про себе додатково і самостійно. Інформуйте їх про те, де вони можуть отримати допомогу згодом.

Дайте відповідь на запитання учасників.

П'ята фаза. Підсумки

Резюмуйте коротко все, що було проговорено.

Запитайте, чи не залишилося чогось важливого, про що хотілось би сказати зараз.

Подякуйте всім за участь, за те, що змогли поділитися своїми почуттями, підтримати одне одного.

Нагадайте про конфіденційність.

Запропонуйте учасникам подумати про те, як вони можуть підтримувати один одного надалі.

Пост-дебрифінг

Приділіть час (20-30 хвилин) неформальній бесіді: поговоріть сам-на-сам з тими учасниками, які викликали у вас найбільше занепокоєння.

Обговоріть з ко-дебриффером виконану роботу: дайте один одному зворотний зв'язок, обговоріть найважливіші моменти.

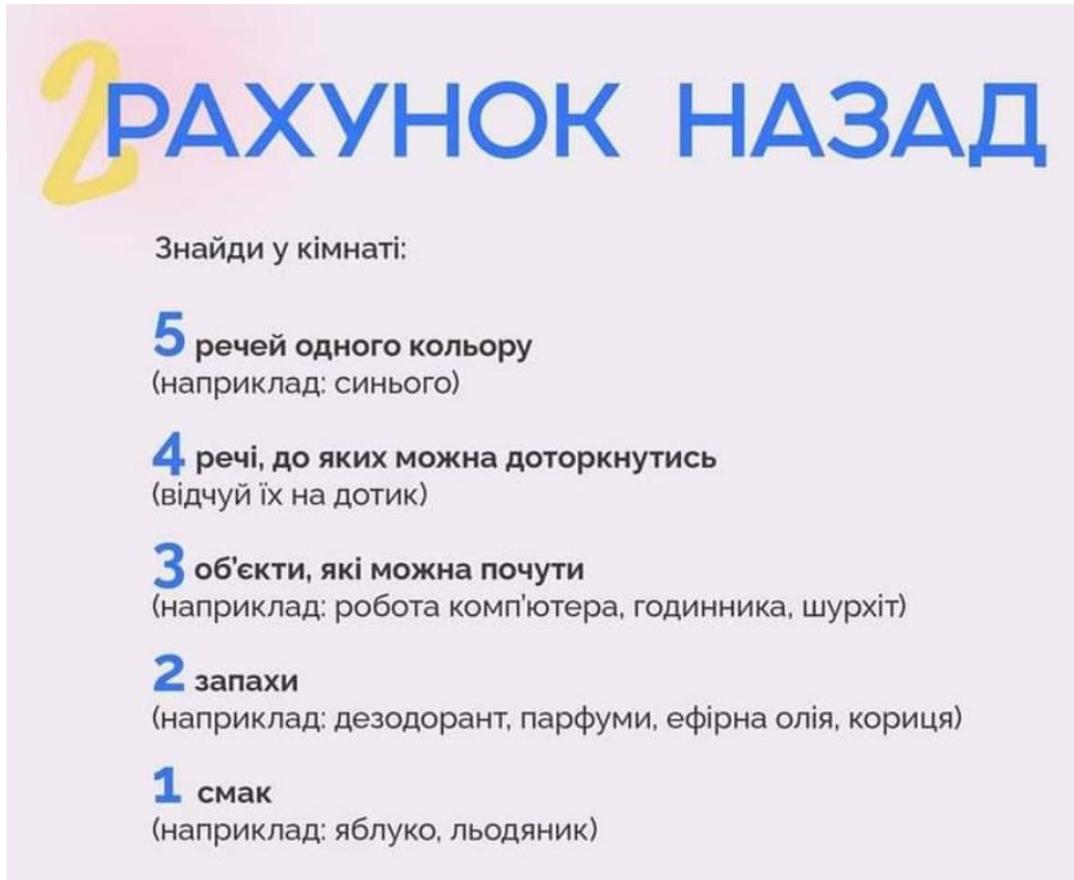
Додаток Д

Поради вчителю щодо психологічної допомоги учням

Кілька важливих порад, які допоможуть зменшити рівень стресу, уникнувши пов'язаних із ним ймовірних проблем.

1. Не намагайтеся прискорювати процес навчання та не надолужуйте в оперативному порядку те, що пропустили.

2. Поговоріть із дітьми і поясніть, що нічого страшного у цьому немає, все поступово згадається. Це допоможе зняти тривогу та переживання.

2 РАХУНОК НАЗАД

Знайди у кімнаті:

- 5** речей одного кольору
(наприклад: синього)
- 4** речі, до яких можна доторкнутись
(відчуй їх на дотик)
- 3** об'єкти, які можна почути
(наприклад: робота комп'ютера, годинника, шурхіт)
- 2** запахи
(наприклад: дезодорант, парфуми, ефірна олія, кориця)
- 1** смак
(наприклад: яблуко, льодяник)

3. Не сприймайте звичку дитини крутити щось у руках або кататися на стільці як способи «загальмувати» сприйняття матеріалу. Більшість таким чином навпаки намагається сконцентрувати свою увагу та відволіктися від зайвого. Не забороняйте це робити, навпаки, при потребі спробуйте включати такі «руханки» в освітній процес.

4. Підтримуйте їх та намагайтеся надати досвід хоча б незначних, але впевнених перемог.

5. Давайте дітям маленькі завдання, в яких вони точно отримають швидкий та позитивний результат. Пам'ятайте: що одне критичне зауваження повинно перекиватися не менш аніж трьома похвальними реакціями.

6. Допмагайте пристосовуватися до незнайомих обставин, адже дітей це часто вимотує. Поставтеся з розумінням, що через війну та стрес школярі можуть бути більш дратівними, аніж завжди і швидко втомлюватися.

Як захистити психіку дитини від стресу?

Боятися того, що насправді лякає – нормально. При цьому діти орієнтуються на нашу реакцію і на те, як ми їм пояснюємо те, що відбувається. Тому потрібно знати, як діяти у подібних ситуаціях.

Щоб допомогти дитині впоратися зі страхом і навчити її реагувати на гучні звуки, потрібно діяти за таким алгоритмом.

Нормалізація

Учитель фіксує та пояснює ситуацію:

«Я бачу, що ти боїшся. Цей звук справді лякає, але це означає, що ЗСУ зафіксували загрозу і зараз її знешкоджують. Про нашу безпеку дбають – тому і нам потрібно подбати про себе та йти в укриття».

Підтримка

Дорослий сигналізує дитині про підтримку та пропонує дію:

«Я з тобою і буду з тобою весь час. Хочеш, я візьму тебе на руки, а ти візьмеш свою іграшку (воду, домашнього улюбленця)?»

Завершення

Дорослий акцентує, що загроза минула, і наголошує на силі дитини:

«Все пройшло. Ми в безпеці. Дякую, ти був (була) таким сміливим, міцним. Ми чули так багато гучних звуків (їх можна назвати), але ми впоралися».

Комплекс вправ та ігор на подолання посттравматичного стресу

(Джерело: Олексенко О. Психологічна допомога дітям у кризових ситуаціях. *Практичний психолог: школа. 2014. № 10*)

Вправа «Релаксація»

Мета: надати можливість контролювати тілесні реакції на тривогу/стрес.

Якщо дитина перебуває у стані гострого стресу, найлегше відновити її емоційну рівновагу за допомогою релаксації, що передбачає два види дій: напруження і розслаблення м'язів. Водночас важливо правильно дихати. Вдих – напруження м'язів, видих – розслаблення. Наприклад: повільно напружити пальці ніг, одночасно роблячи глибокий повільний вдих, потім повільно розслабити їх.

Відтак можна доповнити цю вправу візуалізацією: позитивні образи, повільне дихання і розслаблення м'язів.

Гра «Відштовхни мене»

Мета: відпрацювати навички утримування рівноваги.

Двоє гравців стають обличчям один до одного на відстані близько 1 м. Витягнувши руки перед собою – долоні вперед, пальці спрямовані вгору, – гравці торкаються долонь один одного.

Під час гри можна нахилитися вперед або назад, але не можна зрушувати з місця. Якщо хтось із гравців утратить рівновагу, тобто зробить крок вбік чи вперед/назад, то він програє. Якщо доторкнеться до будь-якої іншої частини тіла партнера, окрім долоні, – також програє. Можна відштовхувати долоні партнера з будь-якою силою, відводити свої долоні убік, припиняючи контакт.

Гра полягає в тому, що перемоги досягають не за рахунок поразки партнера, а шляхом утримання власної рівноваги. Перемогти може один із партнерів, обидва або ж ні той, ні той. Оптимального результату гри буде досягнуто, якщо рівновагу втримають обидва партнери.

Гра «Термометр страху»

Мета: навчити дитину спостерігати за власним рівнем тривожності, страху.

Дитині показують картку із зображенням термометра, який має шкалу від 0 до 10. За допомогою шкали дитина має визначити свій рівень страху: 0 – відсутність страху, 10 – сильний страх.

Дитина оповідає про травмуючу подію, а практичний психолог під час розповіді просить її оцінити свій рівень страху в той чи той момент. У такий спосіб фахівець визначає найболючішу проблему в ситуації.

Також гру можна провести в такий спосіб: дитина називає ситуації, які викликають у неї занепокоєння, і оцінює їх за шкалою термометра. Відповідно, практичний психолог визначає найбільш проблемну ситуацію.

Гра «Гаряче крісло»

Мета:

- підвищити здатність дитини спостерігати за собою та своїми думками;
- визначити, що стає перешкодою на шляху до відновлення.

Дитина сідає на стілець, озвучує негативну думку про себе чи ситуацію (можна, щоб інші діти висловлювали негативні думки про неї: «Ти – невдаха», «Ти не зможеш...»). У цій ситуації дитина має сказати позитивну думку. Основне – не перетворити негативні думки на позитивні, а трансформувати нереалістичний негатив на реалістичний позитив.

Вправи на зняття емоційної напруги

Джерело: Гордієнко К. О. Соціально-психологічні чинники протидії кібербулінгу в студентському середовищі. Дис. ... доктора філософії за спеціальністю 053 – Психологія. Київ, 2022. 306 с.

Вправа «Задоволення»

Мета: визначення власних способів зняття емоційної напруги. **Час виконання:** 10 хв. **Матеріали:** аркуші паперу, ручки / Google Форма із відкритими відповідями

Процедура: учасникам тренінгу роздають аркуші паперу та пропонується написати 10 видів діяльності, які приносять їм задоволення. Потім пропонується

проранжувати їх за рівнем задоволення. Далі, важливо пояснити студентам, що це є ресурс, який можна використовувати як власну «швидку допомогу» для відновлення сил після перенесеного стресу в Інтернеті. Рефлексія, запитання-відповіді.

Методика «Обійми метелика» (за технікою ASSYST-G авторське право за I. Jaregota, S. Uribe)

Мета: стабілізувати гострий стресовий синдром в групі; сформувати навичку керувати власними емоціями самостійно. Час виконання: 25 хв. Особливий вид приміщення: тренінговий кабінет / онлайн Google Клас із увімкненими камерами

Інструкція:

Будь-ласка, дотримуйтесь моїх інструкцій:

1. Підніміть руки до рівня обличчя, долонями до себе, схрестіть руки та зчепіть великі пальці. Розмістіть руки перед грудьми, середні пальці під ключицею, а тепер рухайте руками і пальцями по черзі, ніби змахуєте крилами метелика. Закрийте або напіввідкрийте очі, дивлячись прямо перед собою, дихайте повільно та глибоко, спостерігайте за тим, що відбувається у вашому розумі та тілі, не змінюючи, не оцінюючи та не відштовхуючи свої думки. Виконуйте цю вправу одну хвилину. Будь-ласка, повільно припиніть обійми метелика і покладіть руки на коліна. Як ви почуваетесь зараз?

2. Шкала рівня суб'єктивного стресового навантаження (SUDS). Під час тренінгу я іноді запитуватиму вас, скільки у вас є тривоги, тобто стресу, які характеризуються неприємними та/або дратівливими емоційними та/або фізичними відчуттями. Тому, коли я прошу вас оцінити свій неспокій, ви повинні спостерігати та звертати увагу на своє тіло. Для вимірювання стресу ми будемо використовувати шкалу під назвою SUDS. Ця шкала варіюється від 0 (без стресу або нейтрально) до 10 (найбільший стрес, який ви можете відчувати). Ви будете використовувати свої пальці, щоб вказати рівень тривоги, який ви відчуваєте. 0 за використання стиснутого кулака і 10 для обох рук усіма пальцями.

3. Будь-ласка, відтворіть у своїй голові фільм із відкритими або напівзаплющеними очима, від початку до поточної події (подумайте про випадок кібербулінгу) і навіть подивіться в майбутнє, щоб побачити, яким може бути результат події. Підійміть руку, коли закінчите.

4. Будь ласка, виберіть найважчий, найболючіший або найважчий момент у всьому фільмі. Підійміть руку, коли будете готові. Тепер спостерігайте за своїм тілом і пальцями позначте свій рівень тривоги від 0 до 10 на даний момент. Згадайте, що вас турбує, позначте, де ви це відчуваєте на своєму тілі, потім обійміть метелика та спостерігайте за тим, що з вами відбувається, не засуджуючи та не намагаючись змінитися. Зупиніться, коли відчуєте, що вашого тіла достатньо, і покладіть руки на коліна.

5. Зробіть глибокий вдих і поверніться до тієї частини, яка вас турбує, а тепер спостерігайте за своїм тілом і позначте пальцями, наскільки воно вас зараз турбує

за шкалою від 0 до 10. Процедура: повторювати інструкцію 4 і 5, поки 90% учасників не досягнуть SUDS від 0 до 3 для тієї частини негативного досвіду в кіберпросторі, яка найбільше їх турбує. Зворотній зв'язок: Як себе відчуваєтеся? Рефлексія

Вправа «Очищення»

Мета: звільнитися від супутніх повсякденного життя проблем і неприємностей; забути про них на деякий час; сконцентруватися на роботі.

Час: 10 хв.

Процедура: Вправу краще проводити на початку заняття.

1. Учасники поділяються на пари. У кожного є дві хвилини, щоб розповісти партнерові про свої проблеми, неприємності, а також про думки, почуття та радощі – про все, з чим він прийшов на заняття.

2. Поки говорить один партнер, другий не перебиває його і ніяк не висловлює своїх почуттів до сказаного. За дві хвилини партнери змінюються ролями. Для формату офлайн:

3. У цей час Ви ходите по кімнаті, тримаючи в руках уявний кошик. Ви підходите до кожної пари і просите «покласти» у кошик усі неприємності. Кожен повинен зробити це, за допомогою жестів та міміки показуючи тяжкість вантажу, щоб інші могли побачити і оцінити його (якщо ж учню здається, що вантаж його неприємностей занадто великий, то він повинен не покласти його в кошик, а розповісти про ситуацію).

4. Коли всі неприємності «виявляться» у кошику, запропонуйте учасникам наприкінці заняття знову спробувати дістати їх звідти, якщо вони, звичайно, захочуть це зробити.

Вправа «Формула самонавіювання»

Мета: зниження рівня тривожності. Час: 10 хв.

Процедура: Слова повторюються вслід за ведучим вголос або про себе:

Я спокійний. Ніщо мене не турбує. Спокійний скрізь і завжди. Не турбуюся через дрібниці. Спокій та впевненість наповнює мене. Я впевнений у собі. Я сильна і спокійна людина. Я витриманий (-а) у будь-якій ситуації. Я вмію тримати себе в руках. Я вмію чекати, я терплячий (-а). Я спокійний (-а), витриманий(-а), врівноважений (-а). Я контролюю свій стан. Невдачі не приймаю близько до серця. Я впевнений (-а) у спілкуванні, зібраний (-а) та організований (-а). Не допускаю дратівливості, холоднокровний (-а), витриманий (-а). Спілкуюся легко та вільно. Мене поважають та розуміють. Мені легко та вільно. Робота у колективі приносить мені радість. З кожним заняттям я відчуваюся впевненішим (-ою) і спокійнішим (-ою). Я все краще володію собою. Я вмію контролювати свої думки та почуття.

Ігри для учнів, які перебувають у сховищі під час сигналу «Повітряна тривога»

Гра «Вузли» Клас розподіляється на рівні команди по 8-10 осіб. Якщо кількість неоднакова, керівник також бере участь у вправі. Команда стає в коло. Кожний член групи бере за праву руку учасника, що стоїть напроти нього. Після цього кожний бере за ліву руку свого сусіда. У такий спосіб команда зав'язується у «вузол». Завдання полягає в тому, щоб розв'язати вузол, не розриваючи рук. Можна повертатися, але не розривати рук.

Ця вправа – чудова розминка, де рух сполучається з певною долею практичного мислення (часто супроводжується морем сміху та гаму). Але практична значущість для команди – розвиток групового мислення, взаємної підтримки та згуртованість класу.

Вправа-медитація «Мінливий світ»

Учасники групи сидять по колу.

Інструкція: Зараз ми витратимо якийсь час на те, щоб зосередитися на собі, на своїх думках, почуттях, переживаннях.

Сядьте, будь ласка, зручніше й повільно закрийте очі. Зверніть увагу на Ваш подих, відчуйте, як повітря проходить через ніс, горло, попадає в груди, наповнює легені. Відчуйте, як з кожним подихом у Ваше тіло потрапляє енергія, а з кожним видихом виходять непотрібні зараз турботи, напруги... Зверніть увагу на Ваше тіло. Відчуйте ваше тіло: усе - від ступенів ніг до верхівки голови... Ви сидите на стільці, чуєте якісь звуки..., відчуваєте дотик повітря на Вашому обличчі. Можливо, Вам забажається змінити позу, зробіть це. А тепер зосередьтеся на ідеї мінливості світу, в якому ми живемо... Наш складний час повний швидких й різких змін... Часом вони бувають, як блискавка... Соціальні й технологічні зміни, які в минулі сторіччя тяглися десятки років, тепер можуть відбутися в лічені місяці або навіть тижні, і все це постійно діє на кожного з нас. Подумайте про це. Які думки у Вас виникають?... Як Ви відчуваєтеся в цьому мінливому світі? (ці запитання тренер повторює 2-3 рази). Подумайте про те, які Ваші якості, особливості поведінки допомагають Вам жити в цьому мінливому світі, а які заважають?..

А тепер згадайте, що Ви сидите тут, у цій кімнаті, і тут є ще інші люди. Поверніться сюди, у наше коло, і зробіть це в зручному для Вас темпі.

Після того, як всі учасники групи відкрили очі, тренер може запропонувати всім ще якийсь час залишитися із своїми враженнями, почуттями, переживаннями й намалювати їх. Для цього учасникам групи пропонуються папір, фарби, фломастери, кольорові олівці та ін.

Малюнки учасників групи бажано розташувати так, щоб усі могли їх бачити протягом подальших занять.

Після того, як усі закінчили малювати, малюнки прикріплені до стіни, тренер продовжує інструкцію: «Продовжимо нашу роботу. Зараз ми об'єднаємося в групи по 4-5 осіб у кожній - і поділимося нашими враженнями, міркуваннями, розповімо один одному про те, які наші якості, особливості поведінки допомагають, а які

заважають у нашому житті в мінливому світі. Складіть, будь ласка, у Вашій групі перелік цих якостей. Не прагніть до узагальнень, нехай якості або особливості поведінки, які Ви включите до списку, будуть конкретними. Будьте готові наприкінці роботи в малих групах поділитися з іншими тим, що у Вас вийде».

Вправа «Теленатія»

Група студентів розбивається на пари. Розбивка на пари може здійснюватися двома способами. Перший спосіб: кожний учасник сам обирає собі партнера, з яким йому грати. Або всі учасники розраховуються на «перший - другий». Перші номери обирають собі пару з других номерів.

У кожній парі учасники сідають один до одного обличчям й домовляються, хто з них буде ведучим, а хто – веденим. Ведучий починає «передавати» який-небудь образ або думку: він зосереджується й протягом 4 - 5 хвилин «вселяє» їх своєму партнерові, що приймає. Завдання останнього – зрозуміти або відчувти те, про що думає ведучий.

Гра має кілька обмежень. По-перше, вселяння образу ведучим повинне здійснюватися без допомоги слів, тільки через очі й вираз обличчя. По-друге, забороняється використовувати якісь допоміжні засоби, такі, наприклад, як малюнок, жести.

Після того як передача образу відбулася, той, що приймає, розповідає ведучому, що він зрозумів або відчув.

Після обговорення в парах здійснюється загально групове обговорення. За бажанням гравців кілька пар розповідають групі про свої враження.

Певна складність гри не повинна Вас бентежити: через деякий час Ви з подивом помітите, що правильні відгадування відбуваються набагато частіше, ніж це могло б бути за теорії ймовірності. Багато хто із гравців відзначають, що розуміють думки й почуття своїх партнерів, необхідно лише уважно подивитися їм в очі й обличчя. У всякому разі практично завжди правильно визначається емоційне тло трансльованого образу: радісний чи сумний, спокійний чи напружений.

Вправа «Збери енергію»

Учасники групи по 5-6 осіб збираються в коло. Викладач пропонує поставити зігнуті руки біля грудей долонями одна до одної, залишивши невеличкий простір. Наближаючи та віддаляючи долоні учасники повинні відчувати між долонями пружну кулю.

Коли всі учасники відчували її, вони наближаються один до одного в центр кола і поєднують свої кульки, намагаючись відчувати всі кульки один одного. Після цього кожен з учасників бере кульку та прикладає її до грудей, намагаючись покласти «в себе».

Варіант: кульку можна передавати один одному по колу, намагаючись не розгубити енергію. Або наповнити її теплом та світлом і поспостерігати за своїми відчуттями.

Вправа надає учасникам можливість зазирнути за межі повсякденного життя і відчувати свою та групову енергію. Вона розширює світогляд учасників, дає можливість відчувати нескінченні можливості пізнання, відчувати єднання зі світом.

Вправа «Змінені стани свідомості»

Сядьте на зручний стілець. Закрийте очі. Згадайте час, коли Ви були учасником якоїсь дуже вдалої справи, коли Вам було добре, Ви були впевнені в собі, відчували себе розслаблено й спокійно. Наскільки це можливо, зануртесь у цей спогад. Максимально відновіть образи, звуки, відчуття.

Коли Ви згадаєте все найбільш приємне, оберіть особливу комбінацію відчуттів, що можуть стати ключем до імпульсу, який буде спонукати Вас згадувати якомога більше деталей. Якщо є тільки одна річ, що може Вас повернути до цього спогаду, то що це?

А тепер підведіться зі стільця, прогуляйтесь, та, використовуючи ключ, відтворіть спогад.

Ця техніка – маніпулювання своєю свідомістю найбільш простим способом. Використовуючи ключовий спогад для відтворення того стану свідомості, коли Ви були впевнені в собі, відчували успіх, Ви можете ввести себе в такий стан будь-коли та спроектувати його на теперішній час.

Вправа допомагає відчувати впевненість у собі, підтримувати творчу атмосферу, що дозволяє говорити, думати, працювати без стресів та занепокоєнь.

Додаток Е

Поради щодо вмісту тривожної валізки та шкільної аптечки

Що має бути у рюкзаку школяра на екстрений випадок.

Під час повітряної тривоги або вибухів діти будуть змушені спускатися в укриття, прихопивши з собою рюкзак.

Що потрібно покласти в рюкзак школяра:

- пляшку чистої води;
- живильні батончики, снеки;
- замітку від батьків, у якій зазначено ПІБ дитини, контактні дані батьків та ближніх родичів (імена, телефони, адреси);
- телефон (по можливості), зарядний пристрій, павербанк;
- індивідуальний набір необхідних ліків (запас на кілька днів);
- комплект змінної білизни та одягу. Одяг має бути максимально комфортним: з мінімумом швів, без тісної горловини, відповідного розміру;
- улюблену іграшку чи річ.

Решта (їжа, вода, засоби гігієни, ковдри, ліхтарики, універсальна аптечка тощо) має заздалегідь підготувати та забезпечити навчальний заклад. Тому обов'язково поспілкуйтеся з батьками на цю тему, щоб діти були забезпечені всім неходимим.

Водночас важливо не перевантажувати рюкзак школяра та зберігати у школі те, що дозволяє адміністрація.

Аптечка: що важливо взяти з собою у сховище

В умовах воєнного стану – важливо мати перевірене зручне сховище, де треба перебувати в оголошений період. Окрім теплих речей та продуктів необхідно взяти з собою аптечку для побутових потреб. Складіть її в спеціальну сумку або косметичку, а саме:

- пластирі різних розмірів;
- активоване вугілля від інтоксикації;
- препарат для зниження жару;
- препарат для знеболення;
- протиалергічний препарат;
- ліки від діареї;
- ліки від шлункової інфекції;
- краплі на випадок інфекційно-запальних захворювань очей;
- ліки, що ви приймаєте (дозування щонайменше на тиждень) з описом способу застосування та дози; – запас масок; – термометр.

Якщо ви маєте хронічні захворювання та приймаєте систематичне лікування, не забувайте взяти ліки з собою.

Додаток Є

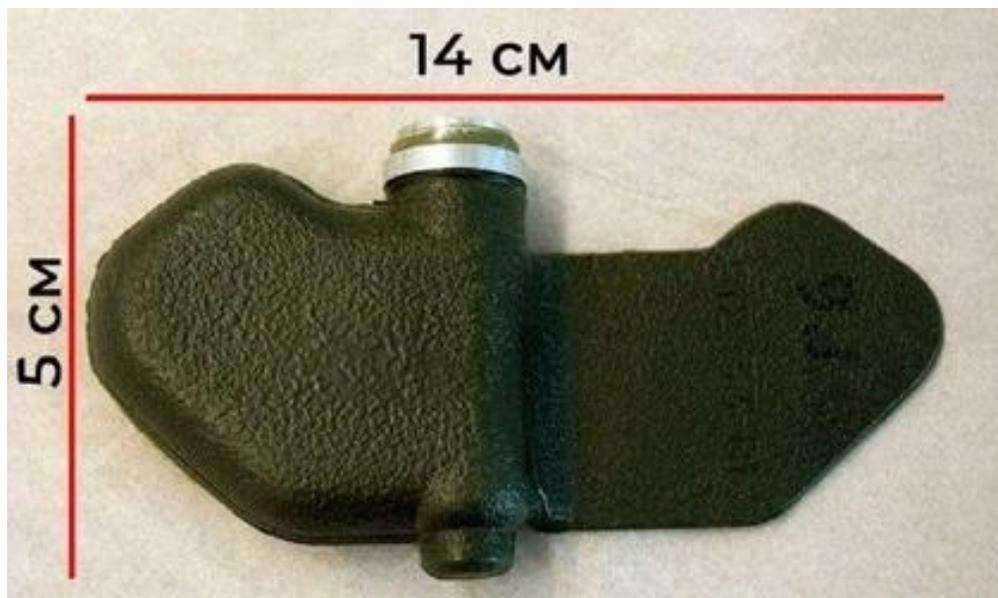
Правила мінно-вибухової безпеки

Як уберегти дитину від мін та вибухівки

Ще у перші дні війни Національна поліція України попередила про виявлення на території нашої країни протипіхотних мін, так званих метеликів. Вони невеликі, пластмасові, бувають яскравого кольору – через це діти можуть сприймати їх за іграшку. Також ворог розкидає реальні дитячі іграшки, смартфони та інші цінні речі, начинені смертельно небезпечною вибухівкою.

Крім того, існує ризик замінувань. Причому не лише у зонах бойових дій чи на окупованих територіях, але й вздовж евакуаційних шляхів. Дізнайтеся, як вберегти дитину від мін та вибухівки.

1. Покажіть дитині фото мін-метеликів та упевніться в тому, що вона запам'ятала, як вони виглядають.

2. Введіть правило: не чіпати сторонні предмети (особливо якщо вони лежать без нагляду і виглядають покинутими). Поясніть дітям, як важливо бути пильними і не торкатися підозрілих предметів або покинутих іграшок, телефонів, побутових речей тощо. Домовтеся з дитиною: у разі, якщо вона помітить щось підозріле, вона має негайно повідомити про це вам або комусь з інших дорослих. Поясніть їй, що ні в якому разі не можна не тільки чіпати ці предмети, а й наближатися до них чи кидати в них чимось. Вибухівкою може бути начинена навіть «звичайнісінька» на вигляд кулькова ручка. Ви можете сказати дитині так: «Зараз усі допомагають Збройним Силам України, тож всі мають бути пильними. Якщо побачиш якісь покинуті речі або щось дивне – скажи мені, я дуже сподіваюся на твою уважність».

3. Оминайте зелені насадження, пустирі, розвалини, покинуті будівлі тощо. Якщо рухаючись по евакуаційному шляху, ви робите зупинку, не заходьте на узбіччя (навіть у туалет) і не дозволяйте забігати на узбіччя дітям.

4. Розкажіть дітям про ознаки замінованих територій і попросіть її повідомляти вам, якщо таке побачить. Це можуть бути сигнальні стрічки, дротяні розтяжки (зазвичай на рівні колін), знаки з черепом та кістками, а також з написом: «УВАГА, МІНИ!», «DANGER MINES!», «ВНИМАНИЕ, МИНЫ!». Водночас заміновані ділянки можуть не мати ніяких позначок. Тому поясніть дітям, що необхідно уникати й ділянок, які перелічені у попередньому пункті.

5. Що робити, якщо дитина опинилася на замінованій ділянці?

Не намагайтеся самостійно дістатися до дитини, аби звільнити її. Є великий ризик того, що ви можете підірватися самі на очах у дитини або погубити і себе, і її. негайно зателефонуйте 101. До прибуття рятувальників заспокоюйте дитину голосом з того місця, де ви стоїте.

Якщо ваше місто/село знаходиться під окупацією або в ньому відбувалися бойові дії, не дозволяйте дитині пересуватися вулицями самостійно. Навіть якщо це знайомі шляхи, якими дитина у мирний час ходила сама.

Поясніть дитині, як діяти, якщо вона раптом опинилася на замінованій ділянці, а вас поряд нема. Не можна намагатися вийти самостійно, потрібно залишатися на місці нерухомо і голосно кликати по допомогу. У крайньому разі, якщо поряд нікого немає, потрібно йти назад повільно і обережно, максимально точно наступаючи на власні сліди.

6. Про виявлення будь-яких підозрілих знахідок Центр громадського здоров'я рекомендує негайно сповіщати органи влади. Це може бути поліція (тел. 102), пожежна служба (тел. 101), ДСНС або ТрО. Надайте фахівцям максимально вичерпну інформацію про підозрілий предмет: його опис, місце розташування, дату й час виявлення. Якщо є можливість, дочекайтеся прибуття рятувальників, спостерігаючи за підозрілим предметом з безпечної відстані та попереджаючи про небезпеку оточуючих.

<p>Найбільш розповсюджені вибухонебезпечні предмети:</p> <p>Це - мінометна міна ІЗ мкс: У разі не спрацювання снаряду після пострілу із гармати, глибина його проникнення у ґрунт може становити близько 1-го метра. Мінометну міну ІЗ калібру, можна знайти на поверхні ґрунту у місцях ведення бойових дій, знаходження тимчасових польових складів та на пошкоджені військових позицій.</p>	<p>Найбільш розповсюджені вибухонебезпечні предмети:</p> <p>Це - противотанкова вистрілювана осколкова міна дронного управління «ОМ-72»: Міна ОМ-72 може бути замаскована кулями та іншою рослинністю біля місць ведення бойових дій та знаходження військових позицій.</p>	<p>Найбільш розповсюджені вибухонебезпечні предмети:</p> <p>Це - противотанкова міна ТМ-62: Міна ТМ - 62 може бути замаскована у ґрунт або замаскована травою та іншою рослинністю на дорозах біля місць ведення бойових дій та знаходження військових позицій.</p>	<p>Найбільш розповсюджені вибухонебезпечні предмети:</p> <p>Це - осколковий фугасний артилерійський снаряд калібру 122 мм: У разі не спрацювання снаряду після пострілу із гармати, глибина проникнення у ґрунт може становити близько 3-х метрів. Артилерійський снаряд калібру 122 мм та боєприпас аналогічного зразка, але іншого калібру, можна знайти на поверхні ґрунту в місцях ведення бойових дій, знаходження тимчасових польових складів та на пошкоджені військових позицій.</p>	<p>Найбільш розповсюджені вибухонебезпечні предмети:</p> <p>Це - Противотанкова міна «ПММЗ-2М» (включає собою осколково-фугасну): Міна ПММЗ-2М може бути замаскована гілками дерев та іншою рослинністю вздовж доріг та стежок біля місць ведення бойових дій та знаходження військових позицій.</p>	<p>УВАГА! ЦІ ПРЕДМЕТИ МОЖУТЬ ВАРУВАТИ ВАШОГО ЖИТТЯ!</p>		
<p>Найбільш розповсюджені вибухонебезпечні предмети:</p> <p>Це - ручна противотанкова оборонна ударно-дистанційна граната «РД»: Ручна граната РД та аналогічного зразка, можна знайти на поверхні ґрунту у місцях ведення бойових дій, знаходження тимчасових польових складів та на пошкоджені військових позицій.</p>	<p>Найбільш розповсюджені вибухонебезпечні предмети:</p> <p>Це - ручна осколково-фугасна «Ф» - 1: Ручна граната, Ф - 1 та аналогічного зразка, можна знайти на поверхні ґрунту у місцях ведення бойових дій, знаходження тимчасових польових складів та на пошкоджені військових позицій.</p>	<p>Найбільш розповсюджені вибухонебезпечні предмети:</p> <p>Це - ручна противотанкова ударно-фугасна «РД» - 3: Ручна граната РД - 3 та аналогічного зразка, можна знайти на поверхні ґрунту у місцях ведення бойових дій, знаходження тимчасових польових складів та на пошкоджені військових позицій.</p>	<p>Найбільш розповсюджені вибухонебезпечні предмети:</p> <p>Це - противотанкова міна ПММ-2: Фугасна міна натиском дії може бути замаскована у ґрунт або замаскована травою та іншою рослинністю вздовж доріг та стежок біля місць ведення бойових дій та знаходження військових позицій.</p>	<p>Найбільш розповсюджені вибухонебезпечні предмети:</p> <p>Це - кумулятивний гранатометний снаряд «П» - 75: калібру 70,5 мм: У разі не спрацювання гранатометного боєприпасу глибина проникнення у ґрунт може становити близько 30 см. Боєприпас можна знайти на поверхні ґрунту у місцях ведення бойових дій, знаходження тимчасових польових складів та на пошкоджені військових позицій.</p>		<p>Найбільш розповсюджені вибухонебезпечні предмети:</p> <p>Це - противотанкова міна спрямованої дії «МОН» - 50: Міна МОН - 50 може бути замаскована гілками дерев та іншою рослинністю вздовж доріг та стежок біля місць ведення бойових дій та знаходження військових позицій.</p>	<p>Найбільш розповсюджені вибухонебезпечні предмети:</p> <p>Це - пістолі гранатометний «ВГ» - 25: (осколково-фугасних калібру 40мм для підствольних гранатометів): У разі не спрацювання гранатометного боєприпасу глибина проникнення у ґрунт може становити близько 10 см. Велику кількість боєприпасів можна знайти на поверхні ґрунту у місцях ведення бойових дій, знаходження тимчасових польових складів та на пошкоджені військових позицій.</p>
<p>Найбільш розповсюджені вибухонебезпечні предмети:</p> <p>Це - противотанкова міна «ПММ» (фугасна): Фугасна міна натиском дії може бути замаскована у ґрунт або замаскована, травою та іншою рослинністю вздовж доріг та стежок біля місць ведення бойових дій та знаходження військових позицій.</p>	<p>Найбільш розповсюджені вибухонебезпечні предмети:</p> <p>Це - противотанкова міна ПММ-1 (фугасна): Фугасна міна натиском дії може бути замаскована травою та іншою рослинністю, її можна знайти біля місць ведення бойових дій та знаходження військових позицій.</p>	<p>Найбільш розповсюджені вибухонебезпечні предмети:</p> <p>Це - висока противотанкова міна «ПТМ» - 1: У разі не спрацювання снаряду після П відведення від корупції ракетні боєприпаси можуть знаходитись на поверхні ґрунту у місцях ведення бойових дій та на пошкоджені військових позицій.</p>	<p>Найбільш розповсюджені вибухонебезпечні предмети:</p> <p>Це - кумулятивний танковий снаряд калібру 125 мм: У разі не спрацювання танкового пострілу глибина проникнення снаряду у ґрунт може становити близько 2 метри. Замаскований боєприпас або аналогічного зразка, але іншого калібру, можна знайти на поверхні ґрунту у місцях ведення бойових дій, знаходження тимчасових польових складів та на пошкоджені військових позицій.</p>	<p>Найбільш розповсюджені вибухонебезпечні предмети:</p> <p>Противотанкова осколково-керувана міна спрямованої дії «МОН» - 100: Міна МОН - 100 може бути замаскована гілками дерев та іншою рослинністю вздовж доріг та стежок біля місць ведення бойових дій та знаходження військових позицій.</p>		<p>Найбільш розповсюджені вибухонебезпечні предмети:</p> <p>Це - осколковий бойовий елемент «ВБЕ210»: У разі не спрацювання бойового елементу після його відведення від корпусу реактивного снаряду, боєприпаси можуть знаходитись на поверхні ґрунту у місцях ведення бойових дій та на пошкоджені військових позицій.</p>	<p>Найбільш розповсюджені вибухонебезпечні предмети:</p> <p>Це - противотанкова кумулятивна міна «ТМ» - 2: Міна ТМК - 2 може бути замаскована травою та іншою рослинністю на дорозах біля місць ведення бойових дій та знаходження військових позицій.</p>

Корисні посилання за темою

Мультфільм ЮНІСЕФ Україна про мінну безпеку: лісовий скарб.

Курс з інформування про ризики вибухонебезпечних предметів від освітнього проєкту «Стопміна».

Посібник для самостійного вивчення населенням способів захисту від надзвичайних ситуацій та дій у разі їх виникнення від Державної служби України з надзвичайних ситуацій.

Пам'ятка щодо правил поведінки (порядку дій) населення у разі виявлення підозрілого об'єкта, вибухонебезпечного предмета від Державної служби України з надзвичайних ситуацій.

Новий бот «Дитячий лікар на війні» від Центру протидії дезінформації при РНБО України, де можна отримати безоплатну онлайн-допомогу від дитячих лікарів з усієї України.

Для українських дітей у відкритому доступі з'явилися дві частини дитячого видання про мінну небезпеку під назвою «Мінна безпека не без ПЕКА».

Книга розповідає дітям про правила безпечної поведінки у разі виявлення вибухонебезпечних предметів.

Цікаво та корисно надана інформація від Державної служби з надзвичайних ситуацій, яка презентувала повчальний мультсеріал, головним героєм якого є знаменитий пес-піротехнік Патрон. Він розповідає дітям правила мінної безпеки.

Додаток Ж

Формування психологічної готовності працівників закладів освіти до конструктивної поведінки в умовах надзвичайних ситуацій

Джерело: Формування психологічної готовності працівників закладів освіти до конструктивної поведінки в умовах надзвичайних ситуацій

<https://vseosvita.ua/news/formuvannia-psykholohichnoi-hotovnosti-pratsivnykiv-zakladiv-osvity-do-konstruktyvnoi-povedinky-v-umovakh-nadzvychainykh-sytuatsii-58465.html>

Які дії варто вжити після евакуації для підтримки дітей?

Поговорити

Ініціюйте бесіду з дітьми та обговоріть, які емоції вони відчувають саме зараз, а не в період надзвичайної ситуації. Намалюйте це. Дуже важливо не обговорювати сам інцидент.

Поверніть відчуття безпеки

Згадайте разом з дітьми, що робить вашу школу безпечною? Наприклад, паркан, охоронець, датчики диму, вогнегасники тощо. Проговоріть, що саме евакуація, робота поліції, бригада розмінування, пошукові собаки – це підтвердження того, що кожен з вас у безпеці.

Поясніть дітям, що підготуватись до кожного надзвичайного стану неможливо, але у разі такого стану, вчитель та школа готова до всіх можливих випадків. Учням тільки необхідно чітко виконувати вказівки вчителя.

Уникайте частки «не» та прийменника «без»

Наша підсвідомість витісняє фрази з «не» та «без», тому залишається «бійтеся», «паніки» і так далі. Річ у тому, що мозок нездатний уявити відсутність дії чи предмета. Для того, аби уявити, що чогось немає, спочатку треба уявити, що щось є, і потім це прибрати.

Натомість краще вживати «спокійно», «все встигнемо», «все гаразд».

Діти більше вірять тому, як ви поведетеся, а не тому, що говорите.

Ваша поведінка має бути спокійною. Які б фрази та слова ви не використовували, ваша спокійна поведінка – це ключовий момент для зниження стресу.

Кожен учень в класі має знати, що у ситуації, коли незрозуміло, що робити, потрібно уважно слухати вчителя та виконувати все, що він каже.

Чітко розуміння дій під час надзвичайної ситуації

Вчитель має знати порядок дій при евакуації. Хоча б 2 рази на тиждень аналізуйте, що б ви робили у випадку, якби саме зараз пролунала б тривога.

Законодавство та евакуація

Використайте цю надзвичайну ситуацію на користь та розвиток громадянської відповідальності учнів. Поясніть, що більшість з таких повідомлень про замінування є злими жартами, але така поведінка – це реальне порушення закону, що тягне за собою кримінальну відповідальність.

Пояснюйте, що під час НС не можна фотографувати, знімати відео і викладати все це в соцмережі, бо можна постраждати від своєї ж цікавості. Поясніть дітям, що знімати те, що відбувається при надзвичайній ситуації небезпечно з кількох причин: втрата часу, відволікання та неуважність, пошкодження телефону, зайняті руки.

Як стримати емоції, залишитися спокійним у надзвичайній ситуації та приймати правильні рішення?

Люди реагують по-різному у надзвичайних ситуаціях. Варто розуміти, що сильні емоції (злість, страх) забирають сили, необхідні для внутрішньої мобілізації та можливості опинитися у безпеці.

Прийміть свій страх та будьте готові, що у вас виникне тремтіння в колінах та інших суглобах. Це звичайна реакція організму на стрес.

Найефективніша вправа, що змусить мозок включитися та нормально працювати, критично оцінюючи ситуацію та обирати оптимальні рішення – при вдиху стиснути міцно кулаки та на видиху розслабити. Повторюйте кілька разів цикл напруги та розслаблення.

Допомагаємо дитині подолати посттравматичний стрес Рекомендації для педагогів

Заохочуйте дитину до виконання щоденних справ. Повернення до звичного режиму життєдіяльності дасть дитині змогу відчувати, що вона в безпеці. Вона має розуміти, що навчальний заклад — безпечне місце для неї. Будьте спокійними і виваженими, заспокоюйте дитину, уникайте додаткового тиску на неї.

Надавайте дитині можливість вибору. Здебільшого травмуючі події призводять до втрати контролю, хаосу, тому можливість вибору або контролювання (за умови, що це можливо) дадуть дитині змогу почуватися в безпеці.

Оберіть дорослого, який зможе забезпечити дитині додаткову підтримку. Домовтеся з дитиною, до кого вона може звернутися в разі необхідності.

Зберіть максимум інформації щодо систем переадресації для дітей, які потребують спеціалізованої допомоги фахівців. Якщо дитина має серйозні проблеми, що не зникають із плином часу, її потрібно направити до відповідного фахівця.

Не слід замовчувати травмуючу ситуацію. Дитині складно «просто забути про все». Тому варто вислухати її, обговорити почуття та міркування, які виникають у неї з приводу того, що відбувається.

Будьте готовими до непростих запитань: «Чому відбулася та чи та подія?» (продемонструйте своє ставлення до ситуації), «Чи все буде добре?» (не давайте неправдивих обіцянок і марних надій, однак розкажіть, що рятувальні організації, волонтери, міністерства та відомства, військові та міліція роблять усе можливе для відновлення миру та порядку).

Оголосіть хвилину мовчання. Поясніть дітям, що в такий спосіб ушановують загиблих.

Подбайте про те, щоб дитина мала можливість гратися і навчатися разом з однолітками, адже їхня підтримка дуже важлива для неї.

Будьте готовими до діалогу з дитиною. Вона має знати, що ви готові її вислухати. Давайте прості та реалістичні відповіді на запитання дитини про травмуючі ситуації.

Подбайте про безпечне місце, у якому дитина зможе розповісти про те, що з нею сталося. Відведіть певний час для бесіди, щоб допомогти їй зрозуміти, що обговорювати те, що сталося, — нормально.

Підтримуйте дитину у формуванні позитивних методів подолання стресу та страху. Допоможіть їй обрати оптимальні стратегії для тієї чи тієї ситуації, зверніться до її попереднього досвіду долавання стресу.

Будьте пильними до явищ навколишнього середовища, що можуть спричинити певну реакцію в дитини, яка переживає посттравматичний стрес (погіршення погоди, гучні звуки тощо). Передбачайте кризу і надавайте додаткову підтримку в ситуаціях, що можуть бути нагадуванням про травмуючі події. Допомагайте дитині підготуватися до цієї кризи. Попереджайте дітей, якщо збираєтеся, наприклад, увімкнути світло, різко підвищити голос тощо.

Чиніть опір намаганням дитини залучити вас до негативного переживання травми. Іноді діти провокують педагогів на повторення образливих ситуацій, адже вони долають стрес шляхом реконструювання травми за допомогою гри або взаємодії з іншими.

Звертайте увагу на реакцію однолітків на дитину, яка переживає посттравматичний стрес, та інформацію, якою вони обмінюються. Убережіть дитину від цікавості однокласників та захистіть однокласників від деталей і подробиць травмуючої ситуації, які можуть їх налякати, засмутити тощо.

Установіть чіткі межі неадекватної поведінки, розробіть логічні (однак не каральні) наслідки. Пам'ятайте, проблеми з поведінкою можуть бути тимчасовими, пов'язаними із психотравмою, а найбільш деструктивна поведінка може бути спричинена хвилюваннями, що також пов'язані з психотравмою.

Бережіть власне емоційне та фізичне здоров'я. Дитині, яка бачить поруч упевнених, спокійних та бадьорих дорослих, швидше вдається нормалізувати свій стан.

Додаток 3

Алгоритми дій у разі надзвичайних ситуацій

Джерело: сайт ДСНС

ПРАВИЛА ЕВАКУАЦІЇ З БУДІВЛІ

Евакуація з будівлі необхідна не лише під час пожежі, а й землетрусів, повеней та інших надзвичайних ситуацій, якщо будівля закладу освіти є небезпечною для людей, які там перебувають.

Правила пожежної безпеки для навчальних закладів та установ системи визначають, що під час проведення евакуації та гасіння пожежі необхідно:

– визначити найбезпечніші евакуаційні шляхи та виходи до безпечної зони у найкоротший строк;

– ліквідувати умови, які сприяють виникненню паніки. З цією метою працівникам закладів та установ не можна залишати дітей без нагляду з моменту виявлення пожежі та до її ліквідації;

– евакуацію людей слід починати з приміщення, у якому виникла пожежа, і суміжних із ним приміщень, яким загрожує небезпека поширення вогню і продуктів горіння. Дітей молодшого віку і хворих слід евакуювати в першу чергу;

– у зимовий час на розсуд осіб, які здійснюють евакуацію, діти старших вікових груп можуть заздалегідь одягтися або взяти теплий одяг із собою, а дітей молодшого віку слід виводити або виносити, загорнувши в ковдри або інші теплі речі;

– ретельно перевірити всі приміщення, щоб унеможливити перебування у небезпечній зоні дітей;

– виставляти пости безпеки на входах у будівлі, щоб унеможливити повернення дітей і працівників до будівлі, де виникла пожежа;

– у разі гасіння слід намагатися у першу чергу забезпечити сприятливі умови для безпечної евакуації людей;

– щоб запобігти поширенню вогню, диму, слід утримуватися від відчинення вікон і дверей, а також – від розбивання скла.

Ресурсний центр прав дитини у посібнику «Врятуйте дітей – стандартні процедури та правила безпеки для учнів та студентів» пропонує наступні правила евакуації для дітей:

Правила евакуації для дітей:

1. Не говори – щоб чути вчителя
2. Не біжи – щоб не постраждати
3. Не штовхайся – щоб не постраждали інші
4. Не повертайся – щоб залишатися в безпеці

Учні також просять дотримуватися всіх вказівок педагогів та, у разі потреби, на прохання дорослих, допомогти іншим дітям евакуюватися. При прибутті до безпечної зони, не розходитися і залишатися разом із класом.

Правила евакуації для педагогів:

Евакуація здійснюється за відповідним звуковим сигналом, який, у разі потреби, активує адміністрація або особа, яка виявила пожежу.

Нагадайте дітям про головну мету евакуації: їхня безпека та правила евакуації: не говори. Не біжи. Не штовхайся. Не повертайся.

Закрийте двері та вікна.

Візьміть з собою шкільний аварійний набір, відро (може бути складним), сумку для швидкої допомоги.*

Перевірте безпечність маршруту для евакуації.

Під час евакуації радять об'єднувати два класи, й під час переміщення один вчитель очолює колону, а інший завершує колону дітей двох класів.

Допоможіть дітям з інвалідністю та маленьким дітям.

Евакуація здійснюється до певного визначеного місця (місце для кожного класу визначається під час тренувальних навчань і не змінюється).

Після прибуття на визначене місце, перевірте наявність усіх дітей за списком.

Залишайтеся зі своїм класом і просіть учнів бути разом, бути усім класом разом, нікуди не розходитися.

Якщо небезпечні умови зникли, дійсніть зворотну евакуацію назад до класів, дотримуючись тих самих правил.

* у більшості країн є вимога, щоб у кожному класі був набір для евакуації та допомоги, відро (може бути складним) та пакети для створення приватної зони для туалету.

ДІЇ ДЛЯ ЗАХИСТУ ВІД НАСИЛЬНИЦЬКОГО ВТОРГНЕННЯ ТА ЗАГРОЗИ МАСОВОГО НАСИЛЬСТВА

Періодично і в українських школах виникають ситуації, у яких є загроза вторгнення або загроза масових насильницьких дій, де працівники закладу освіти ще можуть керувати ситуацією, хоча б частково, і повідомити про це силовим органам.

Ресурсний центр прав дитини пропонує рекомендації у разі загрози масових насильницьких дій та небезпеки:

Поради для керівництва шкіл:

Якщо є змога – подайте знак тривоги, але це не повинна бути пожежна сигналізація.

Слідкуйте за ситуацією і переоцінюйте її.

Будьте готові передати командування поліції або іншим силовим органам.

Повідомте всіх, коли небезпека зникла.

Після інциденту повідомте про обставини учнів та батьків.

Хочемо зазначити, що задля швидкого та оперативного розшуку злочинців, збереження таємниці слідства та інших моментів, варто своє повідомлення для батьків та медіа узгодити з представниками силових структур.

Поради для працівників закладів освіти

Попередьте інших, щоб вони негайно сховалися та забезпечили безпеку дітей.

Зберіть учнів всередині безпечного приміщення, якомога далі від загрози.

Закрийте і замкніть двері ключем (за можливістю). Перемістіть меблі, щоб заблокувати доступ від загрози, за наявності та змоги.

У разі загрози стрілянини, всі мають швидко лягти на підлогу і за можливості накритися меблями, щоб не бути мішенню.

Вимкніть світло та всі пристрої, які можуть його подати.

Вимкніть усі пристрої, що видають звуки: мобільні телефони, радіоприймачі тощо.

Зберігайте тишу.

Тримайтеся якомога далі від дверей і вікон.

Залишайтеся спокійними, заспокоюйте тих, хто нервує.

Поради для учнів

Пам'ятайте про правила: не говори. Не біжи. Не штовхайся. Не повертайся.

Виконуйте вказівки працівників закладу освіти.

Зберігайте спокій та тишу.

Якщо є потреба, допоможіть заблокувати двері меблями.

Головне: сховатися, впасти та накритися.

ДІЇ У РАЗІ АНТИТЕРОРИСТИЧНОЇ ОПЕРАЦІЇ (СТРІЛЬБА, ВИБУХИ)

У разі проведення антитерористичної операції рекомендують:

- лягти на підлогу обличчям вниз, поклавши руки долонями на потилицю;
- чітко виконувати команди співробітників антитерористичного підрозділу уникаючи різких рухів.

ДІЇ У РАЗІ ПЕРЕСТРІЛКИ

Державна служба України з надзвичайних ситуацій пропонує наступні рекомендації у разі перестрілки:

– якщо стрілянина застала вас на вулиці, відразу ж лягте й озирніться, виберіть найближче укриття й проберіться до нього, не піднімаючись у повний зріст. Укриттям можуть служити виступи будинків, пам'ятники, бетонні стовпи або бордюри, канави. Пам'ятайте, що автомобіль – не найкращий захист, тому що його метал тонкий, а пальне – вибухонебезпечне. За першої нагоди сховайтеся у під'їзді будинку, підземному переході, дочекайтеся закінчення перестрілки;

– проводьте заходи для порятунку дітей, за необхідності прикрийте їх своїм тілом. За можливості повідомте про інцидент співробітників поліції;

– якщо в ході перестрілки ви перебуваєте у будинку, – укрийтеся у ванній кімнаті й лягте на підлогу, тому що перебувати у кімнаті небезпечно через можливість рикошету. Перебуваючи в укритті, стежте за можливим початком пожежі. Якщо пожежа почалася, а стрілянина не припинилася, залиште квартиру й сховайтеся в під'їзді, далі від вікон.

ДІЇ У РАЗІ ЗАХОПЛЕННЯ ТРАНСПОРТУ

Державна служба України з надзвичайних ситуацій пропонує порядок дій у разі захоплення транспорту:

- якщо ви знаходитесь в захопленому літаку, автобусі – не привертайте до себе уваги терористів. Огляньте салон, визначте місця можливого укриття на випадок стрілянини;
- заспокойтеся, спробуйте відволіктися від того, що відбувається,
- зніміть ювелірні прикраси;
- не дивіться в очі терористам, не пересувайтеся по салону та не відкривайте сумки без їхнього дозволу;
- не реагуйте на провокаційну або зухвалу поведінку;
- жінкам у мініспідницях бажано прикрити ноги;
- якщо представники влади почнуть спробу штурму, – лягайте на підлогу між кріслами й залишайтеся там до закінчення штурму;
- після звільнення – негайно залиште літак (автобус), тому що не виключена можливість його замінування терористами й вибуху парів бензину.

ДІЇ У РАЗІ ТЕЛЕФОННОГО ТЕРОРИЗМУ

Державна служба України з надзвичайних ситуацій надає наступні поради у випадку телефонного тероризму, який досить часто застосовується у нашій країні, зокрема у закладах освіти.

ЯКЩО ВИ СТАЛИ ЖЕРТВОЮ ТЕЛЕФОННОГО ТЕРОРИСТА

- подзвоніть з іншого телефону (іншого мобільного чи від сусідів) оператору телефонного зв'язку (мобільного чи стаціонарного) і скажіть причину дзвінка, своє прізвище, адресу та номер свого телефону;
- намагайтеся затягнути розмову та записати її на диктофон чи дайте послухати свідкам (сусідам);
- одночасно, з розмовою і записом на диктофон, друга людина дзвонить з іншого телефону на вузол зв'язку, а потім у поліцію за телефоном 102 для термінового затримання того, хто телефонував;
- напишіть заяву начальнику відділення поліції, на території якого ви проживаєте, для прийняття необхідних заходів;
- поліція, за запитом на вузол зв'язку, отримає номер телефону, адресу, прізвище того, хто дзвонив, і буде вживати необхідних заходів.

ДІЇ У РАЗІ ПОЖЕЖІ

Правилами пожежної безпеки для навчальних закладів та установ системи освіти України, затверджених наказом Міністерства освіти і науки від 15.08.2016 р. № 974 визначається порядок дій у разі виникнення пожежі.

Керуючись ними, працівник закладу та установи, який виявив пожежу або її ознаки (задимлення, запах горіння або тління різних матеріалів, різке підвищення температури в приміщенні тощо), зобов'язаний:

– негайно повідомити про це за телефоном до найближчого пожежно-рятувального підрозділу (при цьому слід чітко назвати географічне місце об'єкта, місце виникнення пожежі, а також свою посаду та прізвище);

– залучити систему оповіщення людей про пожежу; розпочати самому і залучити інших осіб до евакуації людей з будівлі до безпечного місця згідно з планом евакуації;

– сповістити про пожежу керівника закладу та установи або особу, що його заміщує;

– організувати зустріч пожежно-рятувальних підрозділів, вжити заходів щодо гасіння пожежі наявними в закладі та установі засобами пожежогасіння.

Керівник закладу та установи або особа, яка його заміщує, що прибув на місце пожежі, зобов'язаний:

– перевірити, чи повідомлено пожежно-рятувальний підрозділ про виникнення пожежі;

– здійснювати керівництво евакуацією людей та гасінням пожежі до прибуття пожежно-рятувальних підрозділів. У разі загрози для життя людей негайно організувати їх рятування, використовуючи для цього всі наявні сили та засоби;

– організувати перевірку наявності всіх учасників навчально-виховного процесу, евакуйованих з будівлі, за списками та журналами обліку навчальних занять;

– виділити для зустрічі пожежно-рятувальних підрозділів особу, яка добре знає розміщення під'їзних шляхів та вододжерел;

– перевірити включення в роботу системи протипожежного захисту;

– вилучити з небезпечної зони всіх працівників та інших осіб, не зайнятих евакуацією людей та ліквідацією пожежі;

– у разі потреби викликати до місця пожежі медичну та інші служби;

– припинити всі роботи, не пов'язані з заходами щодо ліквідації пожежі;

– організувати відключення мереж електро- і газопостачання, систем вентиляції та кондиціонування повітря і здійснення інших заходів, що сприяють запобіганню поширенню пожежі;

– організувати евакуацію матеріальних цінностей із небезпечної зони, визначити місця їх складування і забезпечити в разі потреби їх охорону;

– інформувати керівника пожежно-рятувального підрозділу про наявність людей у будівлі.

У кожному закладі та установі наказом чи інструкцією встановлюється протипожежний режим, що містить порядок дій у разі виникнення пожежі: порядок і спосіб оповіщення учасників освітнього процесу, послідовність їх евакуації, виклику пожежно-рятувальних підрозділів, зупинки технологічного та навчального устаткування, вимкнення електроустановок, ліфтів, застосування засобів пожежогасіння тощо з урахуванням особливостей будівлі, її планування, розташування тощо.

Додаток И
Силабус навчальної дисципліни «Цивільний захист»

навчальний рік 2024-2025

галузь знань 01. Освіта/педагогіка

спеціальність 014 Середня освіта

освітньо-професійна програма Середня освіта (усі спеціальності)

ступінь вищої освіти Магістр

курс другий семестр третій

Метою вивчення дисципліни є формування в студентів ціннісних орієнтацій, знань, умінь, навичок і досвіду, тобто компетенцій для здійснення професійної діяльності з обов'язковим дотриманням вимог безпеки і стандартів з охорони праці та з використанням останніх досягнень науково-технічного прогресу та міжнародного досвіду безпеки, збереження життя, здоров'я і працездатності учасників освітнього процесу; виховання в майбутніх педагогів відповідальності за особисту й колективну безпеку та культури безпечної професійної поведінки в умовах НС.

Тому **завданням дисципліни** було визначено такі: сформувати новий науковий світогляд, активну соціальну позицію, творче мислення; сформувати психологічну готовність до безпечної діяльності в умовах НС і здатність до цілеспрямованих дій і захисту себе та інших учасників освітнього процесу в умовах виникнення небезпек.

Вивчення дисципліни передбачає засвоєння студентами новітніх теорій, методів і технологій з прогнозування НС, побудови моделей їхнього розвитку, визначення рівня ризику та обґрунтування комплексу заходів, спрямованих на відвернення НС, захисту учасників освітнього процесу в умовах НС, локалізації та ліквідації наслідків НС.

Освоївши програму навчальної дисципліни «Цивільний захист», майбутні педагоги повинні бути здатними вирішувати професійні завдання з урахуванням вимог ЦЗ та володіти наступними головними професійними компетенціями для забезпечення реалізації вказаних завдань.

Загальні компетентності охоплюють:

- здатність вчитися і оволодівати сучасними знаннями;
- здатність до адаптації та дії в новій ситуації;
- здатність діяти соціально відповідально та свідомо;
- вміння визначити коло своїх обов'язків за напрямом професійної діяльності з урахуванням завдань з ЦЗ;
- здатність здійснювати моніторинг НС, будувати моделі (сценарії) їх розвитку та оцінювати їх наслідки;
- здатність приймати рішення з питань ЦЗ в межах своїх повноважень.

Фахові компетентності за видом діяльності охоплюють:

- проведення ідентифікації, дослідження умов виникнення і розвитку НС та забезпечення скоординованих дій щодо їх попередження відповідно до своїх професійних обов'язків;
- обрання і застосування методик з прогнозування та оцінювання обстановки в зоні НС, розрахунку параметрів уражальних чинників джерел НС, що контролюються і використовуються для прогнозування, визначення складу сил, засобів і ресурсів для подолання наслідків НС;
- розуміння, розробка і впровадження превентивних та оперативних (аварійних) заходів цивільного захисту;
- інтерпретування новітніх досягнень в теорії та практиці управління безпекою у НС;
- забезпечення якісного навчання з питань ЦЗ, надання допомоги та консультацій працівникам організації (підрозділу) з практичних питань захисту у НС;
- оцінювання стану готовності підрозділу до роботи в умовах загрози і виникнення НС за встановленими критеріями та показниками.

Програмні результати навчання

У результаті вивчення навчальної дисципліни студент повинен:

Знати:

- види надзвичайних ситуацій, характеристики їх прояву, порядок дій в умовах (НС) та воєнного стану;
- способи захисту від впливу небезпечних факторів, спричинених НС;
- методи збереження життя, здоров'я і працездатності;
- методів локалізації та ліквідації НС;
- характеристику осередків ураження, які виникають на території області у надзвичайних ситуаціях мирного часу;
- основні методики прогнозування і оцінки обстановки в НС: способи і засоби індивідуального та колективного захисту учнів ЗОШ від уражуючих факторів аварій, катастроф, стихійного лиха;
- принципи створення і порядок використання сил ЦЗ, а також дії батьків і учнів в умовах НС;
- порядок роботи з приладами дозиметричного контролю, радіаційної і хімічної розвідки,
- методику прогнозування можливої радіаційної, хімічної (бактеріологічної), біологічної обстановки;
- основи стійкості роботи галузей освіти в НС; принципи і порядок інформаційного забезпечення ЦЗ; методичні основи форми і методи навчань з ЦЗ;
- можливості системи ЦЗ міста, району, об'єкту господарської діяльності;
- основи морально-психологічної стійкості молоді та населення у НС;
- основи організації і здійснення заходів щодо надання допомоги потерпілим і життєзабезпечення населення при виникненні НС.

Вміти:

- ідентифікувати й класифікувати небезпеки навколишнього середовища;
- оцінювати небезпечні та шкідливі чинники і їх вплив на здоров'я людини;
- збирати, узагальнювати та аналізувати інформацію в інтересах захисту учасників освітнього процесу;
- на основі наявних даних і прогнозу приймати рішення щодо дій у НС;
- оцінювати фактори, які уражають під час НС та їх вплив на здоров'я людини;
- обирати і використовувати засоби колективного та особистого захисту;
- надавати допомогу й консультації з практичних питань безпеки та захисту в НС;
- рішуче й правильно діяти під час проведення евакуаційних заходів.

Отримати навички:

- у використанні законодавчих та нормативних документів, довідкових матеріалів і методик для оцінювання обстановки;
- практично застосувати заходи захисту учнів, вчителів і населення від наслідків аварій, катастроф, стихійних лих;
- керувати підготовкою рятувальних та інших невідкладних робіт у закладах освіти;
- надавати першу домедичну допомогу.

Набути якості:

- рішучості та наполегливості при виробленні та прийнятті рішень;
- передбачення можливих ситуацій при вирішенні завдань ЦЗ;
- спроможності до самооцінювання та самоконтролю;
- морально-психологічної стійкості в надзвичайних ситуаціях.

Очікувані програмні результати навчання

У разі успішного завершення вивчення навчальної дисципліни студент зможе:

ПРН 4	Використовувати інновації у професійній діяльності, впроваджувати перспективні педагогічні та методичні технології у закладах загальної середньої освіти, фахової передвищої, вищої освіти.
ПРН 5	Визначати і враховувати вікові та інші індивідуальні особливості та особливі освітні потреби у процесі навчання учнів та студентів.
ПРН 9	Організовувати навчальну діяльність учнів закладів загальної середньої освіти та студентів закладів фахової передвищої, вищої освіти, застосовуючи сучасні ефективні підходи (особистісно-орієнтований, компетентнісний, комунікативний, діяльнісний), методи, форми роботи та цифрові технології.
ПРН 10	Розробляти навчально-методичну документацію та матеріали, необхідні для забезпечення освітнього процесу, адаптувати навчальні матеріали до конкретного освітнянського контексту, складати конспекти уроків різних типів, зокрема для проведення у дистанційному режимі.
ПРН 11	Здійснювати моніторинг власної професійної діяльності, саморефлексію, визначати дефіцити, ініціювати та систематично підвищувати професійну кваліфікацію впродовж життя з високим ступенем автономії у вітчизняному і міжнародному контексті.

ПРН 12	Аналізувати науково-теоретичні та науково-методичні джерела, зокрема цифрові, визначати дискусійні та частково невирішені наукові проблеми, вибудовувати алгоритм дослідження та коректно його здійснювати; верифікувати, узагальнювати, критично осмислювати одержані результати, викладати та презентувати їх.
ПРН 13	Формувати стратегію партнерства з усіма учасниками освітнього процесу з дотриманням етичних норм спілкування, принципів толерантності, співробітництва та взаємоповаги.
ПРН 14	Використовувати цифрові освітні ресурси, інформаційні та комунікаційні технології для вирішення складних задач і практичних проблем у навчальній, дослідницькій і професійній діяльності.
ПРН 15	Дотримуватися принципів академічної доброчесності, надавати достовірну інформацію про результати досліджень та власну науково-педагогічну діяльність, нести відповідальність за внесок до професійних знань.
ПРН 16	Надавати підтримку учасникам освітнього процесу щодо організації безпечного освітнього середовища, здійснювати просвітницьку роботу щодо цивільного захисту.

Опис навчальної дисципліни

Найменування показників	Галузь знань, спеціальність, спеціалізація, додаткова спеціалізація/спеціальність, освітня програма, ступінь вищої освіти	Характеристика навчальної дисципліни	
		денна форма навчання	заочна форма навчання
Кількість кредитів: Денна форма навчання – 3 Заочна форма навчання – 3	Галузі знань: Зазначені на титульній сторінці	Обов'язкова	
	Спеціальності: Для всіх спеціальностей (зазначені на титульній сторінці)	Рік підготовки:	
	Спеціалізації: Зазначені на титульній сторінці	2-й	2-й
Індивідуальне науково-дослідне завдання: Розрахунково-графічна робота	Додаткова спеціалізація, спеціальність: Зазначені на титульній сторінці	Семестр	
Загальна кількість годин: Денна форма навчання – 90 год. Заочна форма навчання – 90 год	Освітня програма: Зазначені на титульній сторінці	3-й	3-й
		Лекції	
Тижневих годин для денної форми навчання: аудиторних – 1 год. самостійної роботи студента – 1 год.	Ступінь вищої освіти: магістра	6	2
		Практичні, семінарські	
		12	4
		Лабораторні	
		Самостійна робота	
		72	84

		Індивідуальні завдання:	
		Вид контролю: залік	

Примітка: співвідношення кількості годин аудиторних занять до самостійної і індивідуальної роботи становить:

- для денної форми навчання – 50 % : 50 %
- для заочної форми навчання – 17 % : 83 %

СТРУКТУРА НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

Назви змістових модулів і тем	Кількість годин												
	денна форма						Заочна форма						
	усього	у тому числі					усього	у тому числі					
		л	п	лаб	інд	с.р.		л	п	лаб	інд	с.р.	
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	
Модуль 1													
Тема 1. Моніторинг небезпек, що можуть спричинити НС	15	1	2			12	15	0,5	0,5				14
Тема 2. Планування заходів з питань цивільного захисту	15	1	2			12	15,5	0,5	1				14
Тема 3. Методи розрахунку зон ураження від вибухів і пожеж, противибуховий і протипожежний захист	15	1	2			12	15,5	0,5	1				14
Тема 4. Прогнозування обстановки та планування заходів захисту в зонах радіоактивного, хімічного і біологічного зараження	15	1	2			12	15	0,5	0,5				14
Тема 5. Оцінка інженерної обстановки та соціально-психологічних наслідків НС	15	1	2			12	14,5		0,5				14
Тема 6. Забезпечення заходів і дій в межах єдиної системи цивільного захисту	15	1	2			12	14,5		0,5				14
Разом за змістовим модулем 1	90	6	12			72	90	2	4				84
ІНДЗ													
<i>Усього годин</i>	90	6	12			72	90	2	4				84

ТЕМИ ПРАКТИЧНИХ ЗАНЯТЬ

№ з/п	Назва теми	Кількість годин	
		Денна форма навчання	Заочна форма навчання
1.	Оцінка інженерної і пожежної обстановки в умовах НС	2	0,5
2.	Прилади хімічної та радіаційної розвідки і дозиметричного контролю	2	1
3.	Основні принципи і способи захисту населення в НС мирного часу та під час воєнного стану	2	1
4.	Методика підготовки і проведення навчання з ЦЗ	2	0,5
5.	Правила поведінки вчителя та учнів в умовах НС воєнного характеру	2	0,5
6.	Організація підготовки та проведення «ДНЯ ЦЗ» в загальноосвітніх навчальних закладах	2	0,5
7.	Разом:	12	4

САМОСТІЙНА РОБОТА

№ з/п	Тема роботи	Кількість годин	
		Денна форма навчання	Заочна форма навчання
1.	НС мирного часу та характеристика осередків ураження	4	5
2.	Вплив наслідків НС воєнного характеру на життєдіяльність людей	4	5
3.	Використання комп'ютерної техніки для оцінки обстановки в НС	4	5
4.	Основні принципи і засоби захисту населення у надзвичайних ситуаціях	4	5
5.	Правила поведінки учасників освітнього процесу під час НС воєнного характеру	4	5
6.	Форми психологічної підтримки учнів в умовах НС	4	5
7.	Методика розробки студентами плану - конспекту проведення занять з цивільного захисту	4	5
8.	Надання само - і взаємодопомоги у вогнищах ураження	4	5
9.	Перша медична допомога та надання її ураженим (на уроках, у походах та ін.)	4	5
10.	Організація, порядок планування і методика проведення «Дня ЦЗ» в загальноосвітній школі	4	5
11.	Організація евакуації учнів і вчителів з осередку ураження	5	6
12.	Організація життєзабезпечення дітей (учнів) у районі евакуації	5	6
13.	Спостереження та контроль за ураженістю навколишнього середовища, продуктів харчування і води	5	5
14.	Загрози від діяльності деструктивних молодіжних спільнот, протидія кібербулінгу	5	5
15.	Дія ІВ на організм людини.	5	5
16.	ІНДЗ	7	7
	Разом:	72	84

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

Основна література

1. Охорона праці та цивільний захист: Підручник для студентів, які навчаються за спеціальностями галузей знань «Автоматизація та приладобудування» / О. Г. Левченко, О. І. Полукаров, В. В. Зацарний, Ю. О. Полукаров, О. В. Землянська. За ред. О. Г. Левченка. – Київ: КПІ ім. Ігоря Сікорського, 2019. – 420 с.

2. Цивільний захист. Курс лекцій: Навчальний посібник для студентів вищих педагогічних навчальних закладів всіх спеціальностей за освітньокваліфікаційним рівнем «магістр»/ А.І. Ткачук, О.В. Пуляк. – Перевидання, доповнене та перероблене. – Кропивницький: ПП "Центр оперативної поліграфії «Авангард», 2017. – 144 с.

3. Варивода К. С., Горденко С. І. Цивільний захист : підручник. Переяслав (Київ. обл.) : Домбровська Я. М., 2020. 596 с.

4. Цивільний захист у схемах: навч. посібник / А.О. Собакарь, Д.Г. Казначеев, В.Д. Поливанюк, О.І. Бойко. Дніпро: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2018. 144 с.

5. Методичні вказівки до виконання практичних занять і самостійної роботи з навчальної дисципліни «Безпека життєдіяльності та цивільний захист» для здобувачів вищої освіти першого (бакалаврського) рівня за освітньо-професійними програмами спеціальностей 281 «Публічне управління та адміністрування», 029 «Інформаційна, бібліотечна та архівна справа», 061 «Журналістика» денної та заочної форм навчання [Електронне видання] / Зошук В. О. – Рівне : НУВГП, 2021. – 17 с.

Додаткова література

1. Методичні рекомендації до виконання практично-лабораторних занять та самостійної роботи з навчальної дисципліни «Цивільний захист» /Малинівська Л.І., Алпатова О.М. Житомир Вид-во ЖДУ І.Франка, 2012.-36 с.

2. Цивільний захист України: Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів | Бедрій Я.І. та ін. 2017. 392 с.

3. Запорожець, О.І. Цивільний захист: підручник / О.І. Запорожець, В.О. Михайлюк, Б.Д. Халмурадов та ін. - К.: «Центр учбової літератури», 2016. -264 с.

4. Матеріали Першої конференції «Безпека в сучасних закладах освіти від учня до вчителя» 2018. <https://mon.gov.ua/storage/app/media/mobilizaciyna-robota/2018/10/30/konferentsii-bezpeka-v-suchasnikh-zakladakh-osviti-vid-uchnya-do-vchitelya.pdf>

5. Рекомендації щодо дій у разі загрози виникнення або виникнення надзвичайної ситуації. <https://mon.gov.ua/ua/ministerstvo/diyalnist/civilnij-zahist-ta-bezpeka-zhittvediyalnosti/rekomendaciyi-shodo-dij-u-razi-zagrozi-viniknennya-abo-viniknennya-nadzvichajnoyi-situaciyi>

6. У разі надзвичайної ситуації або війни.
<https://mon.gov.ua/storage/app/media/civilniy-zahist/2022/03.02/Broshura-U.razi.nadzvychnoyi.sytuatsiyi.abo.03.02.pdf>

7. Тривожна валіза <https://mon.gov.ua/storage/app/media/civilniy-zahist/2022/03.02/Rekom.vmist.tryvozhnoyi.valizy.03.02.pdf>

8. Як підготувати дітей до можливих надзвичайних ситуацій.
<https://mon.gov.ua/storage/app/media/civilniy-zahist/2022/03.02/My.hotovi.Pro.ditey.03.02.pdf>

Перелік питань для підсумкового семестрового контролю (заліку)

1. Дайте визначення єдиної державної системи цивільного захисту.
2. Проаналізуйте, на основі яких законодавчих, нормативно-правових документів функціонує єдина державна система цивільного захисту в Україні.
3. Визначити структуру єдиної державної системи цивільного захисту в Україні.
4. Дайте визначення надзвичайної ситуації.
5. Дайте визначення, за яким принципом функціонує єдина державна система цивільного захисту в Україні.
6. Обґрунтуйте, які структури входять до координуючих органів управління єдиної державної системи цивільного захисту .
7. Обґрунтуйте, які основні завдання виконує єдина державна система цивільного захисту в режимі повсякденного функціонування.
8. Обґрунтуйте, які основні завдання виконує єдина державна система цивільного захисту в режимі «підвищеної готовності»?
9. Обґрунтуйте, які основні завдання виконує єдина державна система цивільного захисту в режимі «надзвичайної ситуації»?
10. Обґрунтуйте, які завдання виконує єдина державна система цивільного захисту в режимі «надзвичайного стану»
11. Що входить до сил цивільного захисту?
12. Проаналізуйте, які основні завдання виконує ДС НС України?
13. Визначить, які завдання виконують комісії з питань ТЕБ та НС?
14. Обґрунтуйте рівні функціонування єдиної державної системи цивільного захисту України.
15. Визначити, в яких режимах функціонує єдина державна система ЦЗ?
16. Проаналізуйте, на основі яких принципів класифікуються НС?
17. Дайте аналіз надзвичайним ситуаціям техногенного та природного характеру, можливих на території нашої області.
18. Дайте визначення інших видів НС?
19. Назвіть НС техногенного та природного характеру, які періодично виникають на території нашої області.

20. Назвіть НС соціального та воєнного характеру, які наразі виникають на території нашої області.
21. Проаналізуйте, які метеорологічні явища характерні для території області?
22. Визначити права і повноваження комісії ТЕБ та НС;
23. Які права мають громадяни України у сфері цивільного захисту?
24. Визначити обов'язки вчителя в умовах НС.
25. Обґрунтуйте мету прогнозування характеру, масштабу і ймовірності виникнення НС.
26. Дайте визначення і характеристику небезпечним хімічним речовинам (НХР).
27. Обґрунтуйте, що називається зоною зараження небезпечними хімічними речовинами (НХР)?
28. Обґрунтуйте, який об'єкт називається хімічно небезпечним?
29. Дайте визначення аварії, катастрофи, стихійного лиха.
30. Обґрунтуйте, що називається первинною і вторинною хмарою при викиді (впливу) зараження небезпечними хімічними речовинами (НХР)?
31. Визначить, що називається площею фактичного зараження небезпечними хімічними речовинами (НХР)?
32. Визначить, що відноситься до комплексу інженерного захисту від НС техногенного та природного характеру?
33. Перерахувати та назвати заходи, які здійснюються при хімічному, радіаційному і медичному захисті?
34. Визначить, для чого і коли проводять евакуацію населення?
35. Визначить, що таке карантин, обсервація і коли ці заходи застосовують?
36. Обґрунтуйте, згідно якого принципу проводиться класифікація захисних споруд (ЗС)?
37. Обґрунтуйте призначення та класифікацію засобів індивідуального захисту (ЗІЗ) в умовах НС техногенного та природного характеру.
38. Обґрунтуйте класифікацію, призначення та використання приладів контролю.
39. Обґрунтуйте, в чому суть комплексного захисту населення в умовах виникнення НС техногенного та природного характеру?
40. Дайте оцінку, по якому принципу організують навчання з ЦЗ на підприємствах установах та організаціях?
41. Дати визначення, що в себе включають заходи з евакуації.
42. Які заходи в себе включає біологічний захист?
43. Обґрунтуйте, як проводиться підготовка керівного складу суб'єктів господарювання з ЦЗ?
44. Дати характеристику спеціальним об'єктовим тренуванням (навчанням).
45. Дайте оцінку по якому принципу і на основі яких документів проводять підготовку працюючого населення з ЦЗ?

46. Проаналізуйте як на Україні проводиться підготовка з ЦЗ непрацюючого населення?
47. Проаналізуйте, як організовується підготовка з ЦЗ студентів ВНЗ?
48. Дайте оцінку, як проводиться планування та облік підготовки з ЦЗ?
49. Перерахуйте, які види практичних навчань (тренувань) з ЦЗ ви знаєте?
50. Проаналізуйте, які документи розробляються в ході підготовки до навчань з ЦЗ?
51. Проаналізуйте, яка навчально-матеріальна база має бути у ВНЗ, ПТУ і школах з питань ЦЗ?
52. Обґрунтуйте, у чому полягає суть прогнозування НС та їх наслідків?
53. Обґрунтуйте, з якою метою проводять інженерну розвідку на суб'єктах господарювання?
54. Обґрунтуйте, з якою метою проводиться оцінка інженерної обстановки на суб'єктах господарювання?
55. Обґрунтуйте, з якою метою проводять оцінку пожежної обстановки на суб'єктах господарювання?
56. Проаналізуйте алгоритм роботи керівника при прогнозуванні НС.
57. Дайте оцінку методиці і критеріям прогнозування обстановки на хімічних та вибухонебезпечних об'єктах.
58. Проаналізуйте з якою метою проводять хімічну і радіаційну розвідку?
59. Дайте коротку характеристику небезпечним хімічним речовинам (НХР), найбільш поширені на території області.
60. Проаналізуйте роботу приладів хімічної розвідки.
61. Проаналізуйте порядок експлуатації приладів хімічної розвідки.
62. Дайте оцінку і характеристику радіаційного випромінювання та одиниць його вимірювання.
63. Проаналізуйте призначення і характеристику приладів радіаційної розвідки.
64. Проаналізуйте, які організаційні заходи проводять з метою попередження НС?
65. Обґрунтуйте, які заходи необхідно проводити для підвищення стійкості будинків і споруд?
66. Дайте оцінку заходам, які направлені на зменшення ризику виникнення НС.
67. Обґрунтуйте, як організовують оповіщення населення при загрозі або виникненні НС?
68. Проаналізуйте, з якою метою і коли проводять евакуацію населення.
69. Проаналізуйте організацію і порядок укриття населення в захисних спорудах.
70. Обґрунтуйте, згідно яких документів проводиться тренування з ЦЗ.
71. Визначить, згідно яких документів проводиться організація підготовки учнів школи з ЦЗ .

72. Обґрунтуйте, як і згідно якого наказу проводиться підготовка до «Дня ЦЗ» в школі?

73. Проаналізуйте, як практично розробляються плани, методики та інші документи з ЦЗ?

74. Визначте, за яким принципом проводять обладнання інформаційно - довідкового куточка ЦЗ в школі?

75. Проаналізуйте порядок розробки та структуру плану реагування на НС.

76. Обґрунтуйте, як і на основі яких документів проводиться організація і підготовка учнів з ЦЗ?

77. Визначити практичну форму підготовки учасників освітнього процесу в школі.

78. Обґрунтуйте мету, завдання та заходи, які проводять при підготовці до «Дня ЦЗ» в школі.

79. Обґрунтуйте головну мету «Дня ЦЗ» в школі. Проаналізуйте, які додаткові документи розробляють для підготовки і проведення «Дня ЦЗ» в школі.

80. Обґрунтуйте мету і порядок розробки «Плану реагування на надзвичайні ситуації в школі».

Додаток Й
Методика самооцінки емоційного стану Уессмана-Рікса
(скорочений варіант, модифіковано автором)

Інструкція: Виберіть у кожному із запропонованих наборів тверджень те, яке найточніше відображає Ваш стан під час сигналу «Повітряна тривога». Номер твердження, вибраного з кожного набору, обведіть кружечком.

Реєстраційний бланк

Дата обстеження _____ Стать _____
Спеціальність _____

Список тверджень за всіма шкалами
«Спокійність – тривожність»

10. Цілковита спокійність. Непохитно впевнений у собі.
9. Виключно холоднокровний, на рідкість впевнений і не хвилююся.
8. Відчуття повного благополуччя. Впевнений і відчуваю себе невимушено.
7. В цілому впевнений і вільний від стурбованості.
6. Ніщо особливо мене не турбує. Почуваю себе більш-менш невимушено.
5. Дещо занепокоєний, відчуваю себе скуто, трохи стривожений.
4. Переживаю деяку занепокоєність, страх, неспокій або невизначеність. Знервований, хвилююся, роздратований.
3. Значна невпевненість. Вельми травмований невизначеністю. Відчуваю страх.
2. Величезна тривожність, занепокоєність. Знищений страхом.
1. Повністю збожеволів від страху. Втратив розум. Наляканий труднощами, які не розв'язати.

«Енергійність – втомленість»

10. Поривання, що не знає перешкод. Життєва сила виплескується через край.
9. Життєздатність, величезна енергія, що б'є через край, сильне прагнення до діяльності.
8. Багато енергії, сильна потреба у дії.
7. Почуваю себе свіжим, у запасі значна енергія.
6. Почуваю себе досить свіжим, у міру бадьорий.
5. Злегка втомився. Лінощі. Енергії не вистачає.
4. Доволі стомлений. У запасі не дуже багато енергії.
3. Велика стомленість. Млявий. Мізерні ресурси енергії.
2. Жахливо стомлений. Майже виснажений і практично не здатний до дії. Майже не залишилося запасів енергії.
1. Абсолютно видихався. Нездатний навіть до самого незначного зусилля.

«Піднесення – пригніченість»

10. Сильний підйом, запальні веселощі.
9. Збуджений, у піднесеному стані. Сприймаю все із захватом.

8. Збуджений, у доброму настрої.
7. Почуваю себе дуже добре. Життєрадісний.
6. Почуваю себе доволі добре, «в порядку».
5. Почуваю себе трохи пригніченим, «так собі».
4. Настрій пригнічений і дещо сумний.
3. Пригноблений і почуваю себе дуже пригніченим. Настрій безумовно сумний.
2. Дуже пригнічений. Почуваю себе просто жахливо.
1. Крайня депресія і зневір'я. Пригнічений. Усе чорно й сіро.
«Впевненість у собі – безпорадність»
10. Для мене немає нічого неможливого. Зможу зробити все, що захочу.
9. Відчуваю велику впевненість у собі. Впевнений у своїх звершеннях.
8. Дуже впевнений у своїх здібностях.
7. Відчуваю, що моїх здібностей достатньо й мої перспективи хороші.
6. Почуваю себе доволі компетентним.
5. Відчуваю, що мої вміння й здібності дещо обмежені.
4. Почуваю себе доволі нездібним.
3. Пригнічений своєю слабкістю й нестатком здібностей.
2. Почуваю себе жалюгідним і нещасним. Втомився від своєї некомпетентності.

1. Давить почуття слабкості й марності зусиль. У мене нічого не виходить.

Обробка результатів

Спочатку визначаються показники за кожною зі шкал

1. «Спокійність-тривожність»,
2. «Енергійність-втомленість»,
3. «Піднесення-пригніченість»,
4. «Впевненість у собі-безпорадність», які відповідають обраному студентом номеру твердження. Далі обчислюють інтегральний показник емоційного стану студента за формулою:

$$EC = (I1 + I2 + I3 + I4) / 4,$$

де EC – інтегральний показник емоційного стану;

I1, I2, I3 та I4 – індивідуальні показники за відповідними шкалами.

Інтерпретація результатів

EC може змінюватися від 1 до 10.

Якщо він знаходиться в межах 8-10 балів, то його можна інтерпретувати як дуже добрий;

у межах 6-7 балів – як добрий;

4-5 балів – як погіршений;

1-3 бали – як поганий і дуже поганий

Для нотаток:

A large rectangular area with horizontal lines, intended for notes. The area is bounded by a solid top and bottom line and dashed left and right lines. It contains 24 horizontal lines, creating 25 rows for writing.

Для нотаток:

A large rectangular area with a dotted border, containing 25 horizontal lines for taking notes. The lines are evenly spaced and extend across the width of the dotted box.

Наукове видання

ІВАШКЕВИЧ Євген Михайлович

**ЕТИКА БЕЗПЕКИ ПРОФЕСІЙНОЇ
ПОВЕДІНКИ МАЙБУТНІХ ПЕДАГОГІВ В УМОВАХ
НАДЗВИЧАЙНИХ СИТУАЦІЙ**

монографія

Підписано до друку 18.02.2026 р.

Формат 60×84/16. Папір офсетний.

Друк цифровий.

Друк. арк. 13,25. Умов. друк. арк. 12,32. Обл.-вид. арк. 12,04

Наклад 100 прим. Зам. № 704/1.

Видруковано ФОП Корзун Д.Ю. з оригіналів замовника.

Свідоцтво про державну реєстрацію фізичної особи-підприємця
серія В02 № 818191 від 31.07.2002 р.

Видавець ТОВ «НІЛАН-ЛТД».

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до
Державного реєстру видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів
видавничої продукції ДК № 4299 від 11.04.2012 р.

21034, м. Вінниця, вул. Немирівське шосе, 62а

тел.: 0 (800) 33-00-90, (096) 97-30-934, (093) 89-13-852, (098) 46-98-043

e-mail: info@tvoru.com.ua

<http://www.tvoru.com.ua>